

**T.C
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE TARIM KÜLTÜRÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fatih OĞUZAY

**Enstitü Ana Bilim Dalı: İslam Tarihi ve Sanatları
Enstitü Bilim Dalı : İslam Tarihi**

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK

Haziran-2008

T.C
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE TARIM KÜLTÜRÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fatih OĞUZAY

Enstitü Ana Bilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Enstitü Bilim Dalı : İslam Tarihi

Bu tez 11/06/2008 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Fatih OĞUZAY

02.05.2008

ÖNSÖZ

“Hz. Peygamber Döneminde Tarım Kültürü” konusu, ilk dönem İslâm tarihinin siyasî, sosyal, kültürel ve iktisadî açıdan daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı göz önünde bulundurularak ele alınmıştır. Bu tezin hazırlanması boyunca yardımlarını esirgemeyen ve tezimizin her aşamasında büyük emeği geçen danışman hocam Sayın Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK’e teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca tezin yazımı süresince desteğini esirgemeyen hocam, Dr. Mustafa Öztürk’e, çalışmamıza katkılarda bulunan diğer hocalarım Prof. Dr. Abdullah AYDINLI, Prof. Dr. Gülfettin Çelik, Arş Gör. Dr. Saim YILMAZ, İsmail Eriş, Mehmet Çiçek ve Eyüp Taşöz’e şükranlarımı arz ederim. Çalışmamız süresince desteklerini esirgemeyen Ali Osman Şen’e, Selçuk Güzel’e ve bütün arkadaşlarıma, üzerimde sonsuz emeği bulunan aileme minnettar olduğumu belirtmek isterim.

Fatih OĞUZAY

02 Mayıs 2008

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	v
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: ARAP YARIMADASI'NIN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ VE BİTKİ ÖRTÜSÜ	8
1.1. Arap Yarımadası'nın Coğrafi Konumu ve Yüzey Şekilleri.....	8
1.2. Arap Yarımadası'nın İklimi ve Bitki Örtüsü.....	10
1.3. Arap Yarımadası'nın Su Kaynakları.....	13
1.4. Arap Yarımadası'nın Tarımsal Elverişliliği.....	14
BÖLÜM 2: HİCAZ BÖLGESİ VE ÇEVRESİNDE TARIM	17
2.1. Mekke'de Tarım.....	17
2.1.1. Coğrafi Yapısı ve Tarım Alanları.....	17
2.1.2. Tarım Ürünleri.....	19
2.2. Medine'de Tarım.....	24
2.2.1. Coğrafi Yapısı ve Tarım Alanları.....	24
2.2.2. Tarım Ürünleri.....	29
2.3. Tâif'te Tarım.....	48
2.3.1. Coğrafi Yapısı ve Tarım Alanları.....	48
2.3.2. Tarım Ürünleri.....	49
2.4. Hayber, Vâdi'l-Kurâ ve Fedek'te Tarım.....	54

2.4.1. Coğrafi Yapıları ve Tarım Alanları.....	54
2.4.2. Tarım Ürünleri.....	55
BÖLÜM 3: HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE TARIM HAYATI.....	62
3.1. Arazilerin Tarıma Açılması.....	62
3.1.1. İhyâ.....	62
3.1.2. İktâ.....	64
3.2. Ortaklık ve Kiralama Usûlleri.....	67
3.2.1. Müzâraa.....	67
3.2.2. Musâkât.....	69
3.2.3. Muğarasa.....	70
3.2.4. Toprağın Kiralanması.....	70
3.3. Toprağın İşlenmesi ve Kullanılan Aletler.....	72
3.4. Toprağın Sulanması.....	84
3.5. Mahsûlün Toplanması ve Hasat İşlemleri.....	95
3.6. Mahsûlün Vergilendirilmesi.....	105
3.7. Mahsûlün Pazarlanması.....	108
SONUÇ.....	116
KAYNAKLAR.....	120
EKLER.....	128
ÖZGEÇMİŞ.....	144

KISALTMALAR

DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
dğr.	: diğçerleri
bk.	: bakınız
b.	: ibni, bin
çev.	: çeviren
trs.	: tarihsiz
s.	: sayfa
c.	: cilt
thk.	: tahkik eden
nşr.	: neşreden

Tezin Başlığı : Hz Peygamber Döneminde Tarım Kültürü	
Tezin Yazarı : Fatih Oğuzay	Danışman : Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK
Kabul Tarihi : 11 Haziran 2008	Sayfa Sayısı : V (ön kısım)+126(tez)+15(ekler)
Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları	Bilim Dalı : İslam Tarihi
<p>İnsanlık tarihi boyunca toprak, insan hayatında vazgeçilmez bir yere sahip olmuştur. Sanayileşme sonrası her ne kadar eski değerini kaybetmiş olsa da tarihin büyük bir kesitinin net bir şekilde anlaşılabilmesi için söz konusu dönemlerin toprak anlayışının ve tarım hayatının bilinmesi gerekmektedir.</p> <p>Bu nedenle Hz. Peygamber dönemindeki tarım faaliyetlerini konu edinen çalışmamız, İslâm tarihinin ilk döneminin bir yönüyle daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamayı hedeflemektedir.</p> <p>Hz. Peygamber döneminin hemen hemen her kesitiyle ilgili bilgiler ihtiva eden hadis kaynakları, siyer, megâzi, tarih ve fıkıh eserleri çalışmamızın temel kaynaklarını oluşturmuştur. Bunların yanı sıra ziraat ve botanikle ilgili eserler de gözden geçirilmiştir. Son olarak konumuzla ilgisi olan tezlere ve araştırmalara da mümkün olduğunca ulaşılmaya çalışılmıştır.</p> <p>Çalışmamızın sonucunda, Hz. Peygamber döneminde Hicaz bölgesi ve çevresinde tarımın, en önemli geçim kaynağı olduğu, özellikle Medine, Tâif ve Hayber gibi yerleşim alanlarının ekonomisinde tarımın merkezî bir yer teşkil ettiği hattâ bu yerleşim alanlarının kurulmasında ve şehirleşmesinde tarımın adeta lokomotif görevi üstlendiği tespit edilmiştir. Halkın günlük ve yıllık erzak ihtiyacını karşılayan tarım ürünleri aynı zamanda en değerli ticaret malları arasında yer almaktaydı. Bunlara ilave olarak İslâm devletinin, en büyük gelir kaynakları arasında tarım ürünlerinden alınan vergiler gelmekteydi.</p> <p>Tarımın bu değerinden ötürü halkın ihtiyacının giderilmesini ve refah düzeyinin yükselmesini amaçlayan Hz. Peygamber, ihya ve iktâ gibi sistemlerle ashabını tarım işlerine teşvik etmişti. O, tarım işleriyle ilgili pek çok hususta düzenlemeler yaparak bu çalışmaların daha sistematik bir şekilde yapılmasını sağlamıştı.</p>	
Anahtar Kelimeler: Hz. Muhammed, Medine’de Tarım Faaliyetleri, Hicaz, Medine.	

Title of the Thesis : Agricultural Life During the Period of Prophet Muhammad	
Author : Fatih Oğuzay	Supervisor : Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK
Date : 11 Jun 2008	Nu. of Pages : V (pre text)+ 126 (main)+15 (appendices)
Department : History of Islam and Islamic Arts Subfield : History of Islam	
<p>Throughout the history of mankind, earth has an inseparable place in human life. Even though it has lost its prior significance after the industrial revolution, in order to better understand greater part of human history we need to study the land policy and agricultural life of those parts of history.</p> <p>That is why our study, which examines the agricultural life during the period of Prophet Muhammad, aims to contribute in better understanding the genesis period of Islamic history.</p> <p>Hadith literature, which covers every aspect of the period of Prophet Muhammad, works written specifically about the life and battles of the Prophet (<i>Sirah</i> and <i>Maghazi</i> literature), related sections of the general history books, Islamic law books have consisted the major part of the present study. In addition to those, works written specifically about botany and agriculture were examined. Finally we have tried to check the related contemporary theses and books as much as possible.</p> <p>As a result of this study, we have reached the conclusion that agriculture was the most important living source of people for the area of Hijaz and for the surrounding areas; and it held the central place in the economy of the cities, like Madinah, Taif, and Haybar. In this study, it has been even established that agriculture had the leading role in urbanization and establishment of above mentioned residential areas. Agricultural products, which provided the daily provision of people, were also among the most valuable trade goods. In addition, tithe collected from agricultural products was among the biggest revenues of the Muslim State.</p> <p>Because of the high prominence of agriculture in supplying the needs of the people and raising the standards of living, through the systems, like <i>iħyā</i> (reinvigoration of the unoccupied lands) and <i>iqṭā</i> (assignment of the lands), Prophet Muhammad encouraged his companions to occupy themselves with agriculture. By constituting regulations in almost every fields of agricultural activities, he ensured the systematic operation of them.</p>	
Keywords : Probheth Mohammed, Agricultural Activities at Madinah, Hidjaz, Madinah.	

GİRİŞ

Konusu

Tezimizin konusu, Hz. Peygamber'in yaşamış olduğu yıllarda, Hicaz bölgesi ve çevresinde yapılmakta olan tarım faaliyetleridir.

Önemi

İnsanlık tarihi boyunca toprak, en önemli geçim kaynaklarından biri olmuştur. Özellikle sanayileşmenin olmadığı devirlerde hayat büyük ölçüde toprağa bağılıydı. Göçebe ve yerleşik kabilelerin, erzakları ve hayvanlarının otlakları olan toprak vazgeçilmez bir değere sahipti. Kabileler ve devletler, bir bölgeye yerleşirlerken öncelikle yerleşim alanı olarak seçilen bölge arazilerinin verimli olmasına dikkat etmekteydiler. Bu dönemlerde kurulan devletlerin ve imparatorlukların da en önemli gelirleri toprak mahsülleri ve bu mahsüllerden alınan vergilerdi. Aynı şekilde, sanayileşme öncesi ticaret faaliyetleri için de tarım ürünleri vazgeçilmez bir yere sahipti. Bu nedenlerle verimli toprakların mevcut olduğu bölgelerde büyük devletler ve imparatorluklar kurulabilmişti. Verimli tarım alanlarının ele geçirilmesi için ülkeler arasında savaşlar vuku bulmaktaydı. Aynı şekilde fetihlerin en önemli amaçlarından biri, daha geniş toprakları ele geçirerek, hazine gelirlerini arttırabilmektir.

Bu nedenlerle insanların toprağa bağımlı oldukları devirlerin, siyasî, sosyal, iktisadî ve kültürel tarihini daha iyi anlayabilmek için öncelikle o dönemlerin toprak anlayışının ve tarım faaliyetlerinin bilinmesi kaçınılmaz gözükmektedir.

Amacı

“Hz. Peygamber Döneminde Tarım Kültürü” konulu çalışmamızın amacı, Hz. Peygamber'in yaşadığı Mekke, Medine kentlerinin ve çevre yerleşim alanlarının sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik yapısını bir yönüyle daha ele almaktır. Daha önce müstakil olarak çalışılmamış olan bu konuyu mevcut imkanlar çerçevesinde inceleyerek dönemin daha iyi anlaşılabilmesini sağlamaktır.

İçeriği

Araştırmamız üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde araştırmamızın konusunu teşkil eden Hicaz bölgesi ve çevresinin üzerinde bulunduğu Arap Yarımadası'nın coğrafi

özellikleri, bitki örtüsü, su kaynakları ve tarımsal yapısı incelenmiştir. Bu bölüm bölgenin genel çerçevesini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca ele aldığımız bölgelerin ticarî ve kültürel anlamda yarımada'nın diğer kesimleriyle sıkı ilişkiler içerisinde oldukları bilindiğinden bütün Arap Yarımadası'nın söz konusu özelliklerinin bilinmesi bizim için yararlı olacaktır.

Hicaz Bölgesi ve Çevresinde Tarım başlıklı ikinci bölümde, Hz. Peygamber'in yaşamış olduğu Mekke, Medine ve bu şehirlerle yakın ilişkiler içerisinde bulunan Tâif, Hayber, Vâdi'l-Kurâ ve Fedek gibi Hicaz bölgesi ve çevresinde yer alan ve yerleşim alanlarında yapılan tarım faaliyetleri ve yetiştirilen tarım ürünleri anlatılmıştır. Bu şehirlerde yapılan tarımcılık faaliyetleri sırasıyla ele alınırken öncelikle her şehrin, coğrafi özellikleri, bitki örtüsü, su kaynakları ve iklimi araştırılarak tarımsal elverişliliği tespit edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra bu şehirlerde yer alan tarım alanları ve yetiştirilen tarım ürünleri mümkün olduğunca tespit edilmeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölüm ise, "Hz. Peygamber Döneminde Tarım Hayatı" başlığı altında ele alınmıştır. Bu bölümde öncelikle, Hz. Peygamber döneminde, Medine'de arazilerin tarıma açılmasını ve bu iş için uygulanan yöntemleri, daha sonra toprağın işlenmesini kolaylaştırmak amacıyla halk arasında uygulanmakta olan ortaklıkları ve toprağın ücret karşılığında kiralanmasını inceledik. Bu konulardan sonra, tarla ve bahçelerin fiziki özelliklerinden ve hususiyetlerinden bahsederek toprağın işlenmesi, ekilmesi ve dikilmesiyle ilgili detaylara yer verdik. Bu işlemlerin yapılması esnasında kullanılan aletleri tespit edebildiğimiz kadarıyla ele aldık. Toprağın işlenmesinden sonra, sulanmasıyla ilgili işlemleri ve yöntemleri anlattık.

Bunlardan sonra, yetişen ürünün hasat edilmesiyle ilgili bilgileri verdik ve mahsülün verimini etkileyen bazı ziraî problemleri sırasıyla ele aldık. Mahsülün hasadından sonra, İslâm Devleti tarafından vergilendirilmesini ve vergi toplama işinin detaylarını anlatıp son olarak da elde edilen mahsülün iç ve dış pazarlarda satışını ve iktisadî hayattaki yerini anlatarak çalışmamızı noktaladık.

Konumuzun anlaşılmasında bize yardımcı olacağını düşündüğümüz bazı harita ve resimlerden yararlandık. Bölge coğrafyasının ve yetiştirilen ürünlerin görsel olarak zihnimize canlanmasına yardımcı olacak olan bu verileri ekler kısmına koymayı uygun gördük.

Konunun İşlenmesinde Karşılaşılan Zorluklar

Hz. Peygamber döneminde Tarım konulu çalışmamız esnasında karşılaştığımız en önemli sıkıntılardan birisi bu konuyla ilgili müstakil bir çalışmanın yapılmamış olmasıdır. Aynı şekilde ilk dönem İslâm tarihinin kaynaklarında da Hz. Peygamber dönemi tarım faaliyetleri ile ilgili detaylara rastlamak zordur. İslâm tarihi kaynaklarında tarım faaliyetleri ile ilgili bilgiler daha ziyade cümle aralarında saklıdır. Tarihi bir vaka ya da Hz. Peygamber'in yaşadığı bir hâdise anlatılırken konumuzla ilgili olarak tarımla ilgili bazı bilgilere yer verilmiştir. Bu nedenle çalışmamız boyunca söz konusu kaynakların her bölümünü tarayarak çalışmamızla ilgili bilgiler toplama gereği hasıl olmuştur.

Konumuz, Hz. Peygamber dönemi olduğundan hadis kaynakları bizim için oldukça önemliydi. Zira Hz. Peygamber'in ve ashabın hayatının hemen her kesitinden bilgiler ihtiva eden bu eserler dönemin tarım faaliyetleri ve tarım ürünleri açısından da zengin bir muhtevaya sahiptir. Bunun yanı sıra hadis kaynaklarımızda tezimizin alt başlıklarını oluşturan bazı konularla ilgili müstakil bölümler de mevcuttur. Fakat bu bölümler daha ziyade konuyla ilgili fikhî mesajları taşımaktadır. Bu nedenle konunun her yönüyle anlaşılması için yeterli değildir. Ayrıca hadis kaynaklarının hemen her bölümünde, dönemin tarım faaliyetleri ile ilgili detaylara rastlamak mümkündür. Hattâ tarım konularıyla ilgili Kitâbü'z-Zirâa gibi özel bölümlerde rastlayamadığımız detaylarla başka bölümlerde tesadüf edilmektedir. Mesela, Hz. Peygamber'e itaatin gerekliliğini vurgulayan bölümde su arklarıyla tarım alanlarının sulanmasına dair bazı detaylar yer almaktadır. Bu nedenle hadis kaynaklarının başta, Sahih-i Buhâri, Sahih-i Müslim, Sünen-i Ebû Dâvûd ve Sünen-i İbn Mâce olmak üzere belli bir kesiminin baştan sona tek tek taranması zorunlu bir hal almıştır.

Fıkıh kitaplarında, çalışmamızın alt başlıklarını oluşturan bazı meselelerle ilgili detaylara rastlamak mümkündür. Fakat bu detaylar daha ziyade hüküm verme amaçlıdır. Ayrıca fıkıh kitaplarında konuyla ilgili tartışmalar, genelde mezhep imamlarının görüşlerine dayandırılmış ve örnekler de tarım faaliyetlerinin daha sistematik ve düzenli bir şekilde yapıldığı sonraki dönemlerden seçilmiştir. Bu nedenle bu eserler, Hz. Peygamber dönemini tarım faaliyetlerinin anlaşılmasına çoğu zaman dolaylı olarak yardımcı olmaktadır.

Bunlara ilave olarak söylemek gerekir ki son dönemlerde yapılmış araştırmalar da Hz. Peygamber döneminde yapılan tarım faaliyetlerine ve tarım kültürüne yeterince eğilmemişlerdir. Onlar da ilk dönem kaynakları gibi, siyasî olayların satır aralarında tarımla ilgili bazı bilgileri aynı üslupla vermişlerdir. Bazı araştırmalarda dönemin, ziraatçılığıyla ilgili müstakil başlıklar yer almakla birlikte bunlar yeterli derinliğe sahip olmayan genel bilgilerden ibarettir. Araştırma eserlerinde, Hz. Peygamber dönemindeki tarım faaliyetleri konusunun yeterince önemsenmediğı söylenebilir.

Çalışmamızla ilgili bir diğerk zorluk araştırma konusu olan Hz. Peygamber dönemi tarım faaliyetlerinin karmaşıklığıdır. Bu konuyu daha iyi anlayabilmek için dönemin tarihini çok yönlü olarak okumak gerekmektedir. Sosyal yapı, iktisadî ve ticarî hayat, hukukî düzenlemeler gibi konular tezimizin anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla araştırılmak zorundadır.

Çalışmamız süresince karşılaştığımız bir diğerk zorluk, tarım alanlarının ve yetiştirilen ürünlerin tespitidir. Zira yer yer yetiştirilen ürünler ve tarım alanları ile ilgili farklı bilgilere rastlanmaktadır. Bunların karşılaştırılarak bir sonuca ulaşılması gerekmektedir.

Ayrıca ziraat alanında yeterli bilgi ve tecrübeye sahip olmayan birisi olarak bu konuda araştırma yapma ve yazma yönünden sıkıntılara sahip olduğumuzu itiraf etmek gerekir. Buna ilave olarak yabancısı olduğumuz bir coğrafya ve pek tanımadığımız bir tarım kültürünü çalışmak bizim için pek çok zorlukları beraberinde getirmektedir.

Yöntem

İlk olarak tezimizle ilgili olduğunu düşündüğümüz kaynakların tespit edilmesi gerekmektedir. Hz. Peygamber dönemiyle ilgili hemen her kaynak bizim için bazı temel bilgileri ihtiva etmekle birlikte, dönemin sosyal yaşantısı ile ilgili kaynaklar daha fazla önem arz etmekteydi. Bu nedenle sonraki dönemlerde yapılmış olan araştırmaların da özellikle dönemin sosyal ve iktisadî yapısını anlatanlarına ayrı bir değerk atfettik.

İlk Dönem İslâm Tarihi ile ilgili temel eserlerden biri olan, İbn Hişâm'ın (ö. 208/833) *es-Sîretü'n-Nebeviyye* adlı eseri, İbn İşhâk'ın (ö. 151/768) *es-Sîre* (Kitâbu'l-Mübtede' ve'l-Meb'as ve'l-Megâzi) adlı eserinin bazı çıkarmalar ve düzeltmeler yapılarak kaleme alınmış şeklidir. Bu kaynaklarda konumuzla ilgili müstakil kısımlar yer almamakla birlikte yer yer bazı detaylara rastlanmaktadır. Mesela, Hayber fethi anlatılırken, Hayber arazilerine, buradaki Yahudiler'in tarımcılıklarına ve yetiştirmekte oldukları tarım

ürünlerine geniş yer verildiği görülmektedir. Yine Yahudilerle yapılan ortaklık anlaşması ve Abdullah b. Revâha'nın her yıl Müslümanlara ait olan mahsülü tespit etmek üzere Hayber'e gönderilişi gibi bilgiler mevcuttur.

İlk dönem İslâm fetihlerini anlatan Vâkıdî'nin (ö. 207/822) *Kitâbu'l-Megâzî* adlı eseri aynı şekilde sırasıyla İslâm devletinin yaptığı savaşları ve fetihleri ele almaktadır. Bu nedenle bu kaynaktan yararlanırken konumuzla ilgili bilgilere direkt olarak ulaşamadık.

Vâkıdî'nin talebesi olan İbn Sa'd'ın *et-Tabakât* adlı eseri sahabeyi tanıtan bir tabakât olması yönüyle önemlidir. Konumuzla ilgili bazı meselelerde adı geçen sahabelerle ilgili daha fazla bilgiye ulaşmamız mümkün olduğu gibi, elde ettiğimiz bilgileri teyit etmemiz açısından da bu eser önemli bir rol oynamıştır. Örneğin Akîk vadisinde ilk buğday eken kimsenin Talha b. Ubeydullah olduğunu bu kaynaktan teyit etmek mümkündür. Bunun yanı sıra eserin giriş kısmında Peygamber dönemiyle ilgili geniş bilgiler verilmiştir. Hz. Peygamber'in etrafa gönderdiği davet mektuplarından bahsedilirken bazı kabilelerin reislerine araziler iktâ ettiği gibi konumuzla ilgili açıklamalar verilmiştir.

Kaynaklarımız arasında yer alan bir diğer eser Belâzürî'nin (ö. 279/892) *Fütûhu'l-Büldân* adlı eseridir. Belâzürî, bu çalışmasında, Mekke kuyuları, Mekke selleri gibi başlıklar atmıştır. Böylece bölgenin coğrafi yapısının tespitinde bize yardımcı olmaktadır. Ayrıca o, fethedilen bölge halklarıyla yapılan zirai ortaklıklara yer vermiştir.

İslâm öncesinde yaygın olan putlarla ilgili olarak, İbn Kelbî'nin (ö. 204/819) kaleme aldığı, *Kitâbu'l-Esnâm* adlı eseri İslâm öncesi dini hayat hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Bu eserde konumuzla ilgili olarak, putlar aracılığıyla yağmur istenmesi, gibi bazı ayrıntılara yer verilmektedir. Yine el-Bekrî'nin (ö. 487/1094) *Mu'cem Me'sta'cem* adlı eserinin giriş kısımları, Arap Yarımadası'nın coğrafi özelliklerini, bölgelerini ve yerleşim alanlarını tanıtmaya açısından konumuza ışık tutmaktadır. Ayrıca bu eserde Tâif üzüm bağlarıyla ilgili detaylar göze çarpmaktadır.

Taberî'nin (ö. 310/932) *Târihü'l Ümem ve'l-Mulûk*, İbn Esîr'in (ö. 630/1232) *el-Kâmil fi't-Tarih*, İbn Kesîr'in (ö. 774/ 1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye* gibi eseleri de taranarak Hz. Peygamber dönemi tarım hayatı ile ilgili bilgiler çıkarılmaya çalışılmıştır. Daha önce söz ettiğimiz tarih kaynakları da dahil bu eserlerde konumuzla ilgili özel bölümlere

yer verilmemekle birlikte yer yer orijinal bilgilere rastlanmaktadır. Bu açıdan siyer, megâzî ve tarih kitaplarının taranması faydalı olmuştur.

Hz. Peygamber dönemine ait kaynaklar arasında şüphesiz hadis eserleri önemli bir yere sahiptir. Bu kaynaklar tarih kitaplarından daha farklı bir üsluba sahip olmakla birlikte Hz. Peygamber dönemiyle ilgili geniş bilgiler ihtiva etmektedirler. Özellikle tezimizin konusunda olduğu gibi sosyal ve kültürel hayatla ilgili detaylar oldukça fazladır. Hz. Muhammed'in her türlü söz, fiil ve ikrarlarını kayıt altına almayı hedefleyen ve sahabe dönemiyle ilgili bilgileri de ihtiva eden bu eserlerde konumuzun anlaşılmasına yardımcı olan pek çok bilgi mevcuttur.

En güvenilir hadis kaynağı olarak değerlendirilen *Sahih-i Buhârî*'de *Kitâbu'l Muzâraa* ve *Kitâbü'l-Musâkât* bölümleri yer almaktadır. Bu bölümler altında Hz. Peygamber dönemi tarım hayatıyla ilgili önemli detaylara yer verilmiştir. Ayrıca *Kitâbu'l-Buyû* bölümünde tarım mahsüllerinin satışı ile ilgili detaylar zikredilmiştir. *Sahih-i Müslim*'de ise *Kitâbu'l-Musâkât* bölümü bulunmakta ve muzâraa ile ilgili bâb başlıkları yer almaktadır. Ayrıca *Kitâbu'l-Buyû* ve *Kitâbu't-Tıb* gibi bazı bölümler konumuzla ilgili geniş bilgileri ihtiva etmektedir. Benzer şekilde *Sünen-i İbn Mâce* ve *Sünen-i Ebû Dâvûd*'da da konumuzun alt bölümlerini oluşturan bazı müstakil başlıklar yer almaktadır. Bunların yanı sıra hadis kaynaklarının hemen her bölümünde çalışmamızla ilgili bilgilere rastlamak mümkündür. Bu nedenle taramalarımızı sadece konumuzla ilgili başlıklar ile sınırlandırmadık. Zira söz konusu bölümlerde yer almayan bazı detayların diğer bölümlerde zikredildiği olmaktadır.

Ziraat ve bitkiler hakkında yazılmış kitaplar bizim en önemli kaynaklarımız arasında yer almaktadır. Arap dünyasında Hz. Peygamber'den birkaç asır sonra bu konular işlenmeye başlanmıştır. Bunlar arasında *Dîneverî*'nin (ö. 282/895) *Kitâbu'n-Nebât* ve *İbni Vahşiyye*'nin *el-Filâhatü'n-Nebâtiyye* gibi eserleri gelmektedir. Günümüzde baskıları mevcut olan bu eserlerin ayrıca *Kitâbu'n-Nahl* gibi başlıklarla bazı bölümlerinin müstakil olarak basıldığı da vakidir. Fakat hemen belirtmek gerekir ki İslâm öncesi tarım hayatı ve bitki türleri hakkında geniş bilgiler ihtiva eden bu eserlerde Hz. Peygamber dönemi tarım faaliyetleri ya da bölgede yetiştirilen tarım ürünleri hakkında müstakil bölümler mevcut değildir. *İbn Vahşiyye*'nin eserinde hurma başlığı altında genişçe bir bölüm yer almaktadır. Ancak Hz. Peygamber döneminde yapılan hurma yetiştiriciliğinden söz edilmemektedir. Çalışmamız her ne kadar tarımla ilgili

olsa da Hz. Peygamber dönemi ve Hicaz bölgesi ile sınırlı olduğundan filâha ve nebât kitaplarının bizim konumuza yeterince ışık tutmadığını söylemek yerinde olacaktır.

Araştırmalara geldiğimizde öncelikle belirtmek gerekir ki Hz. Peygamber dönemiyle ilgili kaleme alınan çalışmaların sayısı çok fazladır. Fakat bunlar arasında konumuzla ilgili müstakil bir çalışmanın olmadığı görülmektedir. Hattâ konumuzla ilgili, müstakil başlıklar koyan araştırmaların sayısı oldukça azdır. Afzalurrahman'ın *Siret Ansiklopedisi* adlı eserinde olduğu gibi dönemin sosyal yaşantısını da yazan bazı kaynaklarda tarım hayatı, sulama işlemleri ve Kur'an'ın ziraata olan katkısı gibi konulara yer verilmiştir. Mustafa Demirci'nin *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Refik Yunus el Mısıfî'nin *İslâm İktisat Metodolojisi*, Ali Şafak'ın *İslâm Arazi Hukuku* gibi çalışmaları tezimizin ancak belli kesimleriyle ilgili konuları işlemişlerdir. Daha çok toprakla ilgili hukuki düzenlemelerden ve uygulamalardan bahseden bu eserler ayrıca Hz. Peygamber dönemi tarım faaliyetleri hakkında yeterli bilgiler içermemektedir.

Arap veya İslâm kültür ve medeniyeti hakkında yazılmış eserlerde Araplar'ın, İslâm'ın tarımcılığa ve botanik ilmine olan katkısına yer verilmekle birlikte genelde sonraki dönemleri işledikleri görülmektedir. Bunlar arasında, August Bebel, Bernard Lewis, Borthold ve Fuad Köprülü'nün eserlerini zikredebiliriz.

Son dönemlerde yapılmış bazı tezler çalışmamızın çeşitli bölümlerine ışık tutmaktadır. Bunlar arasında, İslâm piyasa ilişkilerini, Mekke ve Medine'nin sosyal yapısını, Haremeyn'i, dönemin pazarlarını, ticaretini ve yapılmakta olan zirai ortaklıkları konu edinen araştırmalar bize yardımcı olmuştur.

BÖLÜM 1: ARAP YARIMADASI'NIN COĞRAFÎ ÖZELLİKLERİ VE BİTKİ ÖRTÜSÜ

Hz. Peygamber döneminde yapılan tarım faaliyetlerini daha iyi anlayabilmek için öncelikle, konumuzu teşkil edecek olan tarım alanlarının coğrafi ve fizikî özelliklerini tespit etmek gerekir. Araştırmalarımız Hz. Peygamber'in yaşamış olduğu Mekke, Medine ve bu şehirlerin yakın ilişkiler içersinde bulunduğu Tâif, Hayber, Vâdi'l-Kurâ gibi belirli alanlar üzerine yoğunlaşmaktadır. Bununla birlikte, bu alanların üzerinde bulunduğu yarımadayı genel hatlarıyla tanımak konumuzun anlaşılmasında bize yardımcı olacaktır.

Özellikle ele aldığımız zaman itibarıyla tarımsal üretime etki eden en önemli faktörlerin coğrafi ve iklimsel etmenler olduğunu kabul etmek gerekir. Kazılan kuyular, açılan su kanalları ve bazı ıslah yöntemleri tarım alanlarında kullanılmış olmakla birlikte, bunların coğrafi ve fizikî şartların ötesinde bir tarım kültürünün gelişmesine imkân sağlayacak kadar etkili olduklarını düşünmek oldukça zordur. Tarım faaliyetleri dönemin imkânları içersinde tamamen tabiat şartlarına bağlı olarak sürdürülmüştür. Dolayısıyla bölgenin fizikî ve coğrafi özelliklerinin tespiti önemlidir.

1.1. Arap Yarımadası'nın Coğrafi Konumu ve Yüzey Şekilleri

Asıl adı, “Şibhü'l Cezîretü'l Arab” olan bu yarımadanın ismi zamanla kısaltılarak, “Cezîretü'l-Arab” şeklinde kısaltılmıştır. Hatta bazen sadece, “el-Cezîre” de denilmektedir. Türkçe'de ise Arap Yarımadası için Arabistan ifadesi kullanılmaktadır.¹

Arap Yarımadası kabaca bir dikdörtgen biçimindedir. Asya kıtasının güney-batısında yer alan yarımadanın Asya ve Afrika kıtalarıyla kara bağlantısı mevcut olup,² Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının kesiştiği noktadan güneye doğru uzamaktadır. Batısında Kızıldeniz, doğusunda Umman ve Basra körfezleri, güneyinde Hint okyanusu yer alır. Kuzey ve kuzey-doğu yönlerinde ise Mezopotamya, Suriye, Filistin, Irak ve İran bulunmaktadır.³ Yaklaşık olarak üç milyon kilometre karelik bir yüz ölçüme sahiptir. Kuzey sınırının net olmaması dolayısıyla tam olarak yüz ölçümünü tespit etmek zordur.

¹ Ağca, s. 12.

² Lewis, s. 31; Hasan İbrahim Hasan, I, 20; Es'ad, s. 29.

³ Lewis, s. 31; Yıldız, I, 105; Afzâlurrahman, I, 15.

Bugün, Suudi Arabistan Krallığı ve Kuveyt'in kuzey sınırı, aynı zamanda yarımadaının da kuzey sınırı olarak kabul edilmektedir.⁴ Yarımadaının sahip olduğu coğrafi konumu, özellikle üç taraftan denizlerle ve okyanuslarla çevrili olması bölgede hâkim olan iklim ve bitki örtüsünün oluşumunda önemli bir yere sahiptir.

Coğrafi konumu kısaca bu şekilde tarif edilen yarımadaının yüzey şekillerine ve toprak yapısına bir göz atalım. Bölgede çöller, dağlık, taşlık araziler ve lavların kapladığı alanlar oldukça geniş yer tutmaktadır. Dolayısıyla buralarda tarımsal faaliyetlerde bulunmak mümkün değildir. Bu konuda öncelikle büyük çöl kuşağının içerisinde yer alan Arap Yarımadası'nda geniş çöllerin mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Hattâ her türlü çöl tipine rastlamak mümkündür. Bazı iç kesimlerde bu çöller oldukça büyük mekânlar kaplamaktadır. İki büyük çölden biri olan güneydeki “Rubu'l Hâli”, yaklaşık olarak 300.000 km karelik yüz ölçümüyle Arap Yarımadasının en büyük çölüdür.⁵ Kuzeyde bulunan “Büyük Nüfûd” çölünün yüzölçümü ise yaklaşık olarak 68.000 km karedir. Kuzey ve güneyde yer alan bu iki büyük çöl, ortalama genişliği 50 km olan ve kuzey-güney istikametinde 650 km boyunca uzanan “Dehnâ” çölüyle birbirlerine bağlıdır.⁶ Kumsalın hâkim olduğu bu alanlarda tarım faaliyetlerinden bahsetmek yani buralarda bir tür tarım mahsulünün yetiştirildiğini düşünmek mümkün değildir. Bununla birlikte çöllerin her türlü yeşillikten mahrum alanlar olmadığını da söylemek gerekir. Bazı çöl bitkilerinin ve çalılıkların bu alanlarda yetiştikleri, ayrıca zaman zaman çöllerin bazı kesimlerinde su kaynaklarının ve yeşil alanların mevcut olduğu bilinmektedir. Ancak bunlar tarımsal bir değer taşımadıkları için çalışmamızın konusu dışında kalmaktadırlar.

Kumsal arazisinin dışında bölgede irili ufaklı pek çok dağ mevcuttur. Bir yönde uzanan sıradağların yanı sıra volkanik dağlar da oldukça çoktur. Batı sahilinde yer alan Tihame bölgesinin hemen doğusunda başlayan dağ silsilesi Hicaz bölgesinde biraz yükseklik kaybetmekle birlikte kuzeyde ve güneyde 2000 ila 3000 metre yüksekliğe ulaşmakta, Yemen bölgesinde zirve yaparak 3760 metreyi bulmaktadır. Bu dağların başlangıcından itibaren yarımadaında doğuya ve kuzey-doğuya doğru yükselti düzenli bir şekilde azalmaktadır. Merkezde yer alan ve yaklaşık olarak 500 ila 800 metrelik bir yükseltiye

⁴ Büyükçoşkun, “Arabistan”, *DİA*, III, 248.

⁵ Büyükçoşkun, “Arabistan”, *DİA*, III, 250; Ayrıca bu çölün 650.000 km kare yüzölçümüne sahip olduğu ve dünyanın en büyük çölü olduğu da söylenmektedir. Bk. Özey, s. 332.

⁶ Büyükçoşkun, “Arabistan”, *DİA*, III, 250; bu alanların yüzölçümü ile ilgili farklı rakamlar da mevcuttur. Bk. Özey, s. 332.

sahip olan Necd platosunun büyük bir kısmı yanardağlardan fişkırان lavlarla ve tüflerle kaplanmış durumdadır.⁷ Kayalık bir yapının hâkim olduğu dağlar, volkan lavlarının kapladığı yamaçlar ya da düzlükler tarıma elverişsiz olan geniş alanları işgal ederler.⁸ Çalışmamızın önemli bir kısmını teşkil edecek olan Medine topraklarının büyük bir kısmı lavlık arazilerden oluşmaktadır, Mekke dağlık, taşlık ve tarıma elverişsiz bir bölge olarak meşhurdu.⁹

Yüzey şekilleriyle ilgili olarak verdiğimiz bu bilgiler yarımadaının büyük bir kısmının tarıma uygun olmadığını göstermekle birlikte burada tarım faaliyetlerinin yapılmadığını ya da canlı bir tarım hayatının mevcut olmadığını göstermez. Bu bölgelerin aksine verimli tarım alanlarına sahip ve ileri bir tarım kültürünün hâkim olduğu alanlar da mevcuttur. Bunun yanı sıra, tarıma elverişsiz dağların eteklerinde ya da vadilerin derinliklerinde bereketli topraklara rastlamak da mümkündür.¹⁰

1.2. Arap Yarımadası'nın İklimi ve Bitki Örtüsü

Yarımadaının üç taraftan sularla çevrili olduğunu daha önce belirtmiştik. Buna bağlı olarak Afrika ve Basra'nın kurak ikliminin etkisi altında olan yarımadaının kıyı kesimlerinde daha farklı bir iklimin oluştuğu açıktır. Gerçekten de sularla çevrili olan kıyı kesimleri iç kesimlere oranla oldukça yağışlıdır. Bol yağmur alan bu kesimler bereketli tarım alanlarını teşkil etmektedir. Bunun sonucu olarak yarımadaının kıyı kesimlerinde tarih boyunca, büyük yerleşim alanları hep var olmuştur ve buralarda nüfus yoğunluğu iç kesimlere oranla oldukça fazladır. “*El erdu'l hadrâ*” denilen Yemen ve Hadramevt gibi meşhur yerleşim alanlarının sahil boyunca uzaması, kıyı bölgelerindeki tarıma elverişli ikliminin, yerleşime ve medeniyete olan etkisini göstermeye yeterlidir.¹¹

İç kesimler ise Afrika ve Asya'nın kurak ikliminin etkisi altındadır. Yazlar oldukça sıcak ve kurak geçmektedir. Sıcaklık genelde kuzeyden güneye doğru ve yükseklerden aşağılara doğru gidildikçe artar. Kimi yerlerde bu sıcaklığın 50 dereceyi bulduğu olur.¹² Yüksek yaylalarda bu sıcaklığın etkisinden kurtulmak mümkün olmakla birlikte alçak alanlarda bu şiddete tahammül etmek oldukça zorlaşır. Riyad'da yıllık sıcaklık

⁷ Büyükçoşkun, “*Arabistan*”, *DİA*, III, 250; Özey, s. 330.

⁸ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 13.

⁹ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 13.

¹⁰ Hasan İbrahim Hasan, I, 20-23; Hizmetli, s. 96.

¹¹ Hizmetli, s. 96.

¹² Büyükçoşkun, “*Arabistan*”, *DİA*, III, 250.

ortalaması yaklaşık 28 derecedir, bu rakam Kızıldeniz sahilindeki Cidde şehrinde 24 dereceye kadar düşer.¹³ Kış sıcaklıkları ortalamasının Riyad'da 14 derece, Kızıldeniz sahilinde ise 23 derece civarında¹⁴ olması bölgenin sıcaklık değerlerini göstermesi açısından önemlidir. Bütün bu sıcak iklimine rağmen geceleri oldukça soğuk olur. Zaman zaman yüksek kesimlerde kırağı görülür.¹⁵

Yağmur mevsiminde sıcaklığın sıfırın altına düştüğü, çok nâdir de olsa kar yağdığı görülmekle birlikte iç kesimlerde genelde kurak ve nemsiz bir iklim etkilidir. Hint okyanusundan esen rüzgârlar zaman zaman yağmur getirse de bölgede etkin olan sam yeli adeta havayı kurutur.¹⁶ Bölgenin kuzey kesimlerinde kışlar hissedilir, ancak Kızıldeniz kıyılarında sıcaklığın 15 derecenin altına düştüğü anlar çok nâdir görülür.¹⁷

Yarımadanın kuzey kesimlerinde Akdeniz yağış rejiminin etkisine bağlı olarak yağışların kış aylarında yağdığı, güney, güney-batı ve güney-doğuda ise muson yağış rejiminin etkisiyle yağışların genelde yaz aylarında görüldüğü bilinmektedir. Yarımadanın iç kesimlerinde yağmur çok kıttır. Hatta bazı bölgelere yıllarca yağmurun yağmadığı söylenir. Buna karşın Basra Körfezi kıyıları oldukça yağışlıdır. Yemen bölgesinde ise Muson rüzgârlarının etkisiyle yağmurun bol olduğu bilinmektedir. Yükseltinin arttığı Yemen topraklarında yağış miktarı da artmaktadır. Kıyıya yakın olan Uman bölgesi de yeterli yağış alan kesimlerdendir. Ancak burada söz konusu olan bolluk ve yeterlilik bölgenin kuraklığını önleyecek ve yeşil bitki örtüsünün oluşmasına imkân tanıyacak ölçüde bir yeterlilikten pek de uzak değildir. Zira bölgede sürekli akan akarsuların bulunmaması direkt olarak yağmurun yetersizliği ile açıklanmaktadır. Ancak yağmur mevsiminde vadilerde akan ve çoğu zaman uzun bir yol alamadan buharlaşan akıntıların varlığından söz edilmektedir.¹⁸

Yarımadanın, birbirine yakın bölgelerinde farklı iklim tiplerinin görüldüğünü söyleyebiliriz. Örneğin Hicaz bölgesinde bulunan üç önemli merkez olan Mekke, Medine ve Tâif'de çok farklı iklim tipleri mevcuttur. Mekke adeta Afrika'nın karasal

¹³ *İslâm Ülkeleri Ansiklopedisi*, s. 261.

¹⁴ Özey, s. 332.

¹⁵ Özey, s. 332.

¹⁶ Hitti, s. 34; Esad, s. 34; Hasan İbrahim Hasan, I, 20; Hizmetli s. 97.

¹⁷ Büyükçoşkun, "Arabistan", *DİA*, III, 250.

¹⁸ Büyükçoşkun, "Arabistan", *DİA*, III, 251.

iklimine sahiptir. Medine’de daha ılıman bir iklim ve daha bereketli topraklar mevcuttur. Taif ise Güney Avrupa ülkelerinin elverişli ve bereketli iklimine sahiptir.¹⁹

İklimsel özelliklere bağlı olarak iç kesimlerde kıyı bölgelerine oranla daha zayıf bir bitki örtüsü mevcuttur. Bu kesimlerde bitki örtüsü kurağa dayanıklı kurakçıl çalılıklardan ve tuzlu toprağa dayanabilen bitkilerden oluşmaktadır. Ayrıca çeşitli akasya türleri ve Arap sakızının elde edildiği “*talh*” ağacı da çölde yetişen bitkilerdendir.²⁰

Kıyı kesimlerde ise yaz aylarında görülen yağmurun etkisiyle bitki örtüsü iç kesimlere oranla daha zengindir. Özellikle güney kıyıları gayet yeşil alanlardır. Güneydoğudaki dağlara “*yeşil dağ*” denmesi de bu durumu açıkça teyit etmektedir.²¹ Yarımada da en fazla yetişen bitki türü hurmadır.²²

Büyük kesimi çöllerle kaplı olan, iklim ve bitki örtüsü yönünden çöl tabiatının etkin olduğu²³ Arap Yarımadası’nın geçmiş devirlerde çok farklı bir iklime ve zengin bitki örtüsüne sahip olduğu ileri sürülmektedir. Hattâ Necid ve Yemâme gibi bölgelerin bir zamanlar bugünün verimli Avrupa toprakları kadar bereketli olduğu ifade edilmektedir.²⁴ Buna göre bölge önceleri çok bereketli topraklara sahipti ve Sâmi ırklarının ana yurduydular. Bu ırklar burada şartların elverişliliği sayesinde sürekli çoğaldılar. Ancak aradan yüzyılların geçmesiyle birlikte kuzey buzulları iyice kutuplara doğru çekildikçe bölge yavaş yavaş verimliliğini kaybetmeye başladı. Kurak iklim şartları ve kıtlık kendini gösterdi. Tarım alanları çöller tarafından istila edildi. Neticede üretim azaldı ve bölgede çoğalmış olan Sâmi grupları artık geçimlerini sağlamada sıkıntı çekmeye başladılar. Bunun üzerine yaklaşık olarak m.ö üç binli yıllarda yarımadanın ortasından dışarıya, Afrika’ya, Mezopotamya’ya, ve Suriye’ye doğru göçler başladı.²⁵ Diğer taraftan bir zamanlar iskana müsait olan bu çöllerin hiçbir zaman buzullar tarafından istila edilmediği, zira buzul kütlelerinin Anadolu dağlarının güneyine asla inmediği söylenmektedir.²⁶

¹⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 18.

²⁰ Hitti, s. 38.

²¹ Büyükçoşkun, “*Arabistan*”, *DİA*, III, 251.

²² Özey, s. 332.

²³ Hizmetli, s. 116.

²⁴ Hasan İbrahim Hasan, I, 22.

²⁵ Lewis, s. 33-34; Çağatay, s. 3.

²⁶ Hitti, s. 31-32.

1.3. Arap Yarımadası'nın Su Kaynakları

Arap Yarımadası'nda yağmurun özellikle kıyı kesimlerinde görüldüğünü yukarıda belirtmiştik. Zaman zaman mevsimlik yağışlar sonucunda vadilerden suların aktığı görülürdü. Hatta farklı mevsimlerde kısa süreli ve şiddetli sağanakların sellere yol açtığı dahi olurdu.²⁷ Fakat yağmurlardan sonra oluşan bu akıntıların bir kısmı yol boyunca kumlu arazi tarafından emilir, bir kısmı da akış esnasında buharlaşıp kaybolurdu. Yani uzun mesafelere akan yüzey suları mevcut değildi. Bu nedenle bu akarsular sadece yakın çevresindeki tarım alanlarının sulanmasında kullanılabilirdi.²⁸ Kumlu ve kurak arazi yağmur sularından daha fazla istifade etmeyi engelliyordu. Bölgede yaşayan insanları göçebe bir hayat tarzına sevk eden en önemli unsurlardan biri de buydu.²⁹

Yarımadada yıl boyu akan nehirlerin mevcut olmadığını söyleyebiliriz.³⁰ Özellikle bazen yıllarca yağmurun yağmadığı iç kesimlerde uzun süreli akarsulardan bahsetmek mümkün değildir. Yemen gibi kıyı kesimlerde ise zaman zaman akan akarsular oluşmaktaydı. İç kesimlerdekinin aksine buradaki sular daha verimli bir şekilde kullanılabilirdi. Yapılan barajlar sayesinde halk bölgedeki mevcut suyu vadilerde toplayarak sistemli bir şekilde tarım alanlarının sulanmasında kullanabiliyordu.³¹

Kumlu arazi genelde suyun toprağın yüzeyinde kalmasına izin vermezdi. Toprak tarafından emilen bu sular kum tabakasının altında yer alan sert zemin üzerinde birikirdi.³² Bunun sonucunda yerin derinliklerinde su kaynakları oluşurdu. Bazen bu sular yüzeye oldukça yakın olur ve ufak bir kazı faaliyetiyle kullanıma açılabilirdi.³³ Bazen de suya ulaşmak için daha derinlere inmek gerekirdi. Bununla birlikte ele aldığımız altıncı ve yedinci yüzyıllarda bölgede yaşayan Arapların kuyu kazma işinde yeterince tecrübeli olduklarını ve bu iş için farklı aletler kullanarak derin kuyular açtıklarını iddia etmek zordur.³⁴

²⁷ Es'ad, s. 51; Yıldız, I, 140.

²⁸ Es'ad, s. 50.

²⁹ Hasan İbrahim Hasan, I, 23.

³⁰ Afzalurrahman, IV, 385.

³¹ Es'ad, s. 51; Hasan İbrahim Hasan, I, 24.

³² Hasan İbrahim Hasan, I, 23-24.

³³ Es'ad, s. 51.

³⁴ Hasan İbrahim Hasan, I, 24.

1.4. Arap Yarımadası'nın Tarımsal Elverişliliği

Yukarıdaki tetkiklerden anlaşıldığı üzere Arap Yarımadası'nın büyük bir kısmı çöllerle, dağlık ve taşlık arazilerle kaplıdır. Bunun yanı sıra özellikle orta kesimlerde çöl ikliminin de etkisiyle verimli topraklara rastlamak neredeyse mümkün değildir. Ancak bu çöllerin dahi kendilerine özgü bir takım bitki örtüsü vardır. Çöllerin iç kesimlerinde bulunan geniş vahalar bedeviler tarafından otlak olarak kullanılmaktaydı. Bu otlakların yanı sıra iç kesimlerdeki pekçok verimli vahada hurma yetiştiriciliği burada oturan köylülerin en önemli geçim kaynağını temin ediyordu. Örneğin Hicaz ile Suriye arasında uzanan ve kumsal bir arazinin hâkim olduğu Necid bölgesinde, yer yer verimli topraklara ve bol kuyulara sahip olan köylerin varlığı katidir. İç bölgelerdeki bu tarıma elverişli alanların yağmur ve rüzgâr tarafından sürüklenen toprağın bir bölgede yığılmasıyla oluştuğu söylenir.³⁵ Vahalardan uzak kumsallarda ise her hangi bir yerleşime rastlamak mümkün değildir. Buralar tarih boyunca susuz ve ıssız alanlar olarak kalmıştır.³⁶

Çöllerdeki bu alanlar gibi dağlık ve taşlık arazilerde de aynı şekilde verimli topraklara rastlamak mümkündür. Örneğin Medine ve Tâif gibi yerleşim yerleri toprağın tarıma elverişliliği nedeniyle iskâna açılmışlardı.³⁷ Her şeye rağmen iç kesimlerdeki tarım faaliyetleri öncelikli olarak yağmurdan direkt etkileniyordu. Yağmurun yağmadığı ve kuraklığın hâkim olduğu dönemlerde ekinler, ağaçlar zayıf düşer ve mahsul azalır. Bu nedenle iç kesimlerde bazı yıllar ciddi kıtlıkların yaşandığı olurdu.³⁸

Bol yağış alan ve bitki örtüsü zengin olan kıyı bölgeleri tarıma elverişli alanları oluşturmaktadır. Buna bağlı olarak tarih boyunca yarımadanın kıyı kesimlerinde köyler ve şehirler sürekli yoğun bir nüfusa ev sahipliği yapmışlardır.³⁹ Özellikle köklü bir medeniyet seviyesine ulaşmış olan güney sahilindeki Yemen ve Asir bölgelerinde tarımın rolü oldukça önemliydi. Güney-doğuda ve Hindistan'ın karşısında yer alan Umman'ın yanı sıra diğer kıyı bölgeleri olan Bahreyn, Yemâme gibi yerler de verimli topraklara sahip alanlardı. Buralarda halkın öncelikli geçim kaynağı tarımdı. Yarımadanın kıyı kesimlerindeki elverişli topraklar, sel ve kuyu sularıyla işlenerek bol mahsul alınır. Umman'dan Fars Körfezi'ne kadar bütün sahil boyunca uzanan ve

³⁵ Yıldız, I, 106.

³⁶ Yıldız, I, 140; Hasan İbrahim Hasan, I, 23.

³⁷ İbn Hişâm, I, 45.

³⁸ Yıldız, I, 140.

³⁹ Bekrî, s. 27; Hitti, s. 26; Yıldız, I, 106.

“*ahsâ*” denilen bölge su kaynakları bakımından oldukça zengindi. Bu sayede arazinin yer yer çöllerle kaplı olmasına karşın verimli tarımcılık yapılabiliyordu. Bu sahil kısmında fidanların hızla büyüdüğü, hurma ağaçlarının insanın kucaklayamayacağı kadar kalınlaştığı söylenir.⁴⁰

Yarımadada yetişen tarım ürünlerine baktığımızda öncelikle göze çarpan tarım mahsulünün hurma olduğunu söylemek gerekir. Hurma en çok yetiştirilen tarım ürünüdür. Pek çok vahalar ve yamaçlar hurma ağaçlarıyla kaplıdır. Neticede hurma iktisadî ve sosyal hayatta oldukça önemli bir yere sahip olmuştur.⁴¹ Hurmanın yanında muz, üzüm, kahve, ayva, incir, portakal, dut, badem, kayısı, karpuz, çavdar, sütleğen, sinameki⁴² ve pirinç⁴³ gibi farklı meyve ve sebzelerin yetiştirildiği söylenmektedir.

Akdeniz ülkeleri ile uzak doğu arasında yer alan yarımada zamanla farklı bölgelerin tarım kültürlerinden etkilenmiş olabilir. En azından bazı bitki türlerinin geçiş yolu üzerindeki bu bölgeye aktarılmış olması muhtemeldir. Örneğin Arap tüccarlarının uğrak yerlerinden olan Şam oldukça verimli arazileriyle, ceviz, incir, kayısı ve zeytin ağaçlarıyla tanınan bir yerdi.⁴⁴

Arap Yarımadası tarih boyunca çeşitli bölgelere ayrılmıştır.⁴⁵ Burada yarımadanın tarımsal değerini ifade eden bir tasnif konumuzun anlaşılmasında önem arz etmektedir. Çöl Arabistan, Bahtiyar Arabistan ve Dağlık Taşlık Arabistan. Bahtiyar kısmını özellikle güney sahilleri ve Yemen civarı oluştururken, dağlık-taşlık kısmını Hicaz bölgesi oluşturmaktadır.⁴⁶ Kıyı kesimlerin verimli alanlar olduğundan yukarıda bahsetmiştik. Fakat burada araştırmamızın ana mekânı olan Hicaz bölgesinden bahsetmek gerekmektedir. Öncelikle dağlık ve taşlık arazilerin çokluğu doğru olmakla birlikte bu bölgede tarım faaliyetlerinin mümkün olmadığını düşünmek hatalıdır. İleride ele alınacağı üzere Medine, Tâif ve Hayber gibi araziler Hicaz bölgesinde yer alan gayet verimli alanları oluşturmaktaydı. Bu şehirlerde yaşayan insanların öncelikli uğraşları tarımdı. Topraklarının bereketliliği Yemen ve Suriye’ye oranla düşük olsa da bölgede yaşayan insanlar için tarım ayrı bir yere sahipti.

⁴⁰ Es’ad, s. 67-69.

⁴¹ Es’ad, s. 52.

⁴² Hizmetli, s. 116; Es’ad, s. 53.

⁴³ Hitti, s. 37.

⁴⁴ Bebel, s. 104.

⁴⁵ Bk. Hizmetli, s. 96; Es’ad, s. 55; Hasan İbrahim Hasan, I, 20-21.

⁴⁶ Hizmetli, s. 96.

Diğer taraftan Mekke gibi tarıma elverişli arazisi yok denecek kadar olumsuz şartlara sahip şehirler de mevcuttu. Bu alanlarda insanlar geçimlerini temin etmek için ticaret gibi farklı alanlara yönelmek zorunda kalıyorlardı. Mekkelileri meşhur tüccarlar olmaya sevk eden en önemli sebep tarımla geçimlerini sağlayamamalarıydı.⁴⁷

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz. Yarımada'nın geniş bölgelerinde hâkim olan elverişsiz iklim koşullarına ve tarım yapılamayacak arazilerinin genişliğine rağmen özellikle ele aldığımız altıncı ve yedinci yüzyıllarda, Hicaz bölgesi ve çevresinde en önemli geçim kaynaklarından biri tarımdı.⁴⁸

⁴⁷ Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, s. 4.
⁴⁸ Hizmetli, s. 117; Bebel, s. 48.

BÖLÜM 2: HİCAZ BÖLGESİ VE ÇEVRESİNDE TARIM

Bu bölümde Hz. Peygamber'in yaşamış olduğu Mekke ve Medine başta olmak üzere Tâif, Hayber ve Fedek gibi yerleşim alanlarının tarımsal yapısı incelenecektir. Hz. Peygamber dönemindeki tarım faaliyetlerini konu alan çalışmamız, genel hatlarıyla Hicaz bölgesi ile sınırlandırılmıştır.

Hicaz bölgesi ve çevresinde yer alan bu yerleşim alanları iklim ve coğrafya bakımından farklı özelliklere sahiptir. Dolayısıyla bu bölgelerde yetişen tarım ürünleri ve yapılan tarımcılık faaliyetleri farklılık arz etmektedir. Şimdi sırasıyla tarımın, bu yerleşim alanlarındaki durumunu inceleyelim.

2.1. Mekke'de Tarım

2.1.1. Coğrafi Yapısı ve Tarım Alanları

Kızıldeniz sahilinden seksen kilometre kadar içeride bulunan Mekke⁴⁹ deniz seviyesinden 350 metre kadar yüksekliğe sahip,⁵⁰ doğusu ve batısı dağlarla çevrili, kuzey-güney istikametinde uzanan küçük bir vadiden ibarettir.⁵¹ 21 derece 25 dakika kuzey enlemi ile 39 derece 49 dakika doğu boylamı arasında yer alır.⁵² Şehrin ilk adının "bekke" olduğu ve üzerinde bulunduğu vadinin darlığı sebebiyle bu ismin verildiği de bilinmektedir.⁵³ Şehrin ortasında bulunan ve sel sularının getirdiği topraklarla oluşan kısma "Batn-ı Mekke" denilmektedir. Batn-ı Mekke'nin de ortasında bulunan çukur alana ise "Bahtâ-ı Mekke" denilir.⁵⁴

Etrafı dağlarla ve kayalıklarla çevrili olan Mekke'nin, tarıma elverişsiz bir araziye sahip olduğu kanaati yaygındır.⁵⁵ Mekke'nin arazisini tarif etmesi yönünden aşağıdaki rivayetin zikredilmesi yararlı olacaktır. Mekke'nin ileri gelenleri Hz. Muhammed'in peygamberliğini alaya alırlarken ona şöyle diyorlardı:

"Ey Muhammed! Şüphesiz sen bizim sana arz ettiğimiz hiçbir şeyi kabul edecek değilsin. Sen iyi bilmektesin ki beldesi bizimkinden daha dar, suyu bizimkinden daha kıt

⁴⁹ Hitti, s. 155.

⁵⁰ Lammens, "Mekke", İA, VII, 630.

⁵¹ Es'ad, s. 57.

⁵² Küçükaşçı, *Harameyn*, s. 10.

⁵³ Lings, s. 8.

⁵⁴ Küçükaşçı, *Harameyn*, s. 11-12.

⁵⁵ Hizmetli, s. 135.

ve geçimi bizimkinden daha şiddetli kimse yoktur. Rabbine bizim için dua et de etrafımızı kuşatan şu dağları bizden uzaklaştırsın, bizim için beldemizi genişletsin ve beldemizden Şâm ve Irak'taki gibi nehirler akıtsın."⁵⁶

Kureyş büyüklerinin bu ifadeleri, Mekke'nin coğrafi durumunu göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Buna ilave olarak çok sıcak ve kurak bir iklime sahip olan Mekke'de su sıkıntısı sürekli olarak hissedilmekteydi.⁵⁷ Uzun süre akan herhangi bir ırmağa ya da dereye rastlamak mümkün değildi.⁵⁸ Buna karşın zaman zaman yağın şiddetli yağmurlar sonucu sellerin oluştuğu ve bazen bu sellerin şehri tehdit edebilecek kadar şiddetli olduğu bilinmektedir.⁵⁹ Ancak bu seller herhangi bir şekilde tarım işlerinde kullanılamıyordu.

Yıl boyunca yeterli miktarda yağmurun yağmaması, şehirde meskûn olan halkı, su ihtiyaçlarını karşılamak üzere kuyular kazmaya sevk etmişti. Neticede hemen her kabilenin kendine has bir kuyusu vardı. İlk dönemlere ait bazı kaynaklarda Mekke kuyularının ayrı bir başlık altında incelenmiş olması, İslâm öncesinde bölgede zemzem kuyusunun yanı sıra birçok su kuyusunun kullanıldığını göstermektedir.⁶⁰ Hattâ bir zamanlar şehre hâkim olan Huza'a kabilesi kayıp vaziyette olan zemzem kuyusunu arama gereği bile duymamıştı. Zemzem zihinlerde yarı unutulmuş bir şekilde hatıra olarak kalmıştı.⁶¹ Çünkü insanlar artık zemzem suyuna muhtaç değillerdi. Kabileler kendi su ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kuyular kazıyorlar ve bu kuyuların sularının bolluğu, tadı ve temizliğiyle birbirlerine karşı övünüyorlardı.⁶² Hz. Peygamber'in atalarından Lüey b. Kilâb'ın Mekke dışında "Yesire" adında bir kuyu kazdırdığı ve Kusayy, Mekke içersindeki ilk kuyuyu açincaya dek insanların ihtiyaçlarını bu kuyudan karşıladıkları, bundan sonra her kabilenin kendisi için harem sınırları dâhilinde bir kuyu açtığı söylenmektedir.⁶³

⁵⁶ İbn Hişâm, I-II, s. 236; Lings, s. 93.

⁵⁷ Hizmetli, s. 133.

⁵⁸ Yâkût el-Hamevî, V, 187.

⁵⁹ Bu hususla ilgili olarak Belâzürî, Fütûhu'l-Büldân adlı eserinde "suyûl/seller" başlığı açmış ve çeşitli zamanlarda vuku bulan sellerden bahsetmiştir. Onun verdiği bilgilere göre bu seller bazen o kadar şiddetli olmuştur ki hacıları alıp sürüklemiş ve insanları dağlara doğru kaçmak zorunda bırakmıştır. Hz. Ömer halifeliği zamanında şehri şiddetli sellerden korumak amacıyla şehre iki set yaptırmıştı (Belâzürî, s. 71-74.).

⁶⁰ İbn Hişâm, I, 121-124; Belâzürî, s. 64-71.

⁶¹ Lings, s. 12.

⁶² Belâzürî, s. 66.

⁶³ Belâzürî, s. 64; Es'ad, s. 114; Köksal, I, 62.

Bütün bunlardan anlaşıldığı üzere bölgedeki mevcut su sıkıntısı zamanla yeni kuyuların açılmasıyla giderilmeye çalışılmış ve şehrin harem merkezine taşınmasından sonra, bu bölge içersinde yeni kuyuların kazılması kaçınılmaz olmuştur. Aynı zamanda sürekli olarak artan nüfus daha fazla kuyuya ihtiyaç duymaktaydı. Bu nedenlerle Mekke’de onlarca kuyu kazılmıştı.⁶⁴ Bunun yanında misafir olarak gelen hacıların da su ihtiyacını karşılamak gerekiyordu. Bu işi başarabilmek amacıyla “*sikâye*” görevinin oluşturulmuş olması her şeye rağmen su sıkıntısının mevcut olduğunu göstermektedir. Sonraki dönemlerde de su problemi varlığını korumuştur. Halife Harûnürreşîd’in hanımı Mekke’yi suya kavuşturmak amacıyla bir proje üretmiş ancak ömrü yetmeyince bu projenin tamamlanması Kanunî’nin kızı Mihrimah sultan aracılığıyla sağlanmıştı.⁶⁵

Anlaşıldığı üzere bu kuyular içme suyunu karşılamak amacıyla kullanılıyorlardı. Bütün kuyulara rağmen su sıkıntısının yaşandığı anlar oluyordu. Hal böyle iken bu kuyuların tarım işlerinde kullanıldığını düşünmek oldukça zordur. Bununla beraber insanların birçok yerde kuyu kazıp suya ulaştıklarını görmek, şehrin civarındaki bazı verimli alanlarda ziraatçılık yapan insanların bahçelerinde kuyular kazmış olabileceklerini düşündürmektedir. Diğer taraftan şiddetli sağanaklar sonucu oluşan sellerin herhangi bir şekilde biriktirilerek tarım alanlarında kullanıldığına dair bir malumata sahip değiliz.

Elverişsiz arazi yapısının ve su kıtlığının hâkim olduğu bu kurak topraklarda kurakçıl ve cılız bir bitki örtüsü hâkimdi.⁶⁶ Bu duruma, Kur’an da bizzat işaret etmekte ve bu bölgenin ekin bitmeyen verimsiz bir araziye sahip olduğunu haber vermektedir.⁶⁷ Buna karşın özellikle yağmur mevsimlerinden sonra ve bahar aylarında hoş yeşillikler gözükmekteydi. Amâlîka ve Cürhüm kabilelerinin buraya yerleşmelerinde bu yeşilliklerin önemli bir rolü olmuştur. Zira Mekke’de ilk yerleşimler, dağ başlarında ya da eteklerindeki vadilerde oluşmuştur.⁶⁸

2.1.2. Tarım Ürünleri

İklim ve coğrafi özellikleri yönünden tarıma elverişsiz topraklara sahip olduğu bilinen Mekke’nin, buna rağmen merkezi bir yerleşim yeri haline gelmiş olması önemlidir. İleride görüleceği üzere Medine ve Hayber gibi yerleşim alanları tarımsal elverişliliği

⁶⁴ Çelikkol, s. 49–58.

⁶⁵ Es’ad, s. 119.

⁶⁶ Bebel, s. 30.

⁶⁷ *Kur’ân-ı Kerîm*, İbrahim Sûresi 14/37.

⁶⁸ Küçükaşçı, *Harameyn*, s. 12.

sayesinde insanlar tarafından tercih edilmişlerdi. Hattâ zaman zaman bu bölgeleri ele geçirebilmek için kabilelerin birbirleriyle çatıştıkları olmuştu. Bu durumda, Mekke'yi meşhur bir yerleşim yeri haline getiren sebepler arasında, tarımın konumu neydi. Bu durumun tespiti bizim için önemlidir.

Öncelikle Kâbe'nin burada bulunması bölgede yerleşik hayatın oluşmasında temel etken olmuştu.⁶⁹ İlk yıllarından itibaren dini bir merkez hüviyetine sahip olan kent sürekli olarak hac için gelen misafirlerin akınına uğruyordu.⁷⁰ Önceleri Kâbe'nin civarlarında yaşayan Kureyş kabilesi, liderleri olan Kusayy'ın önderliğinde harem bölgesine girmiş ve buraya yerleşmişti. Ondan önce kimse bu bölgede herhangi bir imar faaliyetinde bulunmaya cesaret edememişti.⁷¹ Artık yeni yerleşim alanında Kureyşliler'e düşen görev hac için gelen misafirlerin ihtiyaçlarını karşılamak ve onların memnuniyetini sağlayarak kendi gelir kaynaklarını ayakta tutmaktan ibaretti.⁷² Bu durum şehrin imarını ve geleceğini tayin eden yegâne unsurdu. Öyle ki eğer Kâbe burada olmasaydı, insanların bu bölgeyi derhal terk edeceklerini iddia edenler dahi olmuştur.⁷³

Mekke'yi yerleşime müsait kılan önemli unsurlardan bir diğeri Hz. İsmail'in bulduğu zemzem suyudur. Zira böylesine kurak ve kumsal olan bölgede su hayati bir önem taşımaktaydı. Suyun olmaması halinde insanların burada yerleşmeleri mümkün gözükmemektedir.⁷⁴ Yukarıda da belirtildiği üzere zamanla birçok kuyu açılmış ve bu sayede su ihtiyacı karşılanmıştı. Bu sayede yerleşik halk bölgeyi terk etmek zorunda kalmamıştı.

Hac gelirleri ve su kuyuları şehrin idamesi için çok ta yeterli değildi. Bu nedenle Kureyşliler ticarete yöneldiler. Zaten Suriye-Yemen ticaret yolu üzerinde bulunan Mekke, önemli bir konaklama merkezi idi.⁷⁵ Daha ilk zamanlarında Kureyşliler bu durumu kendi lehlerine çevirmeyi başardılar ve ticarete atıldılar. Hâşim zamanında, Sasâniler, Himyerîler, Gassâniler, Habeşîler ve Bizans ile ticari antlaşmalar yaptılar.⁷⁶ Zamanla Mekkeliler meşhur tüccarlar oldular ve çevrelerinde bu şekilde tanındılar. Bir süre sonra ticaret onların en önemli geçim kaynakları haline geldi. Bu nedenle hicretten

⁶⁹ Yıldız, I, 128.

⁷⁰ Bebel, s. 30.

⁷¹ Es'ad, s. 113.

⁷² Lings, s. 26.

⁷³ Es'ad, s. 118.

⁷⁴ Yıldız, I, 128.

⁷⁵ Lammens, "Mekke", *IA*, VII, 630; Bebel, s. 30.

⁷⁶ Bozkurt, Küçükaşçı, "Mekke", *DİA*, XXVIII, s. 556. Mekkelilerin ticari faaliyetleri ile ilgili bilgi için bk. Lammens, "Mekke", *IA*, VII, 633-635.

sonra, Mekke'ye ciddi bir yaptırım uygulamak isteyen Hz. Peygamber, onların ticaret yollarını baskı altına almış ve bu da onları oldukça tedirgin etmişti.⁷⁷ Kureys'i ticarete bu denli sevk eden en önemli sebep olarak, sahip olduğu toprakların tarıma elverişsiz olması ve ziraatçılığın yapılamaması gösterilmektedir.⁷⁸

Görüldüğü gibi Mekke'nin imarına imkân sağlayan sebepler arasında, bu bölgenin herhangi bir tarımsal verimliliğe sahip olması yer almaz. Bu da şehrin sahip olduğu arazilerin tarıma elverişsiz olduğunun ispatı niteliğindedir.⁷⁹ Bununla birlikte şehrin yakın civarlarında veya bazı vadilerinde verimli arazilerinin olması ve buralarda sınırlı ölçüde de olsa tarım faaliyetlerinin görülmesi pek tabii muhtemeldir. Zira bu duruma işaret eden bazı bilgiler kaynaklarımızda yer almaktadır.

Yaygın olan kanaate göre, Yemen kökenli olan Cürhüm kabilesi ve Amâlikalılar, Mekke yakınlarına zemzem suyunun bulunmasından sonra gelmişlerdi. Bununla birlikte onların bu bölgeye, Hz. İbrahim'den önce gelip yerleşmiş oldukları da iddia edilmektedir.⁸⁰ Bu durumda buraya yerleşen bu insanların, Mekke yakınlarında elverişli araziler üzerinde bulduklarını düşünmek daha doğrudur. Yani bu kabileler Mekke yakınlarında toprağı verimli ve suları yeterli bir araziye yerleşmiş olmalıydılar.⁸¹ Yukarıda bu insanların Mekke yakınlarındaki yüksek yaylalarda ve yeşilliklerin mevcut olduğu alanlarda yerleştiklerini görmüştük. Ancak bu arazilerin daha ziyade otlak niteliği taşıdığını ve temel geçim kaynağının hayvancılık olduğunu da düşünebiliriz. Zira Hz. Peygamberin de çocukluk yıllarında Mekke yakınlarındaki otlaklarda koyun çobanlığı yaptığı bilinmektedir.⁸² Ayrıca Bedir Savaşı için yola çıkan Mekke ordusunun erzak ihtiyacını karşılamak amacıyla yol boyunca her gün develer kesiliyordu.⁸³ Bu da onların bu topraklar üzerinde tarımdan ziyade hayvancılık yaptıklarını göstermektedir.

Hayvan yetiştiriciliğine uygun otlakların yer aldığı bölgede, sınırlı miktarda da olsa sebze, meyve çeşitlerinin üretilmesi mümkündür. Mesela Mekke yakınlarında bulunan, yeterli suya ve bereketli topraklara sahip olan Vâdi-i Fâtıma'da bazı kabileler yerleşmişlerdi. Ayrıca adını misvak ağacından almış olan Arafat yakınlarındaki “*erak*”

⁷⁷ Hizmetli, s. 307; Kösal, X, 35-37.

⁷⁸ Es'ad, s. 57; Yıldız, I, 141.

⁷⁹ Bk. Ağca, s. 27-33; Kalaycı, s. 63-70.

⁸⁰ Bozkurt, Küçükaşçı, “*Mekke*”, *DİA*, XXVIII, s. 556.

⁸¹ Yâkût el-Hamevî, V, 185.

⁸² Lings, s. 41.

⁸³ Kösal, IX, s. 117-119

vadisi de bu bölgenin bitki örtüsünden çok da yoksun olmadığını göstermektedir.⁸⁴ Yine Kusayy, Kureyş kabilesini harem bölgesine yerleştirirken, harem yasağı dolayısıyla daha önce kimsenin cesaret edemediği bir şekilde burada bulunan ağaçları keserek bölgeyi imara açmıştı. Buna ilave olarak Kâbe'nin yapımı esnasında bölgedeki sâc ağaçlarının kullanıldığı bilinmektedir.⁸⁵ Bu durumlar daha önceki yüzyıllara ait olmakla birlikte genel tabloyu göstermesi açısından önemlidir.

Hız. Peygamber Medine'ye vardığında, Medine için bereket duası yaparken “*Ya Rabbî, Medinelilerin müd ve sa'larını, Mekkelilere verdiği bereketin iki katı ile bereketlendir.*”⁸⁶ diyerek dua etmişti. Yine o bir keresinde de Mekkeliler aleyhine kıtlık duasında bulunmuş, Hız. Yusuf'un kıtlık yılları gibi kıtlığa tutulmalarını istemişti. Neticede Mekke'de şiddetli bir kıtlığın vuku bulduğu, her şeyin kavrulup kupkuru kesildiği, insanların deri ve leş yemek zorunda kaldıkları bilinmektedir. Bu kıtlık o kadar şiddetli olmuştu ki Ebû Süfyan, Hız. Peygamber'e gelerek ondan, akrabaları olan Kureyş için Allah'a dua etmesini istemişti.⁸⁷ Bu haber ilk bakışta Mekke'de tarımcılığın yapıldığını ve kıtlık yıllarında mahsulün telef olması sonucu insanların zor duruma düştüklerini göstermektedir. Bütün bunlardan, bölgede, her ne kadar etkin bir tarım faaliyeti mevcut olmasa da ziraatçılığın yapıldığını çıkarabiliriz. Bu tür faaliyetlerin genelde şehrin yakın çevresindeki köylerde ya da vadilerde yapılmış olması muhtemeldir. Şehirdeki insanların çiftçilik yapan bu kabilelerle irsî veya ticari ilişkiler içersinde oldukları ve onların üretimlerinden direkt olarak etkilendikleri düşünülebilir. Hattâ bütün Mekkelilerin, hac gelirleriyle veya ticaretle geçimlerini sağlamadıklarını kabul edersek bazılarının yakın bölgelerde bizzat tarım işleriyle uğraşmış olabileceklerini de düşünebiliriz. Zira İslâm'ın ortaya çıktığı günlerde Mekke nüfusunun yaklaşık olarak 10.000 kişi civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu insanlar on kadar kabileye ayrılmış durumdaydılar.⁸⁸ Kusayy'ın soyundan gelen bu kabilelerin ileri gelenlerinin Kutsal Ev'in hemen yakınlarında yerleştikleri, bu soya daha zayıf şekilde bağlı olan diğer kabilelerin ise etraftaki yamaçlarda ve şehrin dışında kalan vadilerde meskûn oldukları bilinmektedir.⁸⁹

⁸⁴ Es'ad, s. 61.

⁸⁵ Yâkût el-Hamevî, V, 187.

⁸⁶ Köksal, *Medine Devri*, s. 135.

⁸⁷ Buhârî, *İstiskâ*, 2.

⁸⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 27.

⁸⁹ Lammens, “*Mekke*”, *IA*, VII, 630.

Diğer taraftan Mekke halkı ile ilgili olarak bahsedilen ziraatçılığın, bizzat Mekkeliler tarafından yapılmadığını da düşünebiliriz. Tâif gibi verimli bölgelerde üretilen mahsul öncelikle siyasî ve ticarî anlamda yakın ilişkiler içersinde buldukları Mekke'ye aktarılırdı. Böylece Kureyş kendi erzak ihtiyacını karşılardı. Dolayısıyla sözü edilen bereket, ölçüler ve kıtlık Kureyş'in erzağını temin eden bölgelerle alakalı olmalıydı. Ancak bu durumda bizzat Kureyş'in kastedilmiş olması düşündürücüdür.

Bütün bunlara ek olarak Mekke'de hurma yetiştirildiğinden bahsedilmektedir. Mekke'nin kuzey-doğu istikametinde, Taif yolu üzerinde, yaklaşık on üç kilometre mesafede bulunan ve harem sınırlarından biri olan “*Vâdi'l Nahl*”ın (hurma vadisi) ismi bu anlamda oldukça düşündürücüdür.⁹⁰ Yine Mekke yakınlarında “*Nahl-ı Mahmûd*” ismini taşıyan, içersinde hurmalıkların ve bağların bulunduğu arazilerin varlığı bilinmektedir.⁹¹ Harem bölgesinin dâhilinde ancak birkaç çeşit ve az miktarda hurmanın yetiştirildiği, harem sınırları dışında ise yeşilliklere, ekinliklere ve hurmalıklara sahip vadilerin bulunduğu, buralarda Mekkelilere ait etrafi çevrili, içersinde kuyular bulunan hurma bahçelerinin yer aldığı anlatılmaktadır.⁹² Ayrıca Hz. Hatice'nin Hz. Peygamber'e yaş hurma ikram ettiği⁹³ ve benzeri rivayetlerde bahsi geçen yaş hurmanın harem bölgesinde ya da yakınlarında yetiştirilmiş olması daha muhtemel gözükmektedir. Ancak bunlara rağmen bu bölgede bol miktarda mahsul alacak kadar hurma bahçelerinin mevcut olduğunu iddia etmek zordur. Bunun dışında hurmadan başka meyve türlerinin yetiştirilemediği ancak bazı meyveli çöl bitkilerinin mevcut olduğu söylenmekle birlikte⁹⁴ Mekke yakınlarında yetişen muz ağaçlarından bahsedilmektedir.⁹⁵ Ayrıca Mekke'de bir buğday pazarının varlığından söz edilmekte hatta Mekkelilerin pamukçu kimseler olarak övündükleri anlatılmaktadır.⁹⁶ Bu ürünlerin bizzat Mekkeliler tarafından yetiştirildiğine dair net bilgiler mevcut olmamakla birlikte pamuklu ve ipekli dokumaların Akdeniz sahillerinden, hububatın ise özellikle Şam bölgesinden getirildiği bilinmektedir.⁹⁷

Mekke'nin harem bölgesinin, bizzat Hz. Peygamber tarafından tespit edilmesi ve buradaki ağaçların ve yeşilliklerin tahrip edilmesinin yasaklanmış olması, harem

⁹⁰ Abdülğânî, s. 14-22.
⁹¹ Yâkût el-Hamevî, V, 277.
⁹² Yâkût el-Hamevî, V, 187.
⁹³ Köksal, II, 150.
⁹⁴ Yâkût el-Hamevî, V, 187.
⁹⁵ İbn Hişâm, I, 219.
⁹⁶ İbn Hişâm, I, 279; Belâzürî, s. 67.
⁹⁷ Lammens, “*Mekke*”, *IA*, VII, 634.

bölgesinde dahi bir takım tarımsal faaliyetlerin yapılmasının mümkün olabileceğini göstermektedir. Zira bu sınırlar dâhilinde Mekkelilerin, kabirlerde, evlerde ve demir körüklerinde kullandıkları “*ızhir*” ve “*celil*” denilen bitkilerin yetiştiği de bilinmektedir.⁹⁸ Harem bölgesindeki yeşilliklerin dokunulmazlığı ile ilgili tartışmalar bağlamında, Mekke sınırları içersinde bazı kimselerin sebzeler yetiştirdikleri ve bunları çekinmeden toplayıp yedikleri anlatılmaktadır.⁹⁹ Bu da baştan itibaren iddia ettiğimiz gibi Mekke’de tarım faaliyetlerinin az da olsa yapıldığını göstermektedir.

2.2 Medine’de Tarım

2.2.1. Coğrafi Yapısı ve Tarım Alanları

Medine, Arap Yarımadası’nın batısındaki Hicaz bölgesinde, Kızıldeniz sahilinden yaklaşık 130 kilometre kadar içeride ve Mekke’nin de 350 kilometre kadar kuzeyinde bulunur. Şehir merkezinde bölgenin yüksekliği 620 metre civarındadır.¹⁰⁰ Matematiksel konumu itibariyle 25 derece 20 dakika kuzey enlemleri ile 39 derece 36 dakika doğu boylamları arasında yer alır.¹⁰¹

Coğrafi konumu bu şekilde tarif edilen Medine, kuzey sınırı itibariyle çöllere yakındır.¹⁰² Üç taraftan dağlarla çevrili, güneye doğru uzayan verimli bir arazinin üzerinde kurulmuştur.¹⁰³ Güneyinde Ayr dağı, kuzeyinde ise Uhud dağıyla sınırlandırılmıştır.¹⁰⁴ Şehrin doğusu ve batısı “*harre*” veya “*lâbet*” denilen ve siyah bazalt taşlarıyla kaplı olan, çorak ve tarıma imkân tanımayan arazilerle kaplıdır.¹⁰⁵ Hz. Peygamber Medine’nin harem bölgesini belirlerken şehrin iki yanı boyunca uzanan dağlık taşlık araziler olan bu harreleri sınır tayin etmişti.¹⁰⁶ Ancak doğu yönündeki harreler ile şehir arasındaki mesafe oldukça geniştir. Arada bulunan araziler tarıma

⁹⁸ Yâkût el-Hamevî, V, 183.

⁹⁹ Belâzürî, s. 61.

¹⁰⁰ Küçükaşçı, “*Medine*”, *DİA*, XXVIII, 305.

¹⁰¹ Çağatay, s. 96; Köksal, VIII, 42; Küçükaşçı, *Harameyn*, s. 171; Ağca, s. 23.

¹⁰² Köksal, VIII, 42.

¹⁰³ Es’ad, s. 59.

¹⁰⁴ Küçükaşçı, *Harameyn*, s. 171.

¹⁰⁵ Yanardağların püskürmesi sonucunda akan lavların katılaşması sonucunda, ateşte yanmış gibi görünen siyah bazalt kütleleri veya parçaları ile örtülü düzlük ve tepeciklerden meydana gelen alanlara harre adı verilir. Lâbe ile eş anlamlıdır. Bk: Küçükaşçı, “*Harre*”, *DİA*, XVI, 244-245.

¹⁰⁶ Buhârî, *Fadâilu’l-Medine*, 4.

elverişli ve bereketlidir. Bu verimli topraklar güneye doğru alabildiğince uzayıp gitmektedir.¹⁰⁷

Medine, su kaynakları bakımından hicaz bölgesindeki en zengin alandır. Hatta Arap Yarımadası içerisinde sularının bolluğu ile dikkat çeken nadir şehirlerdendir. Yağmurlardan sonra oluşan akıntılar genelde güney istikametinden ve harrelerden gelerek kuzeye doğru akar, daha sonra batıya yönelerek denize doğru devam ederler. Ancak bu akarsular, yağışlardan sonra oluşurlar ve fazla uzun ömürlü değillerdir.¹⁰⁸ Mekke’de olduğu gibi Medine’de de şiddetli yağışlar zaman zaman sellere neden oluyordu. Bazen Hz. Peygamber ashabıyla namaz kılarken yağmur aniden bastırır ve mescidin tavanından gelen yağmur, zemini su içerisinde bırakırdı. Bu nedenlerle havalar bulutlu ve rüzgârlı olduğu günlerde Hz. Peygamber ciddi bir endişeye kapılır, ancak yağmurun başlamasıyla, durumun berekete dönüştüğünü söyler ve rahatları.¹⁰⁹ Hz. Osman, halifeliği döneminde, bu sellerin şehri tahrip etmesini önlemek amacıyla gerekli görülen mevkilere set yaptırmıştı.¹¹⁰ Bu yıkıcı sellerin hurmalıklara fazla tesiri olmasa bile, özellikle Medineliler’in ekinliği olarak bilinen Kanât vadisinde ve diğer ekin alanlarında ciddi tahriplere yol açması mümkündür.

Yağmur suları bölgedeki yeraltı kaynaklarının zenginliğinde önemli bir role sahiptir. Toprak tarafından emilerek yeraltına çekilen sular, bölgede çok sayıda kuyunun ve pınarın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Medine vadileri yeraltı suları bakımından oldukça zengindi. Ancak bu suların pek çoğu içme suyu olarak kullanılamıyordu. Bu nedenle halk daha ziyade güney taraflarında bulunan ve suları tatlı olan kuyulardan içme suyu ihtiyacını gidermeye çalışıyordu. Hatta sonraki dönemlerde valiler, güneydeki içilebilir suları şehre taşımak amacıyla su yolları yapmaya çalışmışlardı.¹¹¹ Yine Hz. Peygamber ve ashabı da özellikle bazı kuyuların suyunu içmeye özen gösteriyorlar ve sağlıksız olan diğer kuyuları kullanmıyorlardı.¹¹² Bu durumda açılan kuyuların büyük çoğunluğunun daha ziyade bölgedeki tarım faaliyetlerinde kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca şehirde yaşanan içme suyu sıkıntısı, tarım alanlarında kullanılan suyun yetersizliğini göstermemektedir.

¹⁰⁷ Buhl, “Medine”, *İA*, VII, 459; Küçükaşçı, “Medine”, *DİA*, XXVIII, 305; Küçükkesici, *Medine’nin Sosyal Yapısı*, s. 19.

¹⁰⁸ Buhl, “Medine”, *İA*, VII, 459; Küçükaşçı, “Medine”, *DİA*, XXVIII, 305.

¹⁰⁹ Buhârî, *Ezân*, 41; Müslim, *Salatü’l-Istiskâ*, 14.

¹¹⁰ Belâzürî, s. 18.

¹¹¹ Buhl, “Medine”, *İA*, VII, 459; Küçükaşçı, “Medine”, *DİA*, XXVIII, 305.

¹¹² İbn Şebbe, I, 152-162.

Bu zengin yeraltı sularının yanı sıra bölgede, ufak da olsa havuzların ve benzeri su toplanan yerlerin olduğu anlaşılmaktadır. Zira Hz. Muhammed çocukluk yıllarında ziyarete geldiği Hazrecli akrabalarının yanında iken bir havuzda yüzmeyi öğrenmişti.¹¹³ Muhtemelen yağmurlardan sonra oluşan bu su birikintileri zirai işlerde kullanılmaktaydı.¹¹⁴

Bütün bunlardan anlaşıldığı üzere, verimli Medine arazileri sulama imkânlarından yoksun değildi. Zengin yeraltı suları fazla derinlerde değildi ve ufak kazım işlemleriyle suya ulaşmak mümkündü.¹¹⁵ Bu sayede insanlar tarla ve bahçelerinde kuyular açabilmişti. Ayrıca yağmur, bu topraklarda yeteri kadar kendini göstermekteydi. Yağmur sonrası oluşan akarsular, çeşitli kanallar ve setlerle tarım alanlarında, çiftçiler tarafından sırayla kullanılabilirdi.

Medine iklimi yarımadanın geneline nispetle oldukça ılıman bir yapıya sahiptir.¹¹⁶ Kışları oldukça yağmurlu ve serin olmakla birlikte bazen oldukça soğuk olabiliyordu. Yazları ise genelde sıcaktı fakat bu sıcaklıkların Mekke'de olduğu gibi insanları bunaltacak dereceye geldiği anlar çok nadirdi.¹¹⁷ Buna karşın Medine iklimi, özellikle buraya dışardan gelenler için oldukça rahatsız edici bir hal alabiliyordu. Şehrin iklimine alışık olmayanlar bu iklimden etkilenerek hummaya tutulabiliyordu. Bazı Müslümanlar da hicret sonrasında yeni şehirlerinde hummaya tutulmuşlardı. Bunlar arasında Hz. Ebû Bekir ve Bilal de vardı. Hz. Peygamber'in, Medine'yi Müslümanlara sevdirmesi için, Allah'a dua etmesine bakılırsa, ilk zamanlar muhacirlerin, Medine ikliminden ciddi boyutta rahatsız oldukları anlaşılmaktadır.¹¹⁸ Medine iklimi her ne kadar havasına alışık olmayanlar için sakıncalı olsa da, tarım faaliyetlerinin oluşumuna genel anlamda imkân tanımaktaydı.

Bereketli topraklarının genişliği, sularının ve ikliminin elverişliliği neticesinde Medine'de gayet yeşil bir bitki örtüsü mevcuttu. Özellikle ekinlikler ve hurma bahçeleri geniş alanları işgal etmekteydi.

Verimli arazilere, uygun iklim koşullarına ve yeterli suya sahip olan Yesrib tarıma elverişli bir yerleşim alanıydı. Bu bereketli topraklar daima etrafındaki toplulukların

¹¹³ Lings, s. 40.

¹¹⁴ Es'ad, s. 60.

¹¹⁵ Hizmetli, s. 160.

¹¹⁶ Köksal, VIII, 42.

¹¹⁷ Hizmetli, s. 160.

¹¹⁸ Buhâri, Fadâilu'l-Medine, 12; Müslim, İmân, 184; İbn Hişâm, II, 173.

ilgisini çekmeyi başarmıştı.¹¹⁹ Dağlık, taşlık ve kumlu arazilerin, volkan lavlarının işgalinden kurtulmuş olan topraklar, yani ekim ve dikim işlerine müsait olan araziler şehir halkı tarafından tarıma açılmıştı.¹²⁰ Yemen-Suriye ticaret yolu üzerinde bulunması yönüyle bazı ticari avantajlara sahip olmakla birlikte, özellikle hurma ziraatına uygun olan Yesrib’de, tarım en önemli geçim kaynağıydı ve Yesrib, kuruluşundan itibaren bir tarım kenti olarak kalmıştı.¹²¹

Yesrib bütün yakın çevresinde herkes tarafından bilinen bereketli vadilere sahiptir. Bunların başlıcaları, Akîk, Kanât, Buthân, Mehzur, Müzeynib, Ranuna vadileridir.¹²² Muhtemelen zamanla bu vadilerin bazıları diğerleriyle birleştirilerek anıldığı için vadilerin sayısı hakkında farklı bilgiler verilmektedir. Müzeynib vadisinin, Buthân’ın bir kolu olduğu kabul edilir. Mehzur vadisi de Kanât vadisiyle birleşmektedir.¹²³ Ayrıca, Gâbe, Curf ve Vâdi’l-Kûf gibi alanlarda yeşilliklerin ve ormanların zengin olduğu bölgelerdir.¹²⁴ Medine’nin içersinde bulunduğu ovanın özellikle güneye doğru uzayan kısmının oldukça verimli olduğu, buralarda çok çeşitli meyvelerin yetiştiği hurma ağaçlarının, diğer bölgelere oranla burada daha çok geliştikleri ve daha verimli oldukları söylenmektedir.¹²⁵

Yesrib’de ikamet eden, Benî Nadîr Yahudilerinin sahip oldukları araziler de gayet verimliydi. Onların hurmalıkları genişti ve çevrelerinde ün sahibiydi. Bu arazileri sayesinde onlar, mal ve kuvvet sahibi olmuşlardı. Müslümanlar onları yerlerinden çıkarıp, hurma bahçelerine el koyduklarında ciddi anlamda bir bolluğa kavuşmuşlardı.¹²⁶

Medine’nin güney batısında yer alan Akîk vadisinde, Medine’lilerin en geniş ve bereketli tarım alanları bulunmaktadır. Bu vadi, büyük ve küçük akîk olmak üzere ikiye ayrılır. Bol yağmur alan yamaçlardan akan sular bu vadiye birleşerek büyük akıntılar oluştururlardı. Kısa süre içersinde akarsular kaybolurdu. Fakat vadi yeraltı suları bakımından oldukça zengindi. Suyu tatlı olan, Rûme ve Urve kuyuları da bu vadi içersinde yer almaktaydı. Hz. Peygamber döneminde, bu araziler Medinelilerin hurma

¹¹⁹ Çağatay, s. 97.

¹²⁰ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 11, 24.

¹²¹ Hitti, s. 156.

¹²² Küçükkaşçı, *Harameyn*, 174.

¹²³ Küçükkaşçı, *Harameyn*, s. 174.

¹²⁴ Es’ad, s. 60; Hizmetli, s. 292.

¹²⁵ Buhl, “*Medine*”, *İA*, VII, 460.

¹²⁶ Özkuyumcu, “*Nadîr*”, *DİA*, XXXII, 275.

bahçeleri ve ekinlikleriyle kaplıydı. Özellikle tahıl türü ekinler Akîk vadisinde yetiştirilirdi. Hz. Peygamber, bu vadinin büyük bir kesimini, mukâtaa yoluyla Bilâl b. Hâris'e vermişti. Hz. Ömer halifeliği zamanında, yeterince verimli bir şekilde işlenemediğini görünce, bu araziyi Bilâl b. Hâris'ten alarak Müslümanlar arasında taksim etmişti. Bu durum vadinin ilerleyen zamanlarda daha yoğun bir şekilde tarım faaliyetlerine sahne olduğunu göstermektedir.¹²⁷ Ancak fetihlerin ilerlemesiyle refah düzeyi yükselince, Akîk vadisi evlerle ve köşklarle dolmaya başladı. Burası şehrin gözde yerleşim alanlarından biri oldu. Emevîler, hâkimiyetleri zamanında bu vadiyi kendi ailelerine tahsis ettiler ve kendilerine has bir yerleşim alanı oluşturarak başkalarının buraya girmesine izin vermediler.¹²⁸ Bu yapılaşmanın başladığı andan itibaren vadideki tarım faaliyetlerinin zayıfladığı anlaşılmaktadır.¹²⁹

Medinelilerin ziraat yaptıkları, geniş vadilerden bir diğeri Kanât vadisidir. Şehrin kuzeyinde doğu-batı istikametinde uzanan bu vadi akîkten sonra ikinci büyük vadidir. Uhud dağının doğusunda yer alan bu bölge, şehir halkının geniş tarım arazilerinin önemli bir kısmını oluşturuyordu. Yer altı sularının zenginliği nedeniyle bu ismin verildiği söylenmektedir.¹³⁰

Ranuna vadisi şehrin güneyinde bulunmaktadır. Bu vadinin bittiği yerden itibaren Buthân vadisi başlamaktadır. Buthân vadisi ise, güneyden başlar, yerleşim alanlarından geçerek kuzey-batıya doğru uzamaktadır. Mahzur vadisi de güneydoğuda yer alır. Beni Kurayza topraklarını sulayarak Buthân vadisine kavuşur. Müzeynib vadisi de güney doğu istikametinde yer alır.¹³¹

Medine'de tarım faaliyetleri sadece merkezde bulunan verimli vadilerde yapılmıyordu. Medine'nin etrafında bulunan köylerde de halkın tarımla uğraştığı anlaşılmaktadır. Bazı rivayetlerden anlaşıldığı üzere, Medine'nin Necd tarafında kalan ve iki ila sekiz millik mesafelerde bulunan köylere "avâli" denilmekteydi. Bu köyler Medine'ye sadece birkaç saat mesafedeydi. Ashab ikinci namazını Hz. Peygamber'le birlikte kılıp güneş henüz yüksekten köyüne varabilirdi.¹³² Bu köylerin buralarda kurulmasının temel nedeni, tarıma elverişli arazilerdir. Aynı şekilde Medine'nin Tihâme tarafında kalan ve "Sâfile"

¹²⁷ Yâkût el-Hamevî, IV, 139; Bostan, "Akik", DİA, II, 263.

¹²⁸ Küçükkaşçı, *Harameyn*, s. 175.

¹²⁹ Küçükkaşçı, "Medine", DİA, XXVIII, 309.

¹³⁰ Yâkût el-Hamevî, IV, 139.

¹³¹ Küçükkeskici, *Medine'nin Sosyal Yapısı*, 20-21.

¹³² Buharî, *Evkâtu's-Salât*, 13; Müslim, *Mesâcid*, 192; Sofuoğlu, II, 616.

diye adlandırılan¹³³ yerleşim alanları için de aynı sebeplerin etkili olduğunu kabul etmek gerekir. Bu köyler Medine'nin meşhur vadilerinin uzantıları üzerine veya yüksek mevkilerde bulunan yayla benzeri alanlarda kurulmuş olmalıdırlar. Fedek, Hayber, Vâdi'l-Kurâ¹³⁴ gibi yerleşim alanlarını göz önüne aldığımızda Medine etrafında oluşturulan yerleşim hayatının da tarıma özellikle de hurmaya dayalı olduğunu görürüz.

2.2.2. Tarım Ürünleri

Bu konuda öncelikle Medine'ye yerleşen toplulukların sahip oldukları ziraat kültürünü ele almak konumuzun aydınlanmasına yardımcı olacaktır. Medine'ye ilk yerleşenlerin kim olduğu konusunda farklı görüşler mevcut olmakla birlikte Medine'yi, evler ve barklar yaparak, hurmalar yetiştirerek ilk kez imar edenlerin, Nuh Tufanı'ndan sonra Hicaz'a gelen Amalikalılar olduğu kanaati yaygındır.¹³⁵ Hz. Nuh'un soyundan gelen bu insanlar burada hurma yetiştiriyor ve ekincilik yapıyorlardı.¹³⁶ Söz konusu dönemde tarım, temel geçim kaynaklarından birisiydi. Her yönüyle tarıma elverişli arazilere sahip olan Yesrib de ilk zamanlarından itibaren cazip bir yerleşim yeri olmuş ve çevredeki kavimlerin dikkatlerini çekmişti. İşte bu nedenlerle Medine, Amalikalılar tarafından bir tarım kenti olarak kurulmuştu. O zamanlar ufak bir yerleşim alanı olan bölgede en önemli geçim kaynağı tarımdı. Bu nedenle çevredeki bedeviler, Yesrib halkı için "Nabâtiler" tabirini kullanıyorlardı.¹³⁷

Amalika'dan sonra, şehre Yahudiler gelmişler ve hâkim olmuşlardı. Bununla birlikte bu bölgenin ilk kez kuzeyden gelen Yahudiler tarafından imar edildiğini ve onların eliyle zenginliğe kavuştuğunu iddia edenler de vardır.¹³⁸ Yahudi kavimlerinin Medine'ye geliş tarihleri hakkında kesin bir bilgi mevcut değildir. Onların bu bölgeye iltica etmelerini, Yunanlıların Suriye'yi işgaline, Romalıların Filistin'i işgaline, Bâbil Kralı Bahtunnasr'ın Kudüs'ü işgaline bağlayanlar olduğu gibi bu olayı Hz. Musa dönemine kadar götürülenler de mevcuttur.¹³⁹ Görülebildiği kadarıyla Yahudi topluluklarının Medine'ye yerleşmesi ile ilgili olarak zikredilen tarihlerin hiç biri Nuh Tufanı'na kadar

¹³³ Davudoğlu, III, 1788.

¹³⁴ Bekrî, s. 28.

¹³⁵ Yâkût el-Hamevî, V, 84; Köksal, *Medine Devri*, s. 31.

¹³⁶ Belâzürî, s. 24.

¹³⁷ Buhl, "*Medine*", *İA*, VII, 460.

¹³⁸ Lewis, s. 59.

¹³⁹ Yâkût el-Hamevî, V, 84; Buhl, "*Medine*", *İA*, VII, 460; Küçükaşçı, "*Medine*", *DİA*, XXVIII, 306.

uzanmamaktadır. Ayrıca onların Yesrib'e geldiklerinde, burada tarımcılık yapmakta olan bazı Amalikalılar'a ve Cürhûmîler'e rastladıkları bilinmektedir.¹⁴⁰

Yahudiler zamanla şehre hâkim oldular ve zaten güçsüz bir durumda bulunan Amalikalılar'ı ve Cürhûmîler'i şehirden çıkardılar.¹⁴¹ Kuzeyden gelen bu Yahudi kabileleri, tarım kültürüne yabancı değillerdi. Şam'dan göç edip Yesrib'e geldiklerinde kendi tarım kültürlerini de beraberlerinde getirmişlerdi. Yesrib'de, Yahudilerin gelişinden sonra, hurma, üzüm, nar bahçelerinin ve bazı bakliyat türlerinin üretiminin arttığı iddia edilmektedir.¹⁴² Onların Medine haricinde Teyma, Fedek, Vâdi'l-Kurâ ve Hayber gibi verimli alanlarda yerleşmiş olmaları da tarım kültürüne olan yakınlıklarıyla açıklanabilir.¹⁴³ Bu nedenle onlar muhtemelen önceki kavimlerin bağ ve bahçelerini tahrip etmeyip kullanmışlar, kendi kültürlerini de uygulamaya ilave ederek oldukça ileri bir tarım kültürü oluşturmayı başarmışlardı. Sayı bakımından da yeterli olduğu anlaşılan bu insanlar yoğun gayretleriyle Yesrib şehrini geliştirmişler ve önemli bir yerleşim merkezi haline getirmişlerdi.¹⁴⁴ İslâm'ın ilk dönemlerinde şehir merkezindeki üç büyük Yahudi kabilesinden, savaşa katılabileceklerin toplamı yaklaşık olarak iki bin civarında idi.¹⁴⁵

Şehrin batısında Benî Kaynuka, Mehzûr vadisinde Benî Kureyzâ, Buthân vadisinde Benî Nâdir Yahudileri yerleşmişlerdi. Ayrıca şehrin haricindeki verimli tarım alanları da Yahudilerin elindeydi. Özellikle hurma yetiştiriciliğine uygun olan bu arazilerde toprağı işlemeğe ve ziraatçılık yapmağa önem verdiler. Onların bu çalışmaları sayesinde şehir gittikçe büyüdü ve etrafa doğru genişledi.¹⁴⁶ Bazı Yahudiler özellikle ticaret ve kuyumculuk gibi işlerle uğraşmaktaydılar. Bununla birlikte o dönemde onların en önemli sermayelerini tarım ürünleri, özellikle de hurma oluşturmaktaydı. Onlar Medine'nin diğer sakinleri olan Araplar'a oranla daha zengindiler. Bu durum onların şehirden çıkarıldıkları zamana kadar geçerliydi. Bazı Müslümanların Medineli yahudilerden borç aldıkları bilinmekte ve birçok rivâyette Hz. Peygamber'in de zırhını rehin vermek suretiyle bir yahudiden erzak aldığı anlatılmaktadır.¹⁴⁷ Buldukları

¹⁴⁰ Belâzürî, s. 24; Yâkût el-Hamevî, V, 84.

¹⁴¹ Küçükaşçı, "Medine", *DİA*, XXVIII, 306.

¹⁴² Umerî, s. 48; Efe, s. 56-60.

¹⁴³ Belâzürî, s. 24; Hizmetli, s. 161.

¹⁴⁴ Hodgson, I, 112.

¹⁴⁵ Umerî, s. 48.

¹⁴⁶ Buhl, "Medine", *İA*, VII, 460; Küçükaşçı, "Medine", *DİA*, XXVIII, 306.

¹⁴⁷ Buhârî, Buyû, 33.

çevreye oranla oldukça zengin ve güçlü olan yahudilerin bu durumları sahip oldukları verimli arazileriyle paralellik arz etmekteydi.

Yahudilerin Medine içerisinde sahip oldukları verimli hurma bahçelerinin başında Beni Nadîr ve Beni Kureyza arazileri gelmekteydi. Özellikle Beni Nadîr Yahudileri hurmalıklarıyla meşhurdular. Onlar arazilerinin elverişliliği sayesinde mntıklarında oldukça verimli bir hurma tarımı yapıyorlardı. Hurma bahçeleri onların en önemli geçim kaynaklarıydı. Bu nedenle Hz. Peygamber onları kuşattığında kalelerine çekilip kendilerini güvene alan Benî Nadîr halkı, karşı tarafa teslim olmayacaklarını ilan etmelerine rağmen, Müslümanlar tarafından ağaçların kesilerek hurmalıkların tahrip edildiğini gördüklerinde¹⁴⁸ ne yapacaklarını şaşırılmışlar ve hurmalarının kesilmesindense teslim olmayı hatta bütün bu hurmalıkları Müslümanlara bırakıp şehri terk etmeyi kabul etmişlerdi. Onlar bunu yaparlarken muhtemelen ileride topraklarını geri alabileceklerini düşünmüşlerdi. Ancak fakat eğer ağaçlar kesilirse onları yeniden yetiştirmek uzun yıllar isterdi. Öyleyse Müslümanlar henüz birkaç ağaç kesmişken onlarla anlaşmak ve bütün hurmalıkların tahribini önlemek gerekirdi. Yaptıkları anlaşma gereği onlar şehri terk etmek üzere hazırlandıkları zaman, yanlarında götürmek üzere mallarını ve ziynetlerini yüklemeye başladıklarında onların zenginlikleri Müslümanları şaşırtmıştı.¹⁴⁹ Onlara bu zenginlikleri sağlayan hurmalıklarını gözden çıkaramamışlar ve onların tahrip edilmesindense Medine'yi terk etmeyi kabul etmişlerdi.

Beni Nadîr kabilesi topraklarını terk ettiklerinde arkada pek çok mal bırakmışlardı. Bunlar arasında hurmalıkların ve ekinlerin yanı sıra atlar, sığırlar ve davarlar da vardı.¹⁵⁰ Hz. Peygamber bunların büyük çoğunluğunu ihtiyaç sahibi olan muhacirler arasında taksim etti. Böylece onların, Ensarın yardımına muhtaç olmadan geçimlerini sağlayabilmelerini hedeflemişti. Neticede Beni Nadîr malları Medine'deki bütün Müslümanların ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir dönüm noktası olmuştu.¹⁵¹

Nadîroğulları arazilerini ve bütün hurmalıklarını bırakıp giderlerken içlerinden bazılarının, Müslüman olup arazilerinin başında kaldığı bilinmektedir. Zira Hz. Peygamber Müslüman olan her şahsa arazisini iade etmişti.¹⁵² Onları, rakiplerinin dinini

¹⁴⁸ İbn Hişâm, III, 151.

¹⁴⁹ Lings, s. 286-287.

¹⁵⁰ Suruc, *Peygamberimizin Hayatı Medine Devri*, s. 172.

¹⁵¹ Köksal, XI, 95; Suruc, *Peygamberimizin Hayatı Medine Devri*, s. 173.

¹⁵² İbn Hişâm, III, 152.

benimsemeğe sevk eden sebepler arasında, gözlerinden çıkaramadıkları hurmalıklarının da etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamber'e iman eden ve bütün mallarını Allah Resulüne bağışlayan Muhayrik, Beni Nâdir Yahudilerindendi. Onun bu bağışı içersinde yedi tane verimli bahçesi vardı. Hz. Muhammed kendisine bırakılan bu malların çoğunu ihtiyaç sahibi kimselere dağıtmıştı.¹⁵³ Onun Medine'deki bağışlarının büyük kısmı Muhayrik'in mallarından oluşuyordu. Muhayrik kavminin zenginlerinden biriydi.¹⁵⁴ Bununla birlikte, bir tek Benî Nadîrlinin sahip olduğu bu hurmalıklar, onların çiftçiliklerini göstermesi açısından önemlidir.

Medine'de bulunan bir diğer Yahudi kavmi Benî Kureyza idi. Onlar da Benî Nadîr gibi tarımla uğraşıyorlardı. Hurmanın yanında buğday, arpa gibi tahıllar da üretiyorlar ve bunların gövdelerini saman olarak kullanıyorlardı. Hendek savaşı esnasında, Müşrik ordusuna yaptıkları yardımlar onların tarım mahsullerinden oluşmaktaydı. Müslümanlar tarafından ele geçirilen bu yardımın yirmi deve yükü civarında olduğu söylenmektedir.¹⁵⁵ Ayrıca onların bu tutumu, diğer Medineli Yahudiler gibi Beni Kureyza'nın da şehre hâkim olan İslâm birliğine karşı tavır aldıklarını göstermektedir. Zira Yahudiler, Medine'de güçlenmeye başlayan yeni otoriteyi kendi zenginliklerine karşı bir tehdit olarak algılıyorlardı.¹⁵⁶

Yahudi hâkimiyetinden sonra, Evs ve Hazrec adında iki Arap kabilesi Medine yakınlarında görülür. Bu kabileler aslen iki kardeş kabiledir. Bölgeye ne zaman geldikleri hakkında farklı rivayetler olmakla birlikte¹⁵⁷ Yemenli olan bu toplulukların, meşhur Yemen seddinin yıkılmasından sonra harap olan şehirlerini terk ederek kuzeye doğru ilerledikleri ve beşinci yüzyılda, Yesrib civarında ikamet ettikleri bilinmektedir.¹⁵⁸

¹⁵³ Belâzürî, s. 27-30.

¹⁵⁴ Köksal, X, 107-108.

¹⁵⁵ Köksal, XII, 270.

¹⁵⁶ Bütün bunlardan anlaşıldığı üzere, Yahudilerin, dışardan gelen düşmanlarla işbirliği yaparak mevcut anlaşmayı ihlal etmeleri, onların Müslümanlar tarafından şehirden ihraç edilmeleriyle sonuçlanmıştır. Bazılarının iddia ettiği gibi, onların Medine'den çıkarılmalarını, mallarına el koyma gayesiyle açıklamak pek tutarlı gözükmemektedir. Bk. Lewis, s. 59.

¹⁵⁷ Yemen setlerinin yıkılması yaklaşık olarak mö. 3. yüzyılda olmuştur (Çağatay, s.1); Bu olay m. 120 yılında vuku bulmuştur (Es'ad, s. 108.); Bu sel m.ö. 542-270 yılları arasında olmuştur (Hitti, s. 100); Bu sel 3. yüzyılda gerçekleşmiştir (Hizmetli, s. 98.).

¹⁵⁸ Yakût el-Hamevî, V, 85; Küçükaşçı, "Medine", DİA, XXVIII, 306.

İlk zamanlar Medine'nin etrafında ikamet eden bu kabileler, Yahudi liderlerinin emri altında yaşıyorlardı. İlerleyen zamanlarda, sayı bakımından çoğaldılar ve güçlendiler. Neticede Yahudilere üstün geldiler ve onların arazilerini ele geçirdiler. Şehrin hâkimi konumuna geçtiler.¹⁵⁹ Ancak onların bu işgalini sadece Yahudiler'in sahip oldukları verimli tarım alanlarını ele geçirme gayesiyle açıklamak yeterli değildir. Zira Yahudi liderlerinin onlara siyasî, ekonomik ağır şartlar koştukları ve onları aşağılayan davranışlarda buldukları vakidir. Neticede bu durum isyana sebep olmuştur.¹⁶⁰

İlk bölümde belirtildiği gibi, Evs ve Hazrec kabilelerinin anayurdu olan Yemen bölgesi bereketli topraklara sahipti ve bol yağış almaktaydı. Bazen yağmur mevsiminde, şiddetli yağışlardan sonra oluşan seller, şehri tahrip ediyordu. Şehrin ilk kurucusu olduğu söylenen Yecub'un oğlu Sebe, yerleşim alanlarını sel baskınlarından korumak amacıyla, sellerin önünü kesmeğe karar verdi ve şehrin iki yüksek dağının arasına "Arîm" veya "Me'rib" Seddi denilen uzunca bir set yaptırdı. Güvenlik amacıyla yapılan bu set, zamanla tarım işlerinde kullanılmaya başlandı. Biriken sular çeşitli kanallar vasıtasıyla tarım alanlarına taşındı. İnsanlar tarım alanlarında ihtiyaç duydukça suyu kullanabiliyorlardı. Bu baraj neticesinde Yemen halkı yılda birkaç kez mahsul almayı başarmıştı. Barajın sağladığı sulama imkânlarının etkisiyle bölgede tarımcılık faaliyetleri önem kazanmış ve tarım kültürü gelişmişti. Buna bağlı olarak da Yemen halkının refah düzeyi yükselmiş ve şehir gün geçtikçe büyümüştü.¹⁶¹

Arîm Seddi, tarıma olan katkısıyla, Yemen iktisadında ve şehir hayatında vazgeçilmez bir yere sahip olmuştur. Bu nedenle Sebe'den sonra tahta geçen krallar, daima bu barajla ilgilenmişler, onun bakımını ve tamirini önemsemişlerdir. Ancak son dönemlerde gelen bazı yöneticiler bu işi aksatınca Me'rib seddi yıkılmış ve koca yerleşim alanı sular altında kalarak harap olmuştur. Bu felaketten sonra Halk bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştı. Yesrib'e yerleşen Evs ve Hazrec de bu afetten sonra Yemen'den kuzeye doğru göç eden kabilelerdendi.¹⁶²

¹⁵⁹ Belâzürî, s. 26.

¹⁶⁰ Yakût el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldân, V, 85; Küçükaşçı, "Medine", *DİA*, XXVIII, 306; Fityavn adındaki Yahudi lideri, bütün evlenen gelinlerin ilk zifafı kendisiyle geçirmelerini şart kılmişti. Mâlik b. Aclân adında bir Hazreçli, evlenen kardeşinin kılığıyla Fitvayn'a gitti ve onu öldürdü. Bunun üzerine çıkan olaylar sonrasında Evs ve Hazreç kabileleri, yakınları olan Gassanilerden yardım istediler. Bu çağrı üzerine gelen Gassani ordusu, Yahudileri dağıttı ve liderlerini öldürdü. Bundan sonra Evs ve Hazreç kabileleri şehrin hâkimi konumuna yükseldiler. Bk. Çağatay, s. 95.

¹⁶¹ Es'ad, s. 99.

¹⁶² Es'ad, s. 101-103. (Hz. Süleymanla evlenen, Sebe Kraliçesi Belkıs'ın dahi bu seddi tamir ettirdiği söylenmektedir.)

Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki, Evs ve Hazrec kabilelerinin anayurdu olan Yemen’de tarım kültürü oldukça gelişmişti. Koca barajın suyunu çeşitli kanallarla tarım alanlarında kullanan ve bu sayede bol mahsul alabilen bu kabileler, verimli bahçelere sahiptiler.¹⁶³

Yahudilerden sonra Medine’ye hâkim olan bu Arap kabileleri, sahip oldukları köklü tarım kültürleri sayesinde, yeni yerleşim alanlarında, tarımcılık faaliyetlerine önem verdiler. Ele geçirdikleri bereketli topraklarda bilhassa hurma yetiştirdiler. Onların, verimli arazilere sahip olan Yesrib şehri etrafında yerleşmelerinde sahip oldukları tarım kültürü etkiliydi. Yemen’de Arîm seddinin yıkılmasıyla bölge tahrip olmuş ve tarım alanları kullanılamaz hale gelmişti.¹⁶⁴ Bu nedenle kuzeye doğru hareket eden bu kabileler, kendilerine uygun buldukları ve üzerinde tarımcılıkla geçinebileceklerini düşündükleri Yesrib’de konakladılar. Hatta bu amaçla ilk zamanlar Yahudiler’in hâkimiyetini bile kabul ettiler.

Tam anlamıyla çiftçi bir hüviyete sahip olan Evs ve Hazrec’in toprağın sürülmesinde develerden ve sığırlardan yararlandığı sanılmaktadır.¹⁶⁵ Söz konusu dönemde, hayvanları kullanarak saban sürmek şaşılacak bir durum değildir. Sonraki bölümde görüleceği gibi Medine’de sabanlardan söz edilmekte ve demirci dükkânlarının mevcudiyeti bilinmektedir.

Hz. Peygamber’in Medine’de bulunduğu süre içersinde, Ensar’ın yoğun bir şekilde bahçelerinde çalıştığı ve bu nedenle Allah Resulünün sohbetlerinden geri kaldıkları vakidir. Bahçelerindeki işleri nedeniyle onlar, Suffe Ehli gibi daima Hz. Peygamber’in yakınında bulunamıyorlardı.¹⁶⁶ Kendi arazilerinde, özellikle bazı dönemlerde yoğun bir tempoyla çalışıyorlardı. Hatta bazen cuma namazlarına temizlenmeden geldikleri için Hz. Peygamber tarafından ikaz edildikleri olmuştu. Birçoğunun arazileri mescidin uzağındaydı ve tozdan topraktan ve ter kokusundan temizlenmeden namaza geliyorlardı.¹⁶⁷

Güneyden gelen bu topluluklar, Gassânîler’in yardımı sonrası Yesrib’e hâkim olduklarında, Yahudileri bölgeden tamamen ihraç etmediler. Hatta zamanla Yahudi

¹⁶³ Belâzürî, s. 24; İbn Hişâm, I, 13.

¹⁶⁴ Çağatay, s. 39.

¹⁶⁵ Hizmetli, s. 93.

¹⁶⁶ Buhâri, İlim, 42.

¹⁶⁷ Buhâri, Buyû, 15.

kabileleri, Arap kabileleri ile ittifaklar kurarak burada yaşamaya devam ettiler. Bununla birlikte bu iki grubun tam bir huzur ve sükûnet içersinde yaşadığını düşünmek zordur. Taraflar arasındaki inanç farklılıkları ve verimli Yesrib topraklarının hâkimiyeti gibi başlıca meseleler sürekli olarak birbirlerine karşı soğuk ve yıkıcı davranmalarına sebep olmuştur.¹⁶⁸

Her ne kadar bu iki topluluk birbirlerine karşı fazla güven duygusu taşımaları da, birlikte yaşamaya başladıkları ilk tarihten itibaren, sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda birbirlerinden etkilenmiş olmaları kaçınılmazdır. Hatta muhtemelen onlar üretilen malların pazarlanması gibi durumlarda ortak hareket etmiş olmalıydılar. Öyleyse Yesrib’de en önemli faaliyet olan tarımcılık alanında da bu kabilelerin karşılıklı etkileşimlerde bulunmuş olmaları gerekir. Nasıl ki Yahudiler, şehirden çıkardıkları Amalika ve Cürhûmîler’in arazilerine el koyup burada tarım faaliyetlerine devam ettiyseler, Araplar da ele geçirdikleri verimli topraklarda ziraat işlerini devam ettirdiler. Onlar Yahudilerden kalma tarla ve bahçelere sahip olduklarında, ele geçirdikleri bu arazilerde mevcut olan bahçecilik sistemini ve sulama kanallarını aynen kullanmış olmalılar. Daha sonra kurulan ittifaklar sayesinde bu iki taraf arasında oluşan komşuluk bağları da bu tür etkileşimleri kolaylaştırmıştır. İlerleyen zamanlarda, Yahudiler ile Araplar arasındaki dostluk anlaşmalarının kaldırılması,¹⁶⁹ iki taraf arasındaki ilişkilerin varlığını ispatlamaktadır. Bu ilişkiler bağlamında taraflar birbirlerinden tarım işlemleri, üretim ve bakım teknikleri gibi konularda pek çok şey öğrenmiş olmalıydılar. Bütün bunlar, Evs ve Hazrec kabilelerinin Yahudi tarım kültüründen bir şekilde etkilendiklerini göstermektedir. Ancak bu etkileşim, Araplara tarım işlerinin nasıl yapılacağını öğretecek kadar köklü değildir. Zira yukarıda anlatıldığı gibi Yemen topraklarından gelen bu Arap kabileleri zengin bir tarım kültürüne sahiptiler ve bu nedenle verimli topraklara gelip yerleşmişlerdi. Öyleyse Evs ve Hazrec kabilelerinin tarım işlerini Yahudilerden öğrendiklerini iddia etmek doğru değildir. Medine’de tarımla ilgili pek çok terimin Yemen kökenli olması da bu durumu teyit etmektedir.¹⁷⁰

Buraya kadar anlatılanlardan anlaşıldığı üzere, Yesrib’e yerleşen Yahudiler ve Araplar kendilerine has tarım kültürlerine sahiptiler ve yeni yerleşim alanlarında karşılıklı olarak

¹⁶⁸ Lings, s. 83.

¹⁶⁹ *Kur’ân-ı Kerîm*, Âl-i İmrân 2/118-119; *Kur’ân-ı Kerîm*, Mâide 5/57-58, 61.

¹⁷⁰ Hizmetli, s. 293.

birbirlerinin tarım kültürlerinden etkilenerek çiftçilik yapmaya devam ettiler. Şehre Araplardan önce yerleşen Yahudilerin ziraat alanındaki yoğun gayretleri sonucunda Yesrib merkezî bir şehir haline gelmişti.¹⁷¹ Kuyumculukla uğraşan, Benî Kaynuka müstesnâ diğer bütün Yahudî kabileleri yoğun bir şekilde ziraat işleriyle meşguldüler.¹⁷² Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettiğinde, Araplar şehre hâkim olmalarına rağmen, verimli toprakların büyük bir kesimi Yahudilerin elindeydi. Hayber Müslümanlar tarafından fethedildiğinde buranın sakinleri olan Yahudiler, kendilerinin bu topraklar üzerinde bırakılmalarını ve bütün ziraat işlerinin kendileri tarafından yapılmasını, elde edilen mahsulün yarı yarıya bölünmesini teklif ederlerken şöyle demişlerdi: *“Biz toprak işlerinden daha iyi anlarız.”*¹⁷³ Kaynaklarımızda bu ifadeye herhangi bir itirazın yapıldığını görmüyoruz. Bu da Yahudilerin tarım işlerinde daha uzman olduklarını doğrulamaktadır. Genel kanaate göre, Müslümanlar sayı bakımından yeterli değillerdi ve ordunun zayıflatılmaması için askerlerin yerleşik hayata geçmelerine ve tarımla uğraşmalarına ilk zamanlar sıcak bakılmıyordu. Buna ilave olarak, Hz. Ömer'in Hayber Yahudilerini bölgeden çıkarmasının nedenleri arasında, artık Müslümanların sayıca çoğalmış ve tarım işlerinde beceri kazanmış olmaları gösterilmektedir.¹⁷⁴ Bunlar Yahudilerin tarım işlerinde daha başarılı olduklarını göstermektedir. Ancak burada kastedilen başarı, genel anlamda Yahudilerin daha iyi olduklarını göstermeyebilir. Belki onlar kendilerine ait olan Hayber arazilerinden daha iyi anladıklarını söylemek istiyorlardı. Hatta belki de, bu arazilerin muhacirlere bırakılacağını düşündükleri için kendilerini onlarla kıyaslamışlardı. Çünkü Mekke'den gelen bu insanlar, bölge tarımı hakkında yeterli tecrübeye sahip değillerdi. Daha önce işaret edildiği gibi ancak Hz. Ömer zamanında bu yeterliliğe kavuşmuşlar ve bu arazilerde tarım yapmaya başlamışlardı.

Yesrib'e son olarak gelen topluluk, Mekke'den göç eden muhacirlerdi. Mekkelilerin, Müslümanlara karşı uyguladığı baskılar artık dayanılmaz bir hal aldığına, şehri terk etmek ve güvenli bir yerleşim alanı bulmak gerekiyordu. Bu amaçlarla Hz. Peygamber, Medineli Evs ve Hazrec kabilelerinin davetini kabul etti ve onlarla bir antlaşma yaptı. Kendilerine her türlü teminat verilen Müslümanlar Hz. Peygamberin onayıyla Medine'ye doğru hareket ettiler.

¹⁷¹ Hitti, s. 156.

¹⁷² Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 13.

¹⁷³ Taberî, III, 15; Belâzürî, s. 34.

¹⁷⁴ Belâzürî, s. 37.

Medine'ye hicret eden bu insanlar, bütün mallarını Mekke'de bırakmışlardı. Yeni yerleşim alanlarında geçimlerini temin etmeleri çokta kolay olmayacaktı. Bu göçmenlerin sayılarının yüzlerce olması da durumun ciddiyetini göstermekteydi. Her ne kadar, Medineliler onlara her türlü ihsanda bulunsalar da, muhacirler bu cömert insanlara yük olmak istemiyorlardı. Bu nedenle kendilerine hibe edilen arazileri ve diğer malları karşılıksız kabul etmediler. Arazi sahipleriyle, tarla ve bahçelerin, sulama ve bakım işlerini kendileri görmek üzere ortaklık anlaşması yaptılar. Böylece onlar ortaya koydukları emekleri ve işçilikleri sayesinde mahsulün yarısına hak sahibi olacaklardı. Ancak Mekke'den gelen bu muhacirler, Medine tarımı hakkında yeterli tecrübeye sahip olmadıkları için ilk zamanlar, sulama ve bakım işleriyle ilgili pek çok tekniği arazi sahiplerinden öğrenmişlerdir.¹⁷⁵

Her ne kadar bazı Muhacirlerin ticaretle iştigal ettikleri bilinse de bunların oranı oldukça düşüktü. En önemli geçim kaynağı tarım olan Medine'de, bu göçmenlerin büyük çoğunluğu geçimlerini tarımla sağlamaktaydı. Hatta bütün muhacirler gibi Hz. Peygamber de Medine'de herhangi bir mal varlığına sahip değildi. İlk olarak kendisine inanan, Benî Nâdirli Muhayrik'in sahip olduğu yedi hurma bahçesi, vasiyeti üzerine Hz. Peygamber'e bırakılmıştı. Daha sonraları fetihler yoluyla, Benî Nâdir, Fedek ve Hayber topraklarının bir kısmı da Hz. Peygamber'e kalmıştı.¹⁷⁶

Medine'ye yerleşen bütün topluluklarda hâkim olan tarım kültürü, Medine kadınında da kendini göstermekteydi. Tarımın vazgeçilmez bir rol oynadığı Medine'de halkın büyük bir kısmı çiftçi idi. Çiftçi insanların genelde arazilerinde tüm aile fertleriyle birlikte çalışmaktaydılar. İşte bu durumun etkisiyle, tarlalarda ve bahçelerde eşyle beraber çalışan Medine kadını günlük hayatta oldukça etkindi. Üretime ve iktisada sağladıkları bu katkı, onları sadece tarım alanlarında aktif kılmamıştı. Onlar günlük hayatta da oldukça söz sahibiydiler. Gayet serbest ve kendilerine güvenen bir yapıya sahiptiler.¹⁷⁷ Bu durumun sonucu olarak Medine'de birçok kadın tacire vardı.¹⁷⁸ Ayrıca Medineli kadınların kocasını boşama hakkını elde edebildiği söylenmektedir.¹⁷⁹ Hatta onlar kocalarından bağımsız olarak sadaka verebilecek yeterlilikte maddi imkânlarla sahiptiler.

¹⁷⁵ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 32, 39.

¹⁷⁶ Belâzurî, s. 27-30; Muhayrik'in Hz. Peygamber'e bıraktığı bu yedi bahçe, Meyseb, Sâfiye, Delâl, Hunsâ, Berka, E'vaf ve Meşrebe isimli bahçelerdir. Hz. Peygamber bu bahçelerin ve daha sonra sahip olduklarının gelirlerini, ihtiyacı olanlara, yolculara ayırıyor ve bir kısmıyla da kendisinin ve aile fertlerinin ihtiyaçlarını karşılıyordu.

¹⁷⁷ İbn Mâce, *Talâk*, 9, 22; Lings, s. 381.

¹⁷⁸ Hizmetli, s. 295.

¹⁷⁹ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 19.

Hız. Peygamber'e gelerek sadakalarını, kocalarına verip veremeyeceklerini soranların varlığı bu durumu daha açık bir şekilde göstermektedir.¹⁸⁰

Onların bu durumunu daha iyi anlayabilmek için Mekke kadınlarıyla karşılaştırmak faydalı olacaktır. Mekke ekonomisi ticarete ve hac gelirlerine dayanmaktaydı. Daha önce de belirtildiği gibi bu şehirde tarımın ekonomiye katkısından söz etmek oldukça zordu. Tarım kültürünün zayıf olması nedeniyle kadınlar dışarıya fazla açılma imkânı bulamamışlardı. Ticaret ve hac gibi organizasyonlar da erkekler tarafından yürütülüyordu. Bu durumda Mekke kadını tamamen erkeğine bağımlı bir şekilde ikinci planda kalıyordu.¹⁸¹ Hiçbir miras ve boşama hakkına sahip olamayan Mekkeli kadınlar adeta bir eşya olarak görülmekteydi. Mekke'de kadının statüsünü gösterecek en açık örneklerden biri şüphesiz kız çocuklarının babaları tarafından öldürülmeleri idi.¹⁸² Hz. Hatice gibi birkaç zengin kadının varlığı da mevcut durumu değiştirmeye yetmiyordu.

Gerçekten de Mekkeli erkekler kadınlara hâkimdiler. Ancak Medine'ye geldiklerinde durumun değiştiği görülmektedir. Buhârî ve Müslim tarafından rivayet edilen bazı hadislerde, Hz. Ömer'in Medine'ye geldikten sonra, eşinin kendisine karşılık verdiğini görünce sinirlendiği ve neticede Hz. Peygamber'in Kureyşli eşlerinin bile ona karşı daha serbest ve sitemkâr davrandıklarını¹⁸³ öğrenince şöyle dediği anlatılır.

“ Biz Kureyşliler eşlerimize hâkim olan bir kavimdik. Medine'ye geldiğimizde kadınlarının kendilerine hâkim olduğu bir toplulukla karşılaştık. Neticede bizim kadınlarımızda onlardan öğrenmeye ve onların adabını almaya başladılar. ”¹⁸⁴

Bu rivayetlerden de anlaşıldığı gibi Mekke ve Medine kadını arasında önemli kültür farklılıkları vardı. Bu farkı öncelikle, iki kentin birbirinden çok farklı olan tarım kültürüne bağlamak yanlış olmasa gerektir. Bununla birlikte başka sebeplerin olması da kaçınılmazdır. Mesela iklim ve benzeri unsurların etkisiyle Medine erkeğinin sahip olduğu yapı bu şehirde kadınların daha serbest ve özgür kalmalarına katkı sağlamış olmalıdır. Ancak konumuz gereği bizim için burada önemli olan tarım kültürünün Medine kadınına etkisidir. Yaptığımız tetkikler sonucunda Medine kadınına farklı kılan ana unsurun tarım kültürü olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁸⁰ Müslim, Zekât, 45.

¹⁸¹ Müslim, Akdiye, 7.

¹⁸² Buhârî, Buyu', 95; Kalaycı, s. 27-30.

¹⁸³ Buhârî, Mezâlim ve'l-Gasb, 25.

¹⁸⁴ Buhârî, Mezâlim ve'l-Gasb, 25; Müslim, Talak, 34.

Tarım faaliyetleriyle ilgisi bakımından bölgedeki yerleşim kültürünün de zikredilmesi yerinde olacaktır. Medine halkı arazisine bağlı bir yerleşim kültürü oluşturmuştu. Her kabile hâkim olduğu arazi üzerinde mahallesini kurmuştu. Mahallelerin dağınık ve birbirinden bağımsız olarak kurulduğu Yesrib’de her hangi bir siyasi birlik de mevcut değildi. Herkes ancak kendi kabile reisine karşı sorumluydu. İhtiyaç duyulmadıkça insanlar kendi kabilelerine ait olan arazilerin dışına çıkmazlardı.¹⁸⁵

Dağınık yerleşim hayatının bazı dezavantajları da vardı. Öncelikle malların ve mahsullerin korunması önemli bir zaruretti. Anlatılanlara göre İslam öncesinde Medine, sık sık bedevilerin ve komşu kabilelerin saldırılarına maruz kalıyordu. Hatta Hz. Peygamber zamanında, Medine dışında bulunan Ureyz bölgesine, bazı Mekkeliler tarafından bir saldırı gerçekleştirilmiş ve burada hurmalıklarıyla, çiftlikleriyle uğraşmakta olan savunmasız Müslümanlar öldürülmüştü.¹⁸⁶ Araziye bağlı yerleşim hayatı zaman zaman bu tür olaylara sebep vermekteydi. Özellikle savaş durumlarında dağınık vaziyette bulunan bu insanların ve her türlü mallarının, mahsullerinin merkeze alınması gerekiyordu. Böylece hem kayıp azaltılacak, hem de merkezdeki güç arttırılacaktı.¹⁸⁷ Müstakil mahallelere sahip olan Yahudi ve Arap kabileleri, evlerini oldukça sağlam yapmaya özen göstermişlerdi. Kabileler oturma alanlarını oluştururken evlerini birbirlerine bitişik olarak sıralamışlardı. Bir tarafı korunaklı binalarla çevrili olan kabilelerin, diğer arazileri de genelde sık ve gür hurmalıklarla kaplıydı. Bütün bunlar, en azından ani baskınlara karşı etkin bir savunma yöntemi olarak görülüyordu. Hz. Peygamber Medine’ye vardığında şehrin bir kenarı boyunca uzayan evlere paralel olarak yoluna devam etmişti. Bu evlerin bazıları diğerlerine göre daha ihtişamlı ve sağlam yapılmışlardı. Bu şekilde sağlam ve korunaklı inşa edilen yapılara “*utum*” veya “*ucum*” deniyordu. Hemen her kabilede en azından birkaç adet utum veya daha sağlam yapıları kaleler mevcuttu. Hatta bu evlerin bazılarının üzerine kuleler inşa edilmişti. Bir çatışma veya savaş çıktığında insanların mallarını sakladıkları ve yenilgi halinde kaçıp sığındıkları mekânlar işte bu muhkem yapıları.¹⁸⁸ Medine ve civarındaki bütün zengin insanlar evlerini genelde bu şekilde sağlam yaparlardı.¹⁸⁹ Özellikle Yahudiler büyük ve sağlam kaleleriyle meşhurdular. Hicret esnasında Medine içersinde Yahudilere ait altmış kadar utumun bulunduğu söylenmektedir. Hayber savaşında Yahudiler bu kaleler

¹⁸⁵ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 10.

¹⁸⁶ Hizmetli, s. 273.

¹⁸⁷ Lings, s. 242.

¹⁸⁸ Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, s. 83; Çağatay, s. 96.

¹⁸⁹ Lings, s. 181-182.

sayesinde çok ciddi direnç göstermişlerdi. Aylarca yetecek kadar erzak ve suyun mevcut olduğu¹⁹⁰ kalelerine çekilip savunma yapmışlar ve Müslümanların bu kaleleri ele geçirmelerinin imkânsız olduğunu düşünmüşlerdi. Onların bu kalelerinden Kurân'da bahsetmekte ve kalelerine ne kadar güvenmiş olduklarını dile getirmektedir.¹⁹¹ Bu sağlam yapılardan istifade edenler sadece Yahudiler değildir. Medine şehrinin büyük bir kısmı bu muhkem yapılar tarafından koruma altına alınmış vaziyetteydi.¹⁹² Müslümanlar da Hendek gibi mühim bir muharebede bu durumdan istifade etmişler ve şehrin saldırıya açık olan diğer kısımları etrafına hendek kazmayı yeterli görmüşlerdi.¹⁹³ Bu yerleşim tarzından anlaşılmaktadır ki, tarıma dayalı köyler birliğinden ibaret olan, tam olarak şehirleşmemiş durumda bulunan ve henüz siyasi birliğe sahip olamayan, dönemin Medine'sinde temel geçim kaynağı olan zirai alanlar ve mahsuller zaman zaman yağmalanmaktaydı. Neticede yerli halk güçlü bir savunma ihtiyacı hissetmişti.¹⁹⁴

İslâm'ın doğduğu yıllarda, tamamen tarıma dayalı köyler topluluğu şeklinde bulunan Medine'nin, önceki asırlarda büyük bir medeniyete sahip olduğu, Yemenlilerin ve Asurluların, saldırılarıyla yıkılıp bir köy halini aldığı da iddia edilmektedir. Yemen kralı Tubba'nın Medine'yi ele geçirmesinin destanlaştırılacak kadar abartılması bu şehrin bir zamanlar büyük bir medeniyete ev sahipliği yaptığını desteklemektedir.¹⁹⁵ Söz konusu dönemlerde bu tarım kentinin, çevresine oranla ileri bir medeniyete ev sahipliği yapmış olması mümkün olmakla birlikte, burada yerleşen topluluklardan bahsederken onların bu denli büyük bir şehir oluşturamadıklarını görmüştük. Ayrıca Yesrib her ne kadar verimli arazilere sahip olsa da, büyük medeniyetlerin olduğu Yemen ve Şam bölgeleriyle kıyaslandığında onlar kadar geniş ve bereketli bir yerleşim alanı olmadığı açıkça görülmektedir.¹⁹⁶ Buna karşın Hicaz bölgesindeki diğer yerleşim alanlarıyla,

¹⁹⁰ Suruc, s. 168.

¹⁹¹ “Ehl-i kitaptan inkâr edenleri, ilk sürgünde yurtlarından çıkararak O'dur. Siz onların çıkacaklarını sanmamıştınız. Onlar da kalelerinin, kendilerini Allah'tan koruyacağını sanmışlardı. Ama Allah (O'nun azabı), onlara beklemedikleri yerden geliverdi. O, yüreklerine korku düsürdü; öyle ki evlerini hem kendi elleriyle, hem de müminlerin elleriyle harap ediyorlardı. Ey akil sahipleri! İbret alın.” *Kur'ân-ı Kerîm*, Haşr 59/ 2; Ayrıca bk. *Kur'ân-ı Kerîm*, Ahzab 33/26-27.

¹⁹² Buhârî, *Fadâilu'l-Medine*, 10.

¹⁹³ Çağatay, s. 97.

¹⁹⁴ Buhl, “*Medine*”, *İA*, VII, 460; Küçükaşçı, “*Medine*”, *DİA*, XXVIII, 309; Çağatay, s. 101; Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 10; Hizmetli, s. 279.

¹⁹⁵ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 12.

¹⁹⁶ Lings, s. 84.

özellikle Mekke ile kıyaslandığında Medine'nin önemli bir tarım alanı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁷

Medine'de çeşitli tarım ürünleri, meyveler ve sebzeler yetiştiriliyordu. Yakın zamanlarda yapılan araştırmalarda Medine'de hurma, üzüm, zeytin, nar, elma, muz, incir, turunç, limon, şeftali gibi meyvelerin yanı sıra lahana, karnabahar, pırasa, enginar, kavun ve karpuz gibi çok çeşitli sebzelerin yetiştirildiğinden söz edilmektedir.¹⁹⁸ Ancak bunların birçoğunun özellikle zeytin ve üzümün Hz. Peygamber zamanında Medine dâhilinde yetiştirilip yetiştirilmediğini saptayabilmek için daha fazla bilgiye ihtiyacımız olduğu açıktır.

Yakın zamanlardaki müşahedelere dayanılarak yetiştigi söylenen bu tarım mahsullerinin, Hz. Peygamber döneminde de Medine'de yetiştirildiğini düşünmek zordur. Zira tarım ürünlerinin ilerleyen zamanlarda çeşitli yollarla dışardan ithal edilmiş olmaları pek tabiidir. Böylece Hz. Peygamber zamanında Medine tarım kültüründe yeri olmayan farklı türlerin sonraki dönemlerde Medineliler tarafından tercih edilmiş olması mümkündür. Bununla birlikte yakın zamanda ve günümüzde Medine'de yetiştirilen tarım ürünlerinin bilinmesi bize, Hz. Peygamber dönemindeki tarım faaliyetlerini anlamada yardımcı olacaktır.

Medine tarım mahsulleri arasında kuşkusuz öncelikle hurmadan söz etmek gerekecektir. Anavatanı Mezopotamya ve Basra körfezi olan hurma, İslâm öncesinde Suriye, Mısır ve Tunus civarlarına kadar yayılmıştı. Aynı dönemlerde Medine ve civarında hurma yetiştiriciliği yaygındı. Kur'ân'ın Medine halkına hitap ederken hurmaları örnek göstermesi, halk arasında hurmayla ilgili bazı efsanelerin yaygın olması bu durumun kanıtı niteliğindedir.¹⁹⁹ Sonraki dönemler boyunca, İslâm fetihleri sayesinde hurmanın yayılışı hızlanmıştı. Bu fetihlerle birlikte hurmacılık İspanya'ya kadar taşınmıştı.²⁰⁰

Arap yarımadasında çok farklı hurma cinsleri mevcuttu. Çoğu zaman yetiştirildikleri bölgelere nispetle “*Ahsâ hurması*”, “*Yended hurması*” gibi isimlerle adlandırılmaktaydılar. Aynı şekilde Medine ve Hayber hurmaları da bu şehirlere nispetle anılmaktaydılar. Fakat bunlar genel isimlendirmelerdi. Bunun haricinde hurmalar palmyelerine göre farklı cinslere sahiptiler. Sadece Medine ve çevresinde, yüz

¹⁹⁷ Buhl, “*Medine*”, *İA*, VII, 460; Hizmetli, s. 137.

¹⁹⁸ Köksal, *Medine Devri*, s. 29; Hizmetli, s. 135, 160.

¹⁹⁹ Müslim, *Salât*, 166-167; İbn Kelbî, s. 52; Hamîdullah, *İlk İslâm Devleti*, 25-26.

²⁰⁰ Es'ad, s. 73; Hitti, s. 39; Hizmetli, s. 133; Lambard, s. 156.

civarında hurma cinsi bilinmekteydi.²⁰¹ Medine’de en iyi hurma cinslerinden biri olan “*acve*” çeşidi, birçok kez bizzat Hz. Peygamber tarafından övülmüştü. O, her sabah bu hurmadan yiyen kimseye zehir ya da sihir zarar veremez demektedir.²⁰² Bunun yanı sıra, “*cenîb*”, “*lîne*”, “*berniyye*” ve “*ibn-i tâb*” gibi cinsler meşhurdu.²⁰³ Ayrıca Medine’de yetişmekte olan “*cu’ûr*” ve “*hubeyk*” gibi zekat olarak verilmesi yasaklanmış kalitesiz hurma çeşitlerinden de söz edilmektedir.²⁰⁴

Yesrib, iki taraftan harrelerle sınırlandırılmış bir hurmalık olarak tarif ediliyordu.²⁰⁵ Medine hurmasının sayılamayacak kadar çeşitlerinin olduğu söylenmektedir.²⁰⁶ Yesrib’e ilk yerleşen ve şehri ilk imar eden kimseler olduğu bilinen Amalika ve Cürhûmîler hakkında fazla detay mevcut olmamakla birlikte bu toplulukların burada hurma yetiştirdikleri bilinmektedir. Hurma ziraatına elverişli olan Yesrib topraklarında hurma daima en fazla yetiştirilen tarım ürünü olmuştur. Her ne kadar ticaret ve kuyumculuk gibi işlerle uğraşsalar²⁰⁷ bile Yahudiler de aynı şekilde hurma yetiştiriciliğine önem vermişler ve hurma bahçelerini arttırmışlardı. Onların hurmalıkları bütün civarda şöhret sahibiydi.²⁰⁸ Evs ve Hazrec kabileleri için de en önemli geçim kaynağı ve zenginlik göstergesi hurmaydı. Onlar şehirlerine hicret eden Allah Resulünü kendi evlerine davet ederlerken “*Bizim hurmalıklarımız, mallarımız çoktur. Bize buyur Yâ Rasulallah*”²⁰⁹ diyorlardı. Hz. Peygamber, onlar için hurmanın ne kadar değerli olduğunu, “*Ensarın sevgilisi hurmadır.*”²¹⁰ diyerek ifade etmişti. Ebû Talha, Medine’de hurmalıkları en çok olan kimse olarak tanınmaktaydı. İnfak ayeti indikten sonra kendisi için en değerli malı olan “*Beyraha*” hurmalıklarını infak ettiğini bildirmişti.²¹¹

Hicret yolculuğu sonunda Kuba’ya yakalaşan Hz. Peygamber’in önünde koyu yeşil hurma bahçelerinin millerce uzandığı anlatılır. Bu nedenle Hz. Peygamber’in yolunu gözleyen Medineliler de her gün bu hurmalıkları geçip kayalık alanlara kadar varırlar ve

²⁰¹ Bekrî, s. 57; Hitti, s. 39; Hasan İbrahim Hasan, I, 23.

²⁰² Buhârî, Et’ime, 43; Ebû Dâvûd, Tıb, 12.

²⁰³ Buhârî, Megâzî, 39; Buhârî, Tefsir, 2; Müslim, Rûyâ, 18; İbn Hişâm, III, 153.

²⁰⁴ Ebû Dâvûd, Zekât, 17; Yenieli, VI, 218.

²⁰⁵ Yâkût el-Hamevî, V, 84.

²⁰⁶ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 25.

²⁰⁷ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 15.

²⁰⁸ Hizmetli, s. 293.

²⁰⁹ Bk. Köksal, VIII, 21-24.

²¹⁰ Müslim, Âdâb, 22.

²¹¹ Buhârî, Zekât, 42, 44.

oradan yolu gözlerlerdi.²¹² İşte bu Medine vahası tam anlamıyla hurma ziraatına uygun bir alandı.²¹³ Buna bağlı olarak Medine'deki hurma üretimi, tüketimin çok üzerindeydi. Bu durumdan istifade etmek isteyen Medineli Yahudiler, kendileri dışındaki tarımcıların hurma mahsullerini satın alıp ihraç ederlerdi.²¹⁴

Medine'de şehir merkezinin dışında da hurmalıklar ve çiftlikler mevcuttu. Bir defasında Ureyz'de bulunan Müslümanlara ait bir çiftliğe saldırı düzenlenmiş ve iki Müslüman öldürülmüştü.²¹⁵

Medinelilerin yıl boyunca azık olarak hurma yediklerini düşünürsek gerçekten de bu şehirde hurmanın diğer tarım ürünlerine göre ne kadar değerli olduğunu anlayabiliriz. Tabiidirki bu değer hurmanın bol miktarda üretilmesi ve yıl boyunca ihtiyacı karşılaması ile ilgilidir. Yoksa maddi anlamda şehirde yetişmeyen veya nadir bulunan ürünlerden daha ucuz olması tabiidir. Hz. Aişe, Hz. Peygamber'in evinde bazen aylarca ateş yanmadığını ve bu süre içerisinde kendilerinin sadece su ve temr (kuru hurma) ile idare ettiklerini anlatmaktadır.²¹⁶ Hurmanın bu değerinden ötürü Hz. Peygamber "*içersinde hurma bulunmayan evin halkı açtır*"²¹⁷ buyurmuştu.

Hurmanın yaygın bir şekilde üretildiğini gösteren diğer bir durum da Medinelilerin içkilerinin genelde hurma içkisi olmasıdır. İçkinin haram kılındığı günü anlatan bazı rivayetlerde Medinelilerin, o günkü içkilerinin hurmadan olduğu anlatılmaktadır.²¹⁸ Fadîh denilen bu içki, "*büsr*" denilen hurma koruğundan veya "*temr*" denilen kuru hurmadan yapılırdı. Üzümünden yapılan içki ise Medine'de çok az bulunurdu.²¹⁹

Hz. Peygamber döneminde Medine'de üzüm yetiştirildiğine dair güçlü bulgular mevcut değildir. Yukarıdaki rivayette de Medine'de üzüm içkisinin az bulunduğu aktarılmaktadır. Dolayısıyla buradan ilk anlamda anlamamız gereken bu bölgede önemli bir üzüm üretiminden söz edilemeyeceğidir. Belki az miktarda şehrin bazı kısımlarında üzüm yetiştiren kimseler mevcuttu. Hz. Peygamber'in üzüm ve hurma ağaçlarını içkinin kaynakları olarak göstermesi bu durumu desteklemekle birlikte belki de üzüm

²¹² Lings, s. 172.

²¹³ Hitti, s. 156.

²¹⁴ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 33.

²¹⁵ Es'ad, s. 60; Hizmetli, s. 314.

²¹⁶ Buhâri, Rikak, 17.

²¹⁷ Müslim, Eşribe, 152; Ebû Dâvûd, Et'ime, 41.

²¹⁸ Buhâri, Eşribe, 3; Hamidullah, *İslâma Giriş*, s. 343.

²¹⁹ Buhâri, Eşribe, 2; Köksal, XI, 105.

Medine'ye yakın köylerden veya daha uzaklardan getiriliyordu.²²⁰ Medineli bazı kimseler, Şam halkıyla selem anlaşmaları yapmaktaydılar. Bu anlaşmalara göre, ürünün karşılığını peşinen alan Şam çiftçileri, ürettikleri, üzüm, zeytin ve arpa mahsüllerini hasat ettiklerinde Medineliler'e teslim edeceklerdi.²²¹ Bu konuda bize bilgi vermesi bakımından Hamidullah'ın araştırmaları oldukça önemlidir. O, Hz. Peygamber döneminde Arabistan yarımadasının çeşitli yerlerinde üzüm bağlarının bulunduğunu fakat Medine'de üzüm bağlarının bulunduğu işaret eden her hangi bir atfa rastlamadığını²²² ifade etmektedir. Ancak günümüzde, şehrin güney tarafındaki vadilerde bağcılığın yapılması,²²³ o dönemlerde de bunun mümkün olabileceğini göstermektedir. Ayrıca Yahudilerin gelişiyle buradaki üzüm üretiminin canlandığını iddia edenler de vardır.²²⁴ Hz. Peygamber'in yaş üzümüne (ineb) "kerm" denilmesini yasaklamasına bakılırsa ashabin bir kısmının üzüm yetiştiriciliği yaptığı anlaşılmaktadır.²²⁵ Ayrıca o, cumartesi günleri bir üzüm çubuğu emerek de olsa oruç tutmayın buyurmuştu.²²⁶ Bütün bunlar Hz. Peygamber döneminde Medine'de ya da çevresinde bağcılık faaliyetlerinin yapıldığını desteklemektedir.

Nahl suresinde geçen bir ayete dayanarak Medine'de üzüm bağlarının mevcut olduğunu savunanlar da vardır.²²⁷ Ancak üzümden ve içkiden hurma yapıldığını bildiren bu ifadeler direkt olarak Medine'de üzümün yetiştirilmesini gerekli kılmayacağı gibi ilgili ayetin Mekkî olması da dikkat çekicidir. Neticede ayetin muhatabı Mekkeliler olduğundan üzümden içki yapanların da onlar olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda Mekkelilerin Taif'te üzüm bağlarının olduğu ve zengin bağlara sahip olan Taifliler ile iyi ilişkiler içersinde oldukları düşünülürse konu yeterince aydınlanmış olacaktır.

Hz. Ali'nin halifeliği zamanında bir cuma hutbesinde nardan bahsettiği söylenmektedir.²²⁸ Medine'de nar yetiştirildiğine dair başka atıflar da olmakla birlikte²²⁹ bu konuda yeterli bilgiye rastlayamadığımızı belirtmemiz gerekir. Yukarıda

²²⁰ Bk. Ebû Dâvûd, Eşribe, 4, 10.

²²¹ Buhârî, Selem, 1-3.

²²² Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 27.

²²³ Buhl, "Medine", *İA*, VII, 460.

²²⁴ Umerî, s. 48.

²²⁵ Müslim, *Elfâz-i Mine'l-Adâbi ve Gayrihâ*, 6-12.

²²⁶ İbn Mâce, *Sıyâm*, 38.

²²⁷ Hizmetli, s. 296; Bkz. Nahl/ 67.

²²⁸ İbn Kuteybe, III, 294.

²²⁹ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s.27; Hizmetli, s. 160.

sözü geçen selem anlaşmaları kapsamında, zeytin de Şam diyarından getirilmekteydi.²³⁰ Aynı şekilde Medine'ye zeytinyağının da dışarıdan getirildiği anlaşılmaktadır. Mescidi Nebevi'yi ilk aydınlatan kimse olan Temîm-i Dâri de bu işi yaparken, hicreti esnasında memleketinden getirdiği kandili ve zeytinyağını kullanmıştı.²³¹ Hz. Peygamber zamanında Medine'de zeytincilik yapıldığına dair yeterli bulgulara sahip değiliz. Aksine zeytinyağının öncelikli ithal ürünleri arasında yer aldığını bilinmektedir.²³² Bununla birlikte Hz. Peygamber'in, ashabına Mescid-i Aksâ'nın aydınlatılmasında kullanılmak üzere zeytinyağı göndermelerini tavsiye etmesi düşündürücüdür.²³³ Hz. Peygamber'in bazı rivayetlerinden Medine'de pamuk kullanıldığı anlaşılmaktadır.²³⁴ Fakat Medine içersinde pamukçuluk yapıldığıyla ilgili her hangi bir bilgi mevcut değildir. Pamuğun dışarıdan getirilmiş olması daha muhtemel gözükmektedir. Yemen ve Negrân halkı ile yapılan anlaşmalara göre onlar, zekât olarak, yetiştirdikleri pamuktan imal ettikleri bir tür kumaşın belli bir miktarını her yıl Medine'ye göndereceklerdi.²³⁵

Medine'de yetiştirilen tarım ürünleri arasında tahıllar önemli bir yere sahipti. Vadilerde koyu yeşil hurmalıkların yanında açık yeşil tarlaların da yer aldığı tasvir edilmektedir.²³⁶ Kanât vadisinin Medineliler tarafından önemli bir ekin alanı olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır.²³⁷ Tabi bu vadiye ekinciliğin yapılması sadece ekin alanı olarak kullanıldığı anlamına gelmez. Vadi boyunca hurmalıkların mevcut olduğunu ve bunların yanı sıra ekinliklerin de bulunduğunu düşünmek daha doğru görünmektedir. Muhtemelen arazi sahibi olan kimseler topraklarının bir kısmını tahıl üretimi için ayırmışlardı. Hatta bazen çiftçiler hurmalıkların altına ekinlerini ekiyorlardı.

Medine'deki tahıl üretiminin yerli halkın ihtiyacını karşılayacak kadar yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durumun en belirgin göstergesi, dışardan ithal edilen ihtiyaç maddeleri arasında, buğday ve arpa gibi tahılların ilk sıralarda yer almasıydı. Bu amaçla eski zamanlardan itibaren Nabâtiler bu şehre arpa ve buğday getirip satarlardı.²³⁸

²³⁰ Buhâri, Selem, 1-3; Lambard, s. 155.

²³¹ İbn Mâce, Mesâcid, 9; Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 16.

²³² Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 33.

²³³ Ebû Dâvûd, Salât, 14; İbn Mâce, İkâmeti's-Salât, 196.

²³⁴ Buhâri, Hayz, 13.

²³⁵ Ebû Dâvûd, Kitâbu'l-Harâc, 26-30.

²³⁶ Lings, s. 172.

²³⁷ Müslim, Salatu'l-Istiksa, 9.

²³⁸ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 16, 33

Bu dönemlerde üç büyük tahıl merkezi olan, Mısır, Şam ve Kuzey Afrika yakın bölgelerin ihtiyaçlarını karşılamaktaydı.²³⁹ Şam verimli topraklara sahip bir alandı ve önemli bir tahıl merkeziydi. Medineliler büyük ölçüde tahıl ihtiyaçlarını bu şehirden karşıyorlardı. Ticaret kervanlarıyla, Şam taraflarına giden Medineli tüccarlar, dönüşlerinde tahıl ürünleri getirirlerdi. İşte bir defasında ashabın, Cuma namazında iken, Hz. Peygamberin hutbesini terk ederek, Şamdan gelen kervanı karşılamak için akın etmesine bakılırsa şehirdeki tahıl ihtiyacı oldukça önemli bir boyuttaydı.²⁴⁰

Bazı haberlerden anlayabildiğimiz kadarıyla incelediğimiz dönemlerde Medine’de üretimi yapılan tahıl türü daha ziyade arpa (şa’îr) idi. Buğday (bürr/hınta) ise az miktarda üretilmekteydi veya daha sonraları üretilmeye başlanmıştı. “*Kamh*” kelimesi “*bürr*” ile eş anlamlı olarak kullanılmakta idi.²⁴¹ Arpa için “*şa’îr*” denilmekle birlikte arpanın buğdaya benzeyen bir çeşidi için “*sült*” denilmekteydi.²⁴² Hz. Aişe’den gelen bazı rivâyetlerde Peygamber’in ailesinin Medine’ye geldikleri günden vefat ettikleri güne kadar ancak az miktarda buğday ekmeği yedikleri anlatılmaktadır.²⁴³ Ayrıca Medinelilerin yemekleri tarif edilirken daha ziyade arpa kullandıkları anlaşılmaktadır.²⁴⁴ Bu ve benzeri²⁴⁵ rivayetlerden civarda az miktarda da olsa buğday yetiştirildiğini düşünmek mümkündür. Tabi söz konusu ürünün dışardan getirilmiş olması da ihtimal dâhilindedir.

İlerleyen zamanlarda Medine’de buğday üretiminin arttığı anlaşılmaktadır. Akîk vadisinde ilk buğday ekinciliği yapan kişinin sahabeden, Talha b. Ubeydullah olduğu bildirilmektedir.²⁴⁶ Bu durum Medine’de buğday üretiminin Hz. Peygamber’den sonra artışa geçtiğini ispatlamaktadır. Fıtır sadakası konusundaki bazı rivayetlerde insanların yarım sa’ buğdayı, arpa gibi diğer ürünlerin bir sa’ına eşit tuttıkları görülmektedir.²⁴⁷ Burada, bazı rivayetlerde bu uygulamayı başlatan kişinin, Muaviye olduğuna işaret eden haberlere bakarak söz konusu uygulamanın İslâm hâkimiyetine girmiş olan yeni bölgeler için ortaya koyulmuş olabileceği düşünülebilir. Bu durumda Medine’de artan bir buğday üretiminden söz etmek anlamsız olur. Ancak rivayetlerin genelinde bir

²³⁹ Lambard, s. 153-154.

²⁴⁰ Buhârî, Cum’a, 38; Sofuoğlu, II, 896.

²⁴¹ Ebû Dâvûd, Zekât, 21; Yeniél, VI, 228, 237.

²⁴² Ebû Dâvûd, Zekât, 20; Yeniél, VI, 228.

²⁴³ Buhârî, Rikâk, 17.

²⁴⁴ Ebû Dâvûd, Tıb, 2.

²⁴⁵ Afzalurrahman, I, 431.

²⁴⁶ İbn Sa’d, III, s. 222.

²⁴⁷ Müslim, Zekat, 14, 15, 19.

değişimin yaşandığı anlatılmaktadır. Bu da Medine’de, artan buğday üretimidir. İbn Ömer’den gelen bir rivayet bu tespiti destekler mahiyettedir. O, Halife Ömer zamanında Medine’de buğday üretimi artınca artık halkın buğdaydan fitır verebilecek duruma gelmesi üzerine Müslümanların, yarım sa’ buğdayı bir sa’ arpaya denk gördüklerini ve bu şekilde sadakalarını ödediklerini anlatmaktadır.²⁴⁸ Bu uygulamanın Muâviye döneminde başladığı da söylenmektedir.²⁴⁹ Neticede Medine’de buğday üretimi ilerleyen yıllarda artış göstermiştir. Arpa ise buğdaya oranla ilk yıllarından itibaren daha fazla yetiştirilmiş görünmektedir. Bu durum coğrafi ve iklimsel etkenlerden kaynaklanmış olabileceği gibi halkın kültüründen de kaynaklanmış olabilir.

Burada bahsedilmesi gereken bir diğer husus buğdayın maddi anlamda diğer ürünlerden daha pahalı olmasıdır. Zira arpa ve hurmanın bir sa’na karşılık buğdayın yarım sa’ı yeterli görülmüştür. Buradan anlaşılmaktadır ki zamanla artan buğday üretimi de talebi karşılayacak kadar yeterli olmamıştır.

Medine’de sebzeçilik de yapılmaktaydı. Bir çok rivayette Hz. Peygamber, soğan (basal), sarımsak (sûm), pırasa (kirâs) gibi “*bukûl*”, “*hadarât*” ya da “*şecere*” olarak adlandırılan sebzeleri yiyen kimselerin, bu yeşilliklerin kokusu gidinceye kadar camilere gelmemesini istemişti. Yine Hz. Peygamber’in kabakları (dubâ/kar’) sevdiği ve yemeğin içersinden onları seçtiği rivâyet edilmektedir.²⁵⁰ “*Bittîh*” ya da “*tubbîh*” denilen bitkinin kavun mu karpuz mu olduğu tartışılmakla birlikte bu ismin “*ahdâr*” ekiyle anıldığında karpuz, “*asfar*” ekiyle anıldığında ise kavun anlamına geldiği söylenmektedir. Hadislerde geçen bu kelimelerin daha ziyade kavun anlamı taşıdığı bununla birlikte karpuzun da kastedilmiş olmasının mümkün olduğu iddia edilmektedir.²⁵¹ Ayrıca Hz. Peygamber’in, münafıkları “*Ebu Cehil karpuzu*” olarak bilinen “*hanzala*”ya benzettiği bilinmektedir.²⁵²

Medine’de yetiştirilen bir diğer sebze ise salatalık (kıssa) idi. Hz. Peygamber bu sebzenin insanın hararetini aldığını söyleyerek övmüştü.²⁵³ Hz. Peygamber ile evlenmek üzere olan Aişe (r.a) annesi tarafından kıssa yedirilerek beslenmişti. Böylece kıssa ile beslenip evlilik öncesi yeterli olgunluğa ulaştığını bizzat kendisi

²⁴⁸ Ebû Dâvûd, Zekât, 20; Sofuoğlu, III, 1437.

²⁴⁹ Buhârî, Zekât, 75.

²⁵⁰ Buhârî, Ezân, 160, Et’ime, 17, 45, 49, Buyû, 30, Cum’a, 40; Müslim, Mesâcid, 68, 72-77; İbn Mâce, İkâmeti’s-Salât, 58, Et’ime, 26.

²⁵¹ Ebû Dâvud, Et’ime, 44; Yeniei, XIII, 465.

²⁵² İbn Mâce, Mukaddime, 16.

²⁵³ Ebû Dâvûd, Et’ime, 40.

anlatmaktadır.²⁵⁴ Ayrıca Hz. Peygamber'in kışa ile yaş hurma yediği tasvir edilmektedir.²⁵⁵ Medine yetiştirilen sebze türleri arasında, tarla kenarlarına veya su yollarının etrafına ekilen “*silik*” denilen bitkiden bahsedilir. Bu sebze bir miktar arpa ve benzeri katkı maddeleri eklenerek pişirilirdi.²⁵⁶

Medine’de sebze yetiştiriciliğinin yaygın bir şekilde yapıldığına dair bulgularımız mevcut olmamakla birlikte hemen her toprak sahibinin tarlasının ya da bahçesinin bir kenarında sebze yetiştirmesi mümkündür. Zira zaman zaman Hz. Peygamber’e içersinde sebze türleri bulunan yemeklerin getirildiği olmaktadır.²⁵⁷ Sebzeçilik daha fazla özen isteyen bir iş olmakla birlikte, dar alanlar üzerinde yapıldığı için çokça işçilik gerektirmemekteydi. Ayrıca bu alanlar için yukarıda belirtildiği gibi su arklarının kenarları veya kuyu başları tercih edildiğinde sebze yetiştirmek daha kolay bir hal almaktaydı.

Bunlara ilave olarak, bazı kimselerin daha geniş alanlara soğan ve sarımsak diktikleri anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu kimseler, bu sebzeleri satmak için yetiştiriyorlardı. Hz. Peygamber’in ashabıyla birlikte bir soğan tarlasının yanından geçtiği ve bir çoğunun bu soğanlardan yediği anlatılır. Aynı şekilde, Hayber’e hareket eden İslâm ordusu, Yahudiler’e bir sarımsak bahçesine uğramıştı. Yol boyunca acıkmış olan askerlerin büyük kısmı bu bahçeye dalarak doyuya yemişlerdi.²⁵⁸

Bunların yanında şehirde farklı alanlarda kullanılmak üzere bazı bitkilerden de yararlanılırdı. Bunlar arasında yapıların tavanının örtülmesinde kullanılan kamış türünün yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Mescid-i Nebevi’nin çatısının örtülmesinde de kamışlar kullanılmıştı. Yine aynı işte kullanılmak üzere ızhir ve sumam otunun kullanıldığı da kayıtlara geçmiştir.²⁵⁹

2.3. Tâif’te Tarım

2.3.1. Coğrafi Yapısı ve Tarım Alanları

²⁵⁴ Ebû Dâvûd, Tıb, 20; İbn Mâce, Et’ime, 37.

²⁵⁵ Ebû Dâvûd, Et’ime, 44; İbn Mâce, Et’ime, 37.

²⁵⁶ Buhârî, Hars ve’l-Muzâraa, 21; Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 27.

²⁵⁷ Müslim, Mesâcid, 73.

²⁵⁸ Müslim, Mesâcid, 76-77.

²⁵⁹ İbn Hişâm, III, 208; Köksal, *Medine Devri*, s. 105.

Tâif şehri Mekke'nin yüz yirmi kilo metre kadar güneydoğusunda yer almaktadır. Serât sıra dağları içersinde yer alan “Cebel-i Ğazvân” dağının sırtındaki “Vecc” vadisinin üzerinde kurulmuştur. Denizden yüksekliği 1500 metrenin üzerindedir.²⁶⁰

Vecc vadisi oldukça geniş ve bereketli topraklara sahiptir. Bu verimli arazilerde, yerleşimin başladığı ilk zamanlardan itibaren çeşitli meyveler ve sebzeler yetiştirilmekteydi. Hasat mevsimlerinde bol bol mahsul alınırdı.²⁶¹

Verimli arazilerinin yanı sıra Tâif su kaynakları bakımından da yeterince zengindi. Vadilerinde bazı akarsulara rastlamak mümkündü. Yeraltı sularının bolluğu ve kuyu sularının tadı bütün Hicaz'da bilinmekteydi.²⁶²

Vecc vadisinde ılıman ve tarıma elverişli bir iklim mevcuttur. Buna karşın bazı kış aylarında havaların oldukça soğuduğu ve hattâ suların donduğu söylenmektedir. Don olaylarının görüldüğü Tâif şehrinin, Hicaz bölgesinin en soğuk yeri olduğu iddia edilir.²⁶³ Bir keresinde Hz. Peygamber'e gelen, Sakîfli bir heyet Hz. Peygamber'e: “*bizim bölgemiz çok soğuktur, gusül konusunda ne buyurursunuz.*”²⁶⁴ demişlerdi. Bu da Tâif şehrinin, Hicaz bölgesindeki diğer şehirlere kıyasla oldukça soğuk bir iklime sahip olduğunu göstermektedir.

Tâif, İslâm öncesinden itibaren gür bitki örtüsüyle ve ormanlarıyla meşhurdu. Bu yönüyle Hicaz bölgesinin en bereketli toprakları olarak kabul edilmekteydi. Bu bereketliliği ve yeşilliğiyle Tâif, Şam diyarının topraklarından koparılıp buraya konulmuş bir parça olarak kabul ediliyordu.²⁶⁵

2.3.2. Tarım Ürünleri

Tâif'in imarında ve şehirleşmesinde tarımın yerinin tespit edilmesi konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Vadiyi ilk imar edenler Amalikalı bir topluluktu. Bu kabilenin lideri olan Vecc b. Abdulhak'a nispetle, burası “Vecc vadisi” olarak adlandırılmıştı. Tâif, ilk zamanlar üzerinde bulunduğu bu vadinin adıyla, yani “Vecc” olarak bilinmekteydi.²⁶⁶ Şehrin etrafına koruma duvarlarının örülmesinden sonra, adı

²⁶⁰ Es'ad, s. 62; Lammens, “*Tâif*”, *İA*, XI, 672.

²⁶¹ Yâkût el-Hamevî, IV, 9.

²⁶² Yâkût el-Hamevî, IV, 9.

²⁶³ Es'ad, s. 62; Lammens, “*Tâif*”, *İA*, XI, 672; Hitti, s. 37.

²⁶⁴ Müslim, Hayz, 56.

²⁶⁵ Es'ad, s. 62; Lammens, “*Tâif*”, *İA*, XI, 672; Hitti, s. 154.

²⁶⁶ Yâkût el-Hamevî, V, 361.

“Tâif” olarak değiştirildi.²⁶⁷ Bereketli topraklara sahip olan bu arazilerin etrafının çevrilmesi, tıpkı Medine ve civarında olduğu gibi tarımcılıkla geçimlerini sağlayan insanların, o dönemin şartları gereği kendilerinin ve mahsullerinin korunması için alması gereken tedbirlerin farklı bir uygulamasıydı.

Anlatılanlara göre, verimli tarım arazilerine sahip olan vecc vadisini imar eden ve burada bazı tarım faaliyetleri yapan ilk topluluk, soyu Amalika’ya dayanan Âmiroğulları idi. Ancak daha ziyade hayvancılıkla geçinen bu kabile burada bütün yıl konaklamıyor, bazı mevsimlerde, otlakların yeşerdiği Necd taraflarına göçüyordu. Vecc vadisinin büyük bir kısmını da otlak olarak kullanan Âmiroğulları Tâif’te tam olarak bir yerleşik hayat oluşturamamıştı. Sakîf buraya geldiğinde onlar yarı göçebe bir hayat tarzına sahiptiler. Tâif’te bereketli geniş arazilerin tarıma açılması ve şehirde yerleşik hayatın oluşturulması, buraya sonradan gelen Kasiyy’in önderliğiyle başlamıştı. Sakîf kabilesinin lideri olan bu şahıs Tâif’e getirdiği bereket ve bolluk nedeniyle daha sonraları “*Sakîf*”²⁶⁸ lakabıyla tanınır olmuştur.

Kasiyy’in Tâif şehrine gelişi, buraya üzümü getiren ilk kişi oluşu ve onun gayretleriyle şehrin hızlı bir büyümeye ve bolluğa kavuşması kaynaklarımızda şöyle anlatılmaktadır. Kasiyy, bir akrabasıyla birlikte Hicaz bölgesinde koyunlarını yarmaktayken, Yemen Devleti tarafından görevlendirilmiş bir vergi memuru gelir. Kasiyy ve akrabası, bu memura, koyunlar arasından biri hariç istediğini almasını söyler, fakat memur onların vermek istemediği koyun üzerinde ısrar edince tartışmalar büyür ve nihayetinde iki arkadaş bu görevliyi öldürürler. Kasiyy ve arkadaşı bu olaydan sonra bölgeyi terk etmek gerektiğini düşünerek yola koyulurlar. Kasiyy batıya diğeri ise doğuya doğru hareket eder.

Bu olaydan sonra yola koyulan Kasiyy Vâdi’l-Kurâ’ya vardı ve orada kimsesi olmayan yaşlı bir kadınla karşılaştı. O günden itibaren onun yanında kaldı ve burada çalışmaya devam etti. Onu oğlu gibi seven yaşlı kadın bir zaman sonra ölmek üzere olduğunu fark edince, Kasiyy’a minnettarlığını belirterek ona iki üzüm çubuğu verdi ve suyu olan bir vadiye vardığında bu çubukları suda bekletmesini sonra dikmesini, bunun kendisi için hayırlı olacağını söyledi. Bu çubukları alan Kasiyy, yaşlı kadının ölümünden sonra yola koyuldu. Ta ki Tâif şehrinin üzerinde kurulu bulunduğu Vecc Vadisi’ne vardı.

²⁶⁷ Yâkut el-Hamevî, IV, 9.

²⁶⁸ Lammens, “*Sakîf*”, *IA*, X, 97.

O bu vadiye vardığında, hayırsever ve oldukça cömert biri olan, Âmir b. Zarib el-Advânî, Vecc vadisinin yöneticisi idi. Kasiyy, bu durumu haber alınca ondan kendisine yardım etmesini ve ihsanda bulunmasını istedi. Bunun üzerine, Âmir, onu himayesine aldı, hattâ kızıyla evlendirerek kendi evine aldı ve bu durumu bütün kabilesine ilan etti. Artık Tâif'te bir imtiyaz sahibi olan Kasiyy, yaşlı kadının verdiği üzüm çubuklarını burada dikti. Zamanla üzüm asmaları yeşerdi ve bol bol mahsuller verdi. O, bu başarısıyla Vecc, bölgesinde yaşamakta olan Âmiroğulları'nın takdirini kazanmayı başardı. Kasiyy, vecc vadisine, üzüm bağlarıyla getirdiği bu bereketten sonra "Sakîf" olarak adlandırıldı. Âmiroğulları ile evlilik yoluyla bir bağ kurmuş olan Kasiyy, artık bölgede söz sahibi olmuştu.²⁶⁹

Tâif'te zamanla çoğalan Sakîf kabilesi, ilk zamanlar Âmiroğulları ile birlikte yaşamaya devam ettiler. Âmiroğulları geçimlerini hayvancılıkla sağlıyorlardı. Bu nedenle Tâif arazilerinin büyük bir kısmı onların otlığı konumundaydı. Bu durum bölgenin ziraata açılmasına engel teşkil ediyordu. Ayrıca ekili, dikili alanlar onların hayvanlarından zarar görüyordu. Sakîf, verimli arazilerin farkındaydı ve bu arazilerin otlak olarak kullanılmasındansa ziraata açılması gerektiğini düşünüyordu. Bu amaçla, bahar ve yaz aylarını Necd taraflarında geçiren Âmiroğulları ile anlaşarak onların, Tâif arazilerini kendilerine bırakmalarını sağladı. Anlaşmaya göre Sakîf kabilesi, asmalar ve meyveler dikerek, derelerin önünü kapatarak, kuyular kazarak bütün vadiyi tarım alanı haline getirecek ve bölgede eşine rastlanmayan bir tarım faaliyeti yapacaklardı. Arazileri kendilerine terk etmenin karşılığı olarak elde edilen mahsul iki kabile arasında yarı yarıya paylaşılacaktı. Bunun yanında Âmiroğulları, hayvanları için bol miktarda saman ve yem elde edeceklerdi.²⁷⁰

Kasiyy'in Tâif şehrine gelişiyle birlikte burada bağcılığın ve diğer tarım faaliyetlerinin yoğun bir şekilde yapılmaya başlanmasının, miladi dördüncü asırdan sonra vuku bulunduğu söylenmektedir. Bir Yahudi kadının hediyesi olan iki üzüm çubuğu, vecc vadisini Suriye'nin bereketli topraklarından bir parça haline getirmişti. Sakîf'ten sonra, Şam bölgesindeki gibi bol meyveli üzüm bağları, vecc vadisinin verimli toprakları üzerinde alabildiğince yayılmıştı. Bir zaman sonra Tâifliler, elde edilen mahsulden "nebîzü'z-zebîb" denilen meşhur üzüm içkisini ürettiler. Kısa süre sonra ünü bütün

²⁶⁹ Yâkût el-Hamevî, IV, 9-11; Bekrî, s. 89-91; şehrin kuruluşu ve buraya yerleşen halklarla ilgili geniş bilgi için bk. Asiltürk, *Tâif Şehri ve Sakîf Kabilesi*.

²⁷⁰ Bekrî, s. 101.

çevrede yayılan bu içki şehrin en önemli geçim kaynağı oldu ve büyük ihracatlarla ticaretin canlanmasında etkin rol oynadı.²⁷¹

Tâif'te özellikle bağcılık yapılmakla birlikte hurma,²⁷² muz, incir,²⁷³ şeftali, nar,²⁷⁴ kayısı gibi meyveler, kavun ve karpuz gibi sebzeler de yetişmekteydi.²⁷⁵ Buğday ve arpa gibi tahılların yetiştirildiği ekinlikler de geniş yer tutmaktaydı. Taif halkının buğday ve benzeri tahıl ürünleriyle beslendikleri bilinmektedir. Onlar tahıl yönünden Hicaz bölgesindeki en zengin topluluklardan biriydi.²⁷⁶

Ayrıca Tâif'in gülleri meşhurdu. Burada yetiştirilen güllerden gülyağı imal edilmekteydi. Mekkeliler, güzel koku ihtiyaçlarının önemli bir kısmını Tâif'in gülyağlarıyla karşılamaktaydılar.²⁷⁷ Gülleri ve çiçekleriyle meşhur bir vadide bulunan Tâif'te arıcılık da yapılmaktaydı. Halife Hz. Ömer zamanında onlardan, oşür vergisinin alınıp alınmamasının söz konusu edilmesine bakılırsa buradaki bal üretimi oldukça yüksekti.²⁷⁸

Hiz. Ömer zamanında Tâif valisi, bir yazısında halifeye “burada üzümünden kat kat daha değerli olan nar (*er-rummân*) ve şeftali (*el-firesk*) yetiştirilmektedir.” diye haber vererek bu meyvelerin oşür vergisine tabi olup olmadıklarını sormaktaydı. Ancak halife daha önce olduğu gibi sadece üzümünden oşür vergisinin alınmasını, diğerlerinden alınmamasını emretmişti. Tâif'te en çok yetiştirilen tarım mahsulü olan üzüm İslâm Devleti tarafından vergiye tâbi tutulmuştu. Bu bağların oşürü, kuru üzüm (*zebîb*) olarak alınmaktaydı.²⁷⁹

Buraya kadar anlatılanlardan anlaşıldığı gibi verimli arazilere sahip olan Tâif'te en çok yetiştirilen tarım ürünü üzümdü. Tâif, üzüm bağlarıyla meşhurdu. Hicazda başka hiçbir bölgede böylesi bir bağcılık yapılmıyordu. Tâif'in kuru üzümleri de kalitesiyle bütün Hicaz bölgesinin dilindeydi.²⁸⁰ Sakîf'in ilk üzüm çubuklarını getirdiği tarihten itibaren, vadideki üzüm üretimi sürekli olarak artmıştı. Özellikle içki yapımında kullanılmasıyla birlikte şehrin iktisadında en önemli etken olan bağlar zamanla daha düzenli bir şekilde

²⁷¹ Hitti, s. 38, 155.

²⁷² Yâkût el-Hamevî, V, 9.

²⁷³ Hitti, s. 154.

²⁷⁴ Belâzürî, s. 77-78.

²⁷⁵ Es'ad, s. 62.

²⁷⁶ Yâkût el-Hamevî, IV, 9; Bekrî, s. 89; Lammens, “Tâif”, *IA*, XI, 672.

²⁷⁷ Hitti, s. 155.

²⁷⁸ Belâzürî, 76.

²⁷⁹ Belâzürî, s. 76-78.

²⁸⁰ Yâkût el-Hamevî, IV, 9.

geniş arazilere yayılmıştı. İslâm'ın ilk dönemlerinde de Tâif üzüm diyarı olarak bilinmekteydi.²⁸¹ Vadi toprakları diğer meyve ve sebze yetiştiriciliği için de uygun olmakla birlikte muhtemelen, özellikle kış aylarında olmak üzere zaman zaman görülen don olayları diğer tarım mahsullerinin telefine sebep olmaktaydı.

Üzüm bağları adeta Tâif ile özdeşleşmişti ve Sakîf kabilesi için vazgeçilemeyecek kadar değerliydi. Onlar, İslâm'ı kabul etmelerine rağmen, içkinin kendileri için haram kılınmamasını istemişler ve çokça üzüm ürettiklerini, bu üzümlerden yaptıkları içkilerle geçimlerini sağladıklarını dile getirmişlerdi.²⁸²

Üzümün bu vadi için ne kadar önemli olduğunu gösterecek en açık örnekler, Hz. Peygamber'in Tâif kuşatmasında mevcuttur. Etrafı surlarla çevrili olan Tâif şehri İslâm ordusu tarafından uzun süre kuşatma altına alınmasına rağmen ele geçirilemedi. Sakîf kabilesinin, kendilerine uzun süre yetecek kadar erzakları da mevcuttu. Bu nedenle onlar kendilerinden oldukça emindiler ve sadece surların içersine kapanarak savunma yapmayı yeterli görmüşlerdi. Bir takım deri vb. şeylerle zırhlanmış aletlerle surlara yaklaşmaya çalışan İslâm askerlerini de başarısız olarak geri göndermişlerdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber Sakîf kabilesinin, bağlarının kesilmesini emretti. Hattâ *“bir üzüüm bağı kesene cennette bir üzüm bağı vardır.”* buyurdu. İlk önce *“sizin geçim kaynağınızı, ailenizin rızkı olan üzüm bağlarınızı keseriz”* diyen İslâm ordusunu ciddiye almayan Sakîf kabilesi, asmaların birer birer kesildiğini gördüklerinde dayanamamışlar ve *“ey Muhammed mallarımızı niçin kesiyorsun, eğer bizi yenersen onları alırsın ya da akrabalık hakkını gözeterek onları bize bağışlarsın.”* diyerek yakınmışlardı. Bu sözler üzerine Hz. Peygamber asmaların kesimini durdurmuştu.²⁸³

Bereketli topraklara ve ılıman bir iklime sahip olan Tâif, buraya yakın mesafede bulunan Mekkeliler'in ilgisini çekmeyi başarmıştı. Bu vadi, Mekke'nin bunaltıcı ve kurak ikliminden bir müddet de olsa kurtulup dinlenmeyi düşünen Kureyş kabilesinin yazlığı konumundaydı.²⁸⁴ Kureyş halkının başta ileri gelenleri olmak üzere birçoğunun Tâif'te arazileri vardı. Bu arazi sahipleri, belli mevsimlerde gelerek gerekli işlemleri yaparlar, bağ ve bahçeleriyle ilgilenirlerdi. Hz. Peygamber'in amcası, Abbas b. Abdulmuttalib'in de burada üzüm bağları mevcuttu. O da zaman zaman Tâif'e gelir ve

²⁸¹ İbn Hişâm, II, 47. Taberî, II, 345.

²⁸² Afzalurrahman, I, 476.

²⁸³ İbn Hişâm, IV, 100; Köksal, XV, 452, 456-457; Lings, s. 423.

²⁸⁴ Hitti, s. 154.

arazisiyle ilgilenir, asmaların bakımını yapardı. Hasat mevsiminde üzümü toplar ve mahsulü Mekke'ye naklederdi.²⁸⁵ Bazı Mekkeliler gibi Abbas b. Abdulmuttalib de daha sonraları Tâif'e yerleşmişti. Onun kabri halen Tâif'te bulunmaktadır.²⁸⁶ Verimli toprakları ve hoş iklimiyle Mekkelilerin gözdesi olan Tâif tarih boyu Mekke ile birlikte anılmıştır. Hatta Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra bile Mekke'ye bağlı bir nahiye olarak değerlendirilmişti.²⁸⁷

Mekke halkının Tâif'e karşı duyduğu bu yoğun ilgi neticesinde iki şehir arasındaki ilişkiler oldukça sıkıydı. Hicaz bölgesinde hattâ bütün Arap Yarımadası'nda merkezi bir yere sahip olan Mekke ile olan yakın bağları sayesinde Tâif, birçok imtiyaza sahipti ve İslâm öncesinde, hicaz bölgesinde, Mekke'den sonra ikinci şehir olarak anılmaktaydı. Kur'an bu iki şehri "el-Karyeteyn"²⁸⁸ diye birlikte zikretmekte ve aralarındaki münasebetin güçlülüğüne işaret etmektedir.²⁸⁹ Bu sıkı ilişkilerin gereği olarak Tâif halkı, Mekkeli müttefikleriyle aynı tepkiyi vererek Hz. Muhammed'in davetini reddetmiş ve onu şehirlerinden çıkarmışlardı.²⁹⁰

Ilıman bir iklime, verimli arazilere ve zengin bitki örtüsüne sahip olan Tâif halkı kültürlü ve seçkin bir topluluktu. Aynı etkenler sayesinde onlar, başta Mekke olmak üzere yakın çevrelerinde ün sahibi olmayı başarmışlardı. Onları sahip oldukları kültür seviyesi, tarıma ve özellikle de bağcılığa dayalı olan şehir iktisadının gelişmişliğiyle yakından ilgilidir. İslâm hâkimiyetinden sonra da onların bu durumları değişmemiş ve devlet yönetimi daima onların seçkin kişiliklerinden yararlanmayı yerinde bulmuştur. Özellikle Emevîler döneminde, üst düzey idare işlerinde genellikle, Sakîf kabilesine mensup kimseler görevlendirilmişti.²⁹¹

2.4. Hayber, Vâdi'l-Kurâ ve Fedek'te Tarım

2.4.1. Coğrafi Yapıları ve Tarım Alanları

²⁸⁵ Belâzürî, s. 75; Lings, s. 25.

²⁸⁶ Es'ad, s. 62.

²⁸⁷ Belâzürî, s. 75.

²⁸⁸ "Ve dediler ki: Bu Kur'an iki şehirden bir büyük adama indirilse olmaz mıydı?" *Kurân-ı Kerîm*, Zuhruf 43/31.

²⁸⁹ Lammens, "Tâif", *IA*, XI, 672.

²⁹⁰ Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, s. 27-28; Çağatay, s. IX; Lings, s. 142.

²⁹¹ Lammens, "Tâif", *IA*, XI, 673; bk. Asiltürk, *Tâif Şehri ve Sakîf Kabilesi*.

Hayber, Medine'nin yaklaşık olarak 180 kilometre kuzeyinde yer almaktadır. Deniz seviyesinden 900-1000 metre kadar yüksektir. Bu yerleşim alanı etrafı volkanik lavlarla çevrili olan geniş bir vadide kurulmuştur.²⁹²

Hayber arazisi, ziraata elverişli topraklara sahiptir. Ele aldığımız dönemlerde, burada çeşitli meyve ve sebzeler yetiştirilmekle birlikte özellikle hurma ziraatı yapılmaktaydı. Ayrıca bu vadide su sıkıntısı pek yaşanmıyordu. Tarım alanlarında kullanılmak üzere bazı setler yapılmıştı.²⁹³ Barajlarda biriktirilen bu sular, su arkları vasıtasıyla tarlalarda ve bahçelerde kullanılmaktaydı. Buraya yerleşen ve bölgedeki tarım kültürünü geliştiren Yahudiler, Hayber'i tarıma elverişli toprakları nedeniyle kendileri için uygun bir yerleşim alanı olarak görmüşlerdi.

Fedek ise, Medine'ye bağlı bir yerleşim alanıdır. Medine'ye iki-üç günlük mesafede olduğu söylenir. Su kaynakları bakımından zengin olan Fedek'te Hz. Peygamber döneminde pek çok hurma bahçesi bulunmaktaydı.²⁹⁴

Verimli arazilere sahip olan Fedek hakkında çok fazla detaya sahip değiliz. Bununla birlikte verimli hurma bahçelerine ve tarım alanlarına sahip olan Fedek'te kalabalık bir nüfusun yaşamakta olduğuna dair bazı işaretler vardır. Hayber halkının kuşatma esnasında onlardan yardım istemesine bakılırsa bu ihtimal yüksektir.²⁹⁵ Onların, Hayber Yahudiler'i kadar değilse de kalabalık bir nüfusa ve askeri bir güce sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Vâdi'l Kura, Fedek'e göre Medine'ye oldukça uzaktır. Bununla birlikte Medine sınırları içersine dâhil edilir. Medine ile Şam arasında, Medine'ye yedi gecelik bir mesafede olduğu söylenir. Şam tarafından gelen hacıların uğrak yerlerindedir. Etrafında imar edilmiş birçok köy bulunduğu için bu ismin verildiği söylenmektedir. Bereketli topraklar üzerine kurulmuş bu yerleşim alanında sağlam bir kalenin inşa edildiği ve yerleşim alanının etrafında büyük bir hendeğin bulunduğu bilinmektedir.²⁹⁶ Muaviye b. Ebî Süfyan, Kur'an'da bahsi geçen, ekinlikleriyle, hurmalıklarıyla, pınarlarıyla ve kaleleriyle meşhur olan yerleşim alanının Vâdi'l-Kurâ olduğunu söyleyerek ayette ifade

²⁹² Hamidullah, "Hayber" *DİA*, XVII, 20.

²⁹³ Hamîdullah, "Hayber" *DİA*, XVII, 20.

²⁹⁴ Yâkût el Hamevî, IV, 238; Köksal, XIV, 247.

²⁹⁵ Köksal, XIIIV, 87.

²⁹⁶ Yâkût el-Hamevî, IV, 338; Grohmann, "Vâdi'l-Kurâ", *İA*, XIII, 137.

edildiği gibi, bu vadinin bol sularının olması gerektiğini düşünmüş ve kuyular kazdırarak pek çok su kaynağını gün yüzüne çıkarmıştı.²⁹⁷

2.4.2. Tarım Ürünleri

Hayber, Hurma bahçeleriyle ve hurmalarının kalitesiyle bütün Hicaz'da meşhurdu. Şehir merkezi etrafında verimli araziler ve hurmalıklar mevcuttu.²⁹⁸ Bu gün dahi bu bölgede pek çok hurmalıklar ve ekinlikler geniş araziler boyunca uzanmaktadır.²⁹⁹ Ancak günümüzde, eski haline nazaran şehrin bir harabe durumunda olduğu, özellikle su yollarının kapanması ve iklimin değişmesi sonucu buradaki verimin azaldığı söylenmektedir.³⁰⁰ Buradan hareketle Hz. Peygamber döneminde, bu bölgenin çok daha verimli topraklara sahip olduğunu, kalabalık bir nüfusun burada mevcut olduğunu ve tarım faaliyetlerinin çok daha canlı bir şekilde yapılmakta olduğunu söyleyebiliriz.

Hayber'de hurma bahçelerinin genişliği kadar buradaki hurma ağaçlarının verimliliği de kayda değerdi. Medine merkezine kıyasla Hayber'in hurma mahsulü oldukça önemliydi. Hayber'in fethinden önce Müslümanlar, Benî Nadîr ve Benî Kureyza bahçelerini de ellerine geçirdikleri halde ancak Hayber'in fethinden sonra bolluğa kavuşmuşlar ve doyasıya hurma yemişlerdi. Bu durum, bizzat Hz. Aişe ve İbn Ömer tarafından haber verilmekteydi.³⁰¹ Bu toprakların fethedilmesinden sonra Muhacirler, Ensarın kendilerine hibe ettikleri arazileri geri vermişlerdi. Zira artık Hayber topraklarından aldıkları payla geçinmeleri mümkündü. Bu toprakların ele geçirilmesinden sonra Hz. Peygamber de kendisine hibe edilen bir bahçeyi sahibine iade etmişti.³⁰² Hayber'in ele geçirilmesi ile Müslümanların bolluğa kavuşmasının yanı sıra İslâm Devleti de ekonomik anlamda oldukça güç kazanmıştı.³⁰³

Hayber'in hurma mahsulünün, bütün civarda bir üne sahip olduğu görülmektedir. Elde edilen bu ürün, zaman zaman siyasi bir araç olarak diğer kabilelerle iş birliğini sağlamak amacıyla kullanılmıştı. Mesela Müslümanlar, Hayber üzerine yürüdüklerinde, Hayber Yahudilerine yardım etmek için yola çıkan Gatafan kabilesine eğer onlara

²⁹⁷ Yâkût el-Hamevî, IV, 338; bk. *Kur'an-ı Kerîm*, Şuarâ, 26/ 146-149 "Siz burada, güven içinde bırakılacak mısınız (sınırsınız)? Böyle bahçelerde, çeşme başlarında? Ekinlerin, salkımları sarkmış hurmalıkların arasında?"

²⁹⁸ Hizmetli, s. 335.

²⁹⁹ Köksal, XIII, 98.

³⁰⁰ Es'ad, s. 61.

³⁰¹ Buhârî, Megâzî, 38.

³⁰² Müslim, Cihâd, 70.

³⁰³ Hizmetli, s. 336.

yardım etmezlerse, Hayber'in bir yıllık hurma mahsulünü kendilerine vereceklerini söylemişlerdi.³⁰⁴ Hayber Yahudileri de ne zaman Gatafan kabilesini yardıma çağırırsalar onlara hep Hayber'in mahsulünden teklif ederlerdi.³⁰⁵ Bunun gibi Fedek halkıyla Müslümanlar arasında aracılık yapan ve buranın savaşız ele geçirilmesine yardımcı olan, Muhayyisa b. Mes'ûd'a Hz. Peygamber Hayber ganimetlerinden otuz vesk hurma (temr) ve otuz vesk arpa (şâ'îr) vermişti.³⁰⁶

İslâm öncesinden itibaren Yahudilerin vatanı olan Hayber, Hz. Peygamber zamanında, Müslümanlar tarafından fethedilmesine rağmen, yapılan anlaşma gereği buranın yerlisi olan Yahudiler, topraklarında bırakılmıştı. Halife Ömer zamanında buradan çıkarıldıkları tarihe kadar, Hayber topraklarında hurmalar yetiştiren ve ziraat işlerini yürüten topluluk Yahudiler idi. Hayber fethedildikten sonra Yahudiler bir anlaşma teklifinde bulunmuşlar ve kendilerinin, arazilerinin başında bırakılmalarını, her türlü bakım ve sulama işlerinin kendileri tarafından yapılmasını buna karşılık çıkan mahsulün yarı yarıya paylaşılmasını teklif etmişlerdi.³⁰⁷ Ayrıca kendilerinin bölgedeki tarım işlerinden özellikle hurma yetiştiriciliğinden daha iyi anladıklarını söylemişlerdi.³⁰⁸ Bu teklifi Müslümanlar kabul ettiler. Çünkü onların bu arazilerde çalışacak köleleri, işçileri yoktu ve kendileri de bu verimli arazilere yerleşerek çiftçilik hayatına geçecek durumda değillerdi.³⁰⁹ Daha önce işaret edildiği gibi bu geniş araziler Müslümanların pek çoğunu kendisine bağımlı kılabilir ve neticede İslâm ordusunun asker sayısı oldukça azalabilirdi.

Hayber Yahudileriyle yapılan bu anlaşma yürürlüğe girdi ve uzun yıllar elde edilen mahsul ortaklaşa paylaşıldı. Adaletli bir taksim için Hz. Peygamber hasat mevsiminde Hayber'e, mahsulü paylaştırmak üzere görevliler gönderiyordu. Bu iş için gönderilen ilk kişi olan Abdullah b. Revaha yıllarca Hayber mahsulünü taksim etmişti. Yahudiler zaman zaman, Müslümanların payını tespit etmek ve teslim almak için gelen bu görevlilere rüşvet teklifinde bulunmuşlardı.³¹⁰ Her ne kadar Yahudiler kendi istekleriyle anlaşma yapmış olsalar da kendi vatanlarında ve kendi imkânlarıyla ürettikleri mahsulün yarısını Müslümanlara vermek onlar için kabul edilebilecek bir durum

³⁰⁴ Suruç, s. 387.

³⁰⁵ Köksal, XIV, 153-4; Vakidî, II, 640-3.

³⁰⁶ Taberî, III, 19.

³⁰⁷ Müslim, Musâkât, 1,-3,6.

³⁰⁸ Yâkût el Hamevî, II, 410.

³⁰⁹ Belâzürî, s. 34-35.

³¹⁰ Belâzürî, s. 35.

değildi. Bu nedenle onlar, arazileriyle ilgilenmek üzere Hayber'e gelen Müslümanları hoş karşılayamıyorlardı. Abdullah b. Sehl'i öldürmüşlerdi.³¹¹ Müslümanlar için ise, Hayber mahsulünün yarısı çok şey ifade ediyordu.

Geniş Hayber arazisi başlıca eş-Şıkk, en-Natât ve Ketîbe vadileri üzere taksim edilmişti. Bunların ilk ikisi Müslümanlar arasında dağıtılmış, Ketîbe ise Hz. Peygamber, fakirler, miskinler, yetimler ve Hz. Peygamber'in eşleri için ayrılmıştı. Müslümanlar arasında taksim edilecek olan Şıkk ve Natât önce on sekiz parçaya ayrılmıştı. Bunların beşi Natât, on üçü Şıkk bölgesine aitti. Daha sonra bu parçalar bin sekiz yüz parçaya bölünmüştü.³¹² Taksim edilen bu topraklar, Hayber seferine katılmamış olanlar dâhil tüm Hudeybiye ehli ile Habeşistan'dan dönen Cafer bin Ebî Tâlib ve beraberindeki kırk kişiye dağıtılmıştı. Hz. Peygamber'in her bir hanıma her yıl seksen vesk hurma ile yirmi vesk arpa verilmesi kararlaştırılmıştı.³¹³

Kaynaklarımızda Hayber'in taksimi ile ilgili farklı rivayetlerde farklı sayılar zikredilmekle birlikte hepsinin yüksek rakamlardan bahsetmeleri ve paylaştırılan kişilerin sayılarının gayet fazla olması³¹⁴ Hayber arazisinin büyüklüğünü ve verimliliğini görmemiz açısından bize yardımcı olmaktadır. Ayrıca burada görüldüğü gibi, Hayber taksiminin kaynaklarımızda geniş yer tutması da konunun önemini göstermektedir.

Hayber halkı elde ettikleri mahsul sayesinde ekonomik alanda oldukça güç sahibi olmuşlardı. Onların, bütün çevrede bilinen ve saygı duyulan bu güçlerinin, sahip oldukları verimli arazileriyle ve hurmalıklarıyla bağlantılı olduğunu kabul etmek gerekir. Mekkeli müşrikler de onların bu güçlerinin farkındaydılar, hattâ Hayber halkını, Medine'de güçlenmekte olan Müslümanlara karşı etkin bir güç olarak görmekteydiler. Mekkeliler'e göre, Yesrib'de oluşmakta olan İslâm birliğinin tek güçlü rakibi onlardı. Bu beklentiler içersinde olan Mekkeliler, Hz. Peygamberin Hayber üzerine yürüdüğünü duyunca oldukça sevinmişler ve artık Müslümanların sonunun geldiğini düşünmüşlerdi. Eğer bu saldırı haberi doğruysa Müslümanlar ancak müthiş bir hezimetle

³¹¹ Müslim, Kasâme, 1, 2.

³¹² İbn Hişâm, III, 270-271; Taberî, III, 19-21; Hamîdullah, "Hayber" *DİA*, XVII, 20.

³¹³ Ebû Dâvûd, Kitâbu'l-Harac, 23-24; fakat yapılan ödemelerle ilgili farklı rivayetler mevcuttur. Muhtemelen bu durum yıldan yıla çeşitli sebeplerle değişen verimle ilgili olabilir. Bk. Yeniél, XI, 316.

³¹⁴ Belâzürî, s. 37-41.

karşılaşacaklardı.³¹⁵ Sonuç her ne kadar onların beklediği gibi olmasa da böyle bir kanaate sahip olmuş olmaları, tarıma özellikle de hurmaya dayalı bir ekonomiye sahip olan Hayber'in gücünü göstermesi açısından önemlidir.

Hurma Hayber iktisadında çok önemliydi. Medine'den sürülen Yahudilerin “buradaki hurmalıkları bırakıyorsak Hayber'deki hurmalıklarımıza gidiyoruz.”³¹⁶ diyerek hayıflandıkları bilinmektedir. Yeni şehirlerinde de hurmalıklar Yahudiler için çocukları kadar değerliydi. Onların en kıymetli mallarıydı. Bu nedenle Müslümanlar Hayber'i kuşattıklarında buradaki Yahudilerin teslim olmalarını kolaylaştırmak amacıyla Hubab b. Münzîr'in teklifiyle Hayber hurmalarını kesmeye başlamışlardı. Daha sonra Hz. Ebû Bekir'in “Ya Rasulallah, Allah sana vaat ettiği şeyi muhakkak yerine getirir. Hurmaları kesme.” demesi üzerine Hz. Peygamber kesme işini durdurdu.

Hz. Peygamber'in hurmaların kesilmesini emretmesi ile daha sonra bundan vazgeçerek kesim işini durdurması arasındaki süreçte, sadece Natât hurmalıklarından dört yüz ağacın kesilmiş olmasının küçümsenerek anlatılması³¹⁷ Hayber'deki hurmalıkların genişliğini ve hurma ağaçlarının çokluğunu anlamak için yeterlidir. O zamanlar sadece, Ketîbe vadisinde yaklaşık olarak kırk bin hurma ağacının bulunduğu söylenmektedir.³¹⁸

Hurmaların kesilmesindeki amaç sadece, iktisadi kaynaklarının yok edilmesine dayanamayan Yahudilerin teslim olmalarını kolaylaştırmak değil, aynı zamanda bu sık ağaçlıklar arasından gelebilecek sinsi saldırıları bertaraf etmek ve düşman için kalkan vazifesi gören engeli ortadan kaldırmaktır.³¹⁹

Elde edilen ganimetlere bakıldığında hurmanın yanında bol miktarda arpanın da ele geçirildiği görülmektedir.³²⁰ Buradan Hayber'in aynı zamanda bereketli bir ekin alanı olduğunu çıkarabiliriz. Sadece Ketîbe kısmında sekiz bin sa' hurmaya karşılık üç bin sa' arpanın yetiştirildiği söylenmektedir.³²¹ Bu durum Hayber'de tahıl üretiminin bolluğuna işaret etmekle birlikte, Medine'de olduğu gibi burada da ekilen tahıl türünün arpa olduğuna işaret etmektedir. Bunlara ilave olarak, ele geçirilen Hayber ganimetleri

³¹⁵ Köksal, XIV, 224; Lings, s. 364.

³¹⁶ Köksal, XIV, 153-154; Vakıdî, I, 375.

³¹⁷ Köksal, XIV, 154; Vakıdî, II, 644-5.

³¹⁸ Ebû Dâvûd, Kitâbu'l-Harâc, 23-24; ; İbn Kesîr, IV, 202; Hamîdullah, “Hayber” DİA, XVII, 20; Köksal, XIV, 217.

³¹⁹ Köksal, XIV, 153; Vakıdî, II, 653.

³²⁰ Taberî, III, 19.

³²¹ Vakıdî, II, 693.

arasında bol miktarda zeytinyağının bulunduğu bildirilmektedir.³²² Zeytinin veya zeytinyağının, dışarıdan özellikle Şam bölgesinden getirilmiş olması mümkün olmakla birlikte bizzat Hayber’de yetiştirilmiş olması da mümkündür. Özellikle hurma ve arpa tarımıyla meşgul olan Hayber Yahudilerinin, bazı sebze türleri yetiştirdiklerini söylemek hatalı olmasa gerektir. Zira sahip oldukları tarım kültürleri ve arazileri buna müsait gözükmemektedir.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz. Hz Peygamber zamanında Hayber’de Yahudiler yaşamaktaydı. Hatta bu toprakların fethinden sonra da yapılan anlaşma gereği onlar eski mekânlarında oturmaya devam ettiler. Belki içlerine sindirememiş olsalar bile söz konusu olan anlaşma şartlarına uydular. İncelediğimiz dönemde, bölgenin sakinleri olan Yahudiler topraktan, özellikle hurma yetiştiriciliğinden ve ekim işlerinden anlayan bir topluluktular. Verimli arazilerini dönemin şartlarına uygun olarak en güzel biçimde işlemişler, aldıkları mahsullerle kalkınmışlar, güç ve iktidar sahibi olmuşlardı. Siyasi ve askeri anlamda saygı duyulur bir itibara sahiptiler.

Fedek de önemli hurma üretim merkezleri arasında yer almaktaydı. Hayber kuşatması esnasında, oradaki yahudilere yardım edemeyen Fedek halkı, Hayber’in fethinden sonra kendi üzerlerine gelen İslâm ordusuna karşı koymak yerine arazilerinin ve hurmalıklarının yarısını onlara vererek anlaşmayı daha uygun gördüler. Neticede anlaşma şartları uygulandı. Ancak onlar, gelen İslâm ordusuna karşı hiçbir direniş göstermeden anlaşma teklif ettikleri için, Hayber halkından farklı olarak arazilerinin yarısını kendi mülkiyetlerinde tutmayı başarmışlardı. Bu nedenle Hz. Ömer onları Hicaz’dan çıkarırken kendi mallarının değerini tespit ettirip karşılığını onlara ödemişti.³²³ Anlaşma gereği olarak Müslümanlara bırakılan Fedek arazileri Haşr süresinin altıncı ayeti kapsamında, Hz Peygamber’e ait olacaktı.³²⁴

Bölgede hurmasıyla meşhur bir diğer yerleşim alanı Vâdi’l-Kurâ idi. Burayı imar eden ve burada ilk yerleşen toplulukların Ad ve Semûd kavimleri olduğu ifade edilmektedir. Vadinin imara açılmasını sağlayan en önemli etkenler, hurma ziraatına elverişliliği ve yer altı sularının bolluğuydu.³²⁵ Ad ve Semûd kavimleri helâke uğradıktan sonra bölge de su yolları kapanmış ve şehir harabeye dönmüştü. Bu olaydan sonra Vâdi’l-Kurâ’ya

³²² Köksal, XIV, 179.

³²³ Belâzürî, s. 41.

³²⁴ İbn Hişâm, III, 273.

³²⁵ Grohmann, “Vâdi’l-Kurâ”, İA, XIII, 137.

Yahudiler gelmişler ve bu alanı yeniden imar etmişlerdi. Su yollarını ve kuyuları açmışlar, hurma ve diğer ağaçları dikerek kısa zamanda sıkı bir tarım faaliyetine başlamışlardı.³²⁶ Bir zaman sonra şehre Araplar gelmeye başlayınca Yahudiler, onlara kendi güvenliklerini sağlamaları karşılığında yıllık erzak ihtiyaçlarını karşılamayı teklif etmişler ve bu şekilde anlaşmışlardı.³²⁷ Hz. Peygamber zamanında bu bölgede Yahudiler yaşamaktaydı.³²⁸

Hayber kuşatmasından sonra Fedek ve Vâdi'l-Kurâ üzerine yönelen İslam ordusu, Fedek'i savaşız ele geçirmesine karşın Vâdi'l-Kurâ'yı üç günlük bir kuşatma sonrasında alabilmişti.³²⁹ Fetihden sonra Hz. Peygamber, onları kendi toprakları üzerinde bırakarak, Hayber halkıyla yaptığı anlaşmanın aynısını onlar için de uygulamıştı.³³⁰

Yahudiler'e ait verimli arazilerin, sırayla Müslümanların eline geçmesi, onların ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli rol oynamış hatta belki de bir dönüm noktası olmuştu. Bununla birlikte Müslümanların sadece maddi kaynakları ele geçirmek için verimli Yahudi yerleşim alanlarına saldırdıklarını iddia etmek yersizdir. Olayların tarihi seyri de dikkate alındığında Yahudilerin Medine birliğinden yana olmadıkları, dışardan gelen düşmanla işbirliği yapmaktan çekinmedikleri ve Müslümanlar aleyhinde propaganda yaptıkları görülmektedir. Bu nedenlerle Yahudiler üzerine yürümek ve Medine birliği için bir tehdit oluşturan karşıtlıkları ortadan kaldırmak gerekmektedir.

³²⁶ Bekrî, s. 64; Köksal, XIII, 73.

³²⁷ Yâkût el-Hamevî, IV, 338; Köksal, XIII, 73.

³²⁸ Es'ad, s. 61; Köksal, XIII, 73.

³²⁹ Belâzürî, s. 47; Grohmann, "Vâdi'l-Kurâ", *İA*, XIII, 136-137; Lings, s. 369-70.

³³⁰ Yâkût el-Hamevî, V, 345.

BÖLÜM 3: HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE TARIM HAYATI

3.1 Arazilerin Tarıma Açılması

3.1.1. İhyâ

Sözlükte, canlandırmak, diriltmek anlamlarına gelen ihyâ, sahihsiz, işlenmemiş bir durumda bulunan ve “*mevât*” olarak adlandırılan ölü arazilerin sahiplenilerek tarıma açılması ve imar edilmesi işleminden ibaretti. Üzerinde ihyâ faaliyeti yapılacak olan arazide, daha önce ziraat ya da yerleşim gibi imar faaliyetlerinin yapılmamış olması gerekirdi. Şahıslar veya kamu tarafından sahiplenilmiş olan topraklar da ihyâ işlemine konu olamazdı. Bir kimse başkasına ait topraklar üzerinde bir takım çalışmalar yapsa bu çalışmaları nedeniyle arazi üzerinde herhangi bir hak talep etmesi mümkün değildi.³³¹ Söz konusu arazi uzun yıllar sahibi tarafından işlenmemiş olsa bile durum aynıydı. Hz. Peygamber, başkasının arazisine hurma diken bir kişiye bu hurmaları sökmesini emretmişti.³³² Fakat daha önceleri imar edilmiş ve sahiplenilmiş olduğu halde savaşlar ve benzeri nedenlerle terk edilerek sahihsiz kalan ve ıssız bir hale gelen toprakların ihyâ faaliyetleriyle tarıma açılması mümkündü.³³³ Bu şekilde sonradan kullanım dışı kalan arazilere “*âdiyyü’l-arz*” denilmekteydi.³³⁴

Bölgede yaşamakta olan halkın ortaklaşa kullandığı otlaklar, ormanlar ve harman yerleri gibi umumi hizmete açık olan alanlar ihyâ amacıyla sahiplenilmesi yasaktı. Bu alanlarda

³³¹ İbn Mâce, Rehûn, 13.

³³² Ebû Dâvûd, Kitâbu’l-Harâc, 35-37.

³³³ Mısrî, s. 128; Demirci, s. 271.

³³⁴ Aktan, “*İhyâ*” *DİA*, XXII, 7; Demirci, s. 271.

ihyâ çalışmaları yapılmış olsa bile herhangi bir geçerliliğinin olması mümkün değildi.³³⁵

Yapılan ihyâ faaliyetlerinin geçerlilik kazanması için etrafı çevrilen arazi üzerinde sonuç alacak şekilde çalışmalar yapmak gerekmektedir. Arazinin sadece etrafını çevirmek, üzerindeki otları temizlemek ya da suya ulaşmayan kuyular kazmak ihyâ faaliyeti olarak değerlendirilmemektedir. Bu türden çalışmalar ancak “*ihdicar*” denilen ve sahibine o arazi üzerinde birkaç yıllık mülkiyet hakkı veren sahiplenmelerdir. İhyâ durumunun tam olarak gerçekleşebilmesi için söz konusu arazi üzerinde toprağı sürme,

ağaç dikme, ekin ekme, sulama ve bina yapma gibi işlemlerin yapılması gerekli görülmektedir.³³⁶

İhya faaliyetlerinin amacı elverişli olan toprakların tarıma açılmasını sağlayarak halkın geçimine katkıda bulunmaktır. Bu nedenle öncelikle seçilen arazilerin tarıma elverişli olması gerekmektedir. Üzerinde tarım faaliyetlerinin yapılamayacağı toprakların ihyâ edilmesi söz konusu değildir. Tarımın iktisadî değerinden ötürü, sürekli olarak boş arazilerin kullanıma açılması teşvik edilmektedir.³³⁷ Hz. Peygamber “*kim ölü bir araziye ihyâ ederse o arazi onunundur*”³³⁸ buyurmuştu. Böylece sürekli olarak artmakta olan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak mümkün olabilirdi. Özellikle Müslümanların Medine’ye hicretinde olduğu gibi ani bir büyümeye uğrayan şehirlerde verimli topraklar mümkün olduğunca kullanıma açılmalıydı. Aynı şekilde fetihler yoluyla ele geçirilen geniş araziler de verimli bir şekilde işlenmeliydi. Sürekli artan nüfusun hem ihtiyaçlarının giderilmesi, hem de istihdam edilebilmesi için ihyâ faaliyetleri oldukça önemliydi.³³⁹ Bu çalışmalar sayesinde halkın refah düzeyi yükseleceği gibi devletin topladığı vergilerin de oranı yükselecekti.³⁴⁰ İhyâ faaliyetleri iktisadî bir fayda amaçladığı için, toprağı bazı işlemlerle sahiplenen kişilerin üç yıl gibi bir süre boyunca hiçbir tarımsal çalışma yapmaması durumunda sahiplendikleri bu arazilere devlet el koymaktaydı.³⁴¹

³³⁵ Aktan, “*İhyâ*” *DİA*, XXII, 7.

³³⁶ Bk. Ebû Dâvûd, *Kitâbu'l-Harâc*, 35-37; Mısırî, s. 190-191; Aktan, “*İhyâ*” *DİA*, XXII, 7.

³³⁷ Buhârî, *Muzâraâ*, 15; Afzâlurrahmân, I, 415.

³³⁸ Ebû Dâvûd, *Harâc*, 35-37.

³³⁹ Mısırî, s. 124; Aktan, “*İhyâ*” *DİA*, XXII, 7.

³⁴⁰ Demirci, s. 270.

³⁴¹ Mısırî, s. 95; Bebel, s. 81

İslâm Hukuku kaynaklarında ihyâ konusuyla ilgili açıklamalar ve tartışmalar geniş yer tutmaktadır. Gayrimüslimlerin, Hicaz bölgesi içersinde dahi ihyâ faaliyetlerinde bulunabileceğini savunanların varlığı bu faaliyetlerin değerini ortaya koymaktadır.³⁴²

Kuyu kazmak önemli ihyâ faaliyetlerinden biriydi. Bu su kaynakları insanların ve hayvanların ihtiyacını karşılamakta kullanılacağı gibi tarım alanlarının işlenmesini sağlayan temel faktörlerdendi. Bu nedenle bir kuyu kazan kimsenin o kuyunun etrafındaki geniş bir araziye sahiplenmesi meşru görülmüştü. Hatta daha fazla kuyu kazılmasını sağlamak amacıyla, çıkarılan suyun çevresinin kuyu sahibine ait olacağı bildirilmişti.³⁴³ İhyâ geleneği İslâm öncesinde de uygulanmakta idi. Fakat Hz. Peygamber döneminde bu işin daha düzenli bir şekilde yapıldığı ve uygulamayla ilgili bazı düzenlemelerin getirildiği görülmektedir.³⁴⁴

3.1.2. İktâ

Kelime manası kesmek, ayırmak, koparmak anlamına gelen iktâ, terim olarak, devlet başkanı ya da onun görevlendirdiği yetkililer tarafından arazi, maden ocağı gibi taşınmaz malların, mülkiyetinin (temlik), işletme (irfâk) veya faydalanma (intifâ) hakkının, uygun görülen kimselere tahsis edilmesini ifade etmektedir. İktânın geçerlilik kazanması için siyasî otorite tarafından yapılmış olması gerekir. İhyâda olduğu gibi burada da söz konusu arazinin bir başkasının mülkünde olmaması ya da toplumun hizmeti için ayrılmış bir alan olmaması gerekir. İslâmiyet'ten önce, Bizans, Sasânî ve Yemen krallıklarının iktâ yöntemini yaygın bir şekilde kullandıkları bilinmektedir. Bizans topraklarının büyük bir kısmı yedinci yüzyılda iktâ ve kiralama yöntemleriyle şahısların mülkiyeti altına geçmişti. Sebe Devleti ise kendi komutanlarına araziler tahsis ediyordu. Ancak İslâm öncesinde, Hicaz bölgesi ve çevresinde iktâ yönteminin uygulandığı görülmemektedir. Muhtemelen tarıma elverişli arazilerin sınırlı olması bu durumun başlıca sebeplerindendi. Fakat çevreleriyle olan ticari ilişkileri nedeniyle onların, komşu ülkelerdeki bu uygulamalardan haberdar olduklarını kabul etmek gerekir.³⁴⁵

Tarıma elverişli toprakların iktâ edilmesi genelde iki şekilde yapılmaktaydı. İlki, temlik iktâyıydı. Yani iktâ edilen arazinin bütün mülkiyet hakları araziyle birlikte sahibine

³⁴² Aktan, "İhyâ" *DİA*, XXII, 9.

³⁴³ Bebel, s. 81.

³⁴⁴ Buhârî, Muzâraa, 15; Aktan, "İhyâ" *DİA*, XXII, 7.

³⁴⁵ Ebû Dâvûd, Harac, 34-36; Kucur, "İktâ" *DİA*, XXII, 43; Demirci, s. 223, 225.

teslim edilirdi. Bu arazi artık iktâ edilen kişinin (iktâî, iktâdâr, muktâ' leh) özel mülkü olurdu. Üzerinde her türlü tasarruf hakkına sahip olan bu kişilerin ölümünden sonra da arazi varislerine kalırdı. Bir diğer iktâ türü ise irfâk iktâî idi. Yetkililer tarafından verilen toprakların bütün mülkiyeti sahiplerine devredilmez ve sadece bu araziyi işleyip faydalanmaları sağlanırdı. Bu kişiler, verilen araziye yıllarca kullanmış olsalar bile sadece emaneten bu topraklara sahiplik yaptıklarını bilmekteydiler. Öldüklerinde bu topraklarının miras yoluyla yakınlarına kalması mümkün değildi. Bazen verilen arazi, şahısların ölümüne kadar kendilerine ait olur ve öldüklerinde devlet bu toprakları geri alırdı. Verilen iktânın, belirli bir zamanla sınırlı olması nedeniyle bu tür İktâlara “*muvaqqat iktâ*” da denirdi.³⁴⁶

Bütün bunlara ilave olarak belirtmek gerekir ki, iktâ sisteminin daha yaygın ve kurumsal bir şekilde kullanılması Hz. Peygamber döneminden sonra başlamıştır. Halifeler döneminden itibaren daha fazla özen gösterilerek sistemleştirilen bu uygulama Emevî ve Abbâsi devletleri tarafından da oldukça önemsenmişti.³⁴⁷ İktâ uygulamasının, İslâm topraklarının genişlemesine ve İslâm hâkimiyeti altındaki nüfusun artışına paralel olarak sonraki dönemlerde daha yaygın ve sistemli bir şekilde kullanıldığı açıktır. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in bazı uygulamalarının, iktâ sisteminin ilk örneklerini yansıttığını söylemek gerekir. Her ne kadar onun uygulamalarının bir çoğunda iktâ terimi kullanılmamış olsa da, Hz. Peygamber'in hicretten hemen sonra ihtiyaç sahibi olan muhacirlere ev yapmaları için sahipsiz arazileri vermesi, fetih yoluyla ele geçirilen Benî Nadîr arazilerinin bir kısmını ihtiyaç sahiplerine dağıtması iktâ uygulamasına numûne teşkil etmekteydi.³⁴⁸ Hz. Peygamber'in Ensar ve Muhacirler'e hibe ettiği arazileri yazdırarak kayıt altına aldığını gösteren rivayetler bu durumu desteklemektedir.³⁴⁹ Onun Zübeyr b. Avvâm'a verdiği araziye yazdırarak tespit ettirdiği ve başkalarının bu topraklar üzerine hak sahibi olamayacağını bildirdiği bilinmektedir.³⁵⁰ Aynı şekilde Hz. Peygamber, etrafa elçilerle davet mektupları gönderirken bazı kabile reislerine bir takım arazileri iktâ etmişti.³⁵¹ Sa'd b. Süfyân er-Ri'î'ye Süvârikiyye hürmalıklarını vermişti.³⁵²

³⁴⁶ Mısırî, s. 193-194; Kucur, “*İktâ*” *DİA*, XXII, 43.

³⁴⁷ Belâzürî, s. 20; Demirci, s. 224-225.

³⁴⁸ Afzalurrahmân, I, 415; Demirci, s. 225.

³⁴⁹ Buhârî, Şîrb ve'l-Musâkât, 14-15.

³⁵⁰ İbn Sa'd, I, 274.

³⁵¹ İbn Sa'd, I, 258-291.

³⁵² İbn Sa'd, I, 285.

İktâ uygulamalarının bir diğere özelliği de verilen arazilerin karşılıksız verilmesi idi. Hz. Peygamber'in uygulamalarında olduğu gibi verilen topraklar sahiplerine tamamen karşılıksız olarak hibe edilmiş olmalıydı. Ancak sonraki dönemlerde iktâ işlemleri için toprak verilen kimselerden bir miktar ücret alındığı anlaşılmaktadır. Fakat bu ücretin çok cüzi bir rakam olması gerektiği aksi halde bu uygulamanın iktâ değil kiralama olacağı dönemin âlimleri tarafından vurgulanmıştı. Emeviler döneminde ise komutanların ve devlet adamlarını ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kendilerine topraklar verilmekteydi. Bu dönemlerde iktâ sistemi toprağın bir iş veya ücret karşılığı kullanılmasını ifade etmekteydi. Buna karşın arazinin boş kalması halkın ve devletin zararına olacağı için gerektiğinde hazineden harcama yapılarak toprağın işlenmesi teşvik edilmekteydi.³⁵³

İktâ sistemi, ihyâda olduğu gibi öncelikle verimli alanların tarıma açılmasını ve halkın geçimine katkı sağlanmasını amaçlamaktaydı. Bu nedenle tıpkı ihyâ sisteminde olduğu gibi iktâ yoluyla kendisine arazi verilen kimseler, bu araziye üç yıl işlemeden elinde tutarlarsa yetkililer bu toprağı ondan geri alırlardı. Çünkü bu durum devletin topladığı vergilerin de düşmesi anlamına gelmekteydi. İktâ sisteminin daha iyi sonuç vermesini sağlamak için, toprağı işleyebilecek kişiler tercih ediliyordu. Muhtaç olan kimselere öncelik verilerek onların durumlarının düzeltilmesi amaçlanmakla birlikte, kişilere işleyemeyecekleri kadar çok arazinin verilmesi hoş görülmemekteydi. İktâ sisteminin bazı kimselerin devlet desteği ile zenginleşmesini sağlamak yerine bütün ihtiyaç sahiplerine durumlarını düzeltecek kadar toprak vererek destekte bulunması tercih edilmekteydi. Bu bakış açısıyla Hz. Ömer, Halife Ebû Bekir tarafından Talha b. Ubeydullah'a genişçe bir arazinin iktâ yoluyla verilmesine karşı çıkmış ve bu iktâ işlemine şahit olmayı kabul etmemişti.³⁵⁴

Bununla birlikte başka nedenlerle iktâ sisteminin kullanıldığı da vakidir. Örneğin, Hz. Peygamber sonradan İslâm'a girenlerin kalplerini ısındırmak ve başkalarının da İslâm'a girmelerini kolaylaştırmak amacıyla, sonradan Müslüman olan bu kimselere araziler veriyordu.³⁵⁵ Hz. Peygamber'in en fazla iktâ yaptığı yıl, komşu devletler ve kabilelerden heyetlerin akın akın Medine'ye geldiği ve "elçiler yılı" olarak bilinen h. 9. yıldır. Bu politika sayesinde İslâm'ın yayılışı hızlanmış ve fetih hareketleri daha kolay

³⁵³ Mısırî, s. 192-194.

³⁵⁴ Mısırî, s. 193, 266.

³⁵⁵ Ebû Dâvûd, Harâc, 34-36.

başarıya ulaşmıştı. Hz. Peygamber'in bu politikasının farkında olan heyetler ve elçiler de Medine'ye gelip Müslüman olduklarını bildirdiklerinde ondan kendi memleketlerinde veya Medine ve çevresinde bulunan bir takım arazilerin kendilerine verilmesini talep etmekteydiler.³⁵⁶

İktâ uygulamaları sayesinde tarım alanlarının genişlemesine paralel olarak devletin elde ettiği vergi gelirleri zamanla artmıştı. Halifeler döneminde fetihlerle ele geçirilen geniş toprakların iktâ edilmesi devlet hazinesinin büyümesini sağlamıştı. Ayrıca iktâ yöntemi sayesinde, İslâm hâkimiyeti altındaki halkın istenilen bölgeye, iskân edilmesi mümkündür.

3.2. Ortaklık ve Kiralama Usûlleri

3.2.1. Muzâraa

Kelime anlamı, ekincilik yapmak, toprağı ekip biçmek ve ortaklaşa ziraatçılık yapmak olan muzâraa, terim olarak, çıkacak mahsülün bir kısmı karşılığında tarlayı birilerine ektirme ve gerekli bakımlarını yaptırma işleminden ibarettir. Tarla sahipleri uygun gördükleri kimselere *“tarlamı çıkacak olan mahsülün şu kadarı karşılığında ek”* diyerek anlaşmalar yaparlardı. Veya yeterli toprağı olmayan kimseler, arazi sahiplerine teklif götürerek çıkan mahsülün bir miktarı karşılığında her türlü ekim ve bakım işlerini üstlenmeyi önerirlerdi. Tarafların karşılıklı anlaşmalarından sonra muzâraa ortaklığı gerçekleşmiş olurdu.³⁵⁷

Toprak, işçilik, tohum ve aletlerin ortaklığına dayalı bir anlaşma şekli olan muzâraa, bu unsurların paylaşımına bağlı olarak farklı şekillerde yapılabilmekteydi. Genelde tohumu ve gerekli aletleri sağlayan tarafın daha fazla hak sahibi olduğu söylenmektedir.³⁵⁸

Muzâraa terimiyle eş anlamlı olarak zaman zaman *“muhâbere”* terimi de kullanılmaktadır. Fakat yaygın kanaate göre muhâbere, tohumun toprak sahibi tarafından karşılandığı muzâraa ortaklıklarını ifade etmektedir.³⁵⁹

Muzâraa ortaklıkları İslâm öncesinde bölgede uygulanmaktaydı. Sakîf, Tâif topraklarını tarıma açarken, oranın yerlisi olan Amiroğulları ile muzâraa ortaklığı yapmıştı.

³⁵⁶ Bekrî, s. 65; Kucur, *“İktâ” DİA*, XXII, 43; Mısrî, s. 193.

³⁵⁷ Çakmak, s. 48.

³⁵⁸ Demirci, s. 320.

³⁵⁹ Çakmak, s. 48; Demirci, s. 324-325.

Amiroğulları, sahip oldukları arazilerini Sakîf'e bırakacaklardı. Sakîf, bu verimli toprakları işleyecek ve elde edilen mahsülü yarı yarıya Amiroğulları ile paylaşacaktı.³⁶⁰

Muhacirler, Medine'ye geldiklerinde ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla buradaki Müslüman kardeşlerinin tarla ve bahçelerindeki işleri üstlenerek mahsülden pay almayı uygun görmüşlerdi. Müslümanlar arasındaki bu muzâraa anlaşması bizzat Hz. Peygamber tarafından onaylanmıştı.

Hayber'in fethinden sonra ele geçirilen geniş ve verimli araziler, buranın yerlisi olan Yahudiler ile yapılan anlaşma gereği kendilerine bırakılmıştı. Buna göre bu topraklardaki her türlü ekim, sulama ve bakım işleri Yahudiler tarafından yapılacaktı. Emeklerinin karşılığı olarak Hayber halkı bütün mahsülün yarısına sahip olacaktı. Yahudiler, fetihten sonra Müslümanların mülkü olan bu topraklarda işçilik görevini üstlenerek mahsülü paylaşacaklardı. Bu uygulama Hz. Peygamber tarafından yapılan muzâraa anlaşmalarından biri olarak değerlendirilmektedir.³⁶¹

Bunlara ilave olarak, Medine'de geniş arazileri olan kimselerin muzâraa anlaşmalarını uygulaya geldikleri görülmektedir. Râfi' b. Hadîc, kendilerinin Medine'de ekinlikleri en geniş olan kimseler olduklarını ve bu tarlalarını mahsülün bir kısmı karşılığında ortaklığa verdiklerini anlatmaktadır.³⁶² Medine'de toprak sahibi olan, Ali b. Ebî Tâlib, Sa'd b. Mâlik ve Abdullah b. Mes'ud gibi muhacirlerin de arazilerini mahsülün üçte biri, dörtte biri karşılığında birilerine ektirerek muzâraa ortaklığı yaptıkları bilinmektedir.³⁶³

İslâm öncesinden itibaren halk arasında uygulanmakta olan bu ortaklıklar, bazı düzenlemeler getirilerek Hz. Peygamber tarafından da devam ettirilmişti. Mesela, bazen arazinin şu kısmının ürünü senin olsun, diğer kısmı benim olsun diyerek muzâraa ortaklığının yapıldığı olmaktaydı. Böyle durumda arazi sahibinin tarlanın verimli kısmını seçmesi ve diğerine verimsiz kısmını vermesi mümkündü. Ayrıca herhangi bir art niyet olmasa bile arazinin bir kesimi bir afete uğrasa ya da yeteri kadar mahsül vermese taraflardan birinin zarara uğraması söz konusu olmaktaydı. Hz. Peygamber'in bu tür bir paylaşım ile muzâraa ortaklığı yapılmasını yasakladığı bilinmektedir.³⁶⁴ Aynı

³⁶⁰ Bekrî, s. 101.

³⁶¹ Buhârî, Hars ve'l-Muzâraa, 9, 11, 17; Köksal, XIV, 217; Yeniçel, XI, 313.

³⁶² Buhârî, Hars ve'l-Muzâraa, 7.

³⁶³ Buhârî, Hars ve'l-Muzâraa, 8.

³⁶⁴ Buhârî, Hars ve'l-Muzâraa, 7, 12; Müslim, Buyû, 116.

şekilde tarla sahibinin su kanallarına yakın olan kısımları kendisine ayırarak ortaklık yapması da uygun görülmemiştir.³⁶⁵ Bu düzenlemeler, yapılan ortaklıkların taraflardan birini mağdur etmesini önlemek amacıyla getirilmiştir. Yoksa Hz. Peygamber'in muzâraa ortaklıklarına hoş bakmadığını göstermemektedir. Aksine onun, toprağın boş kalmasındansa birilerine vererek ektilmesini tavsiye ettiği bilinmektedir. Hz. Peygamber'den sonra muzâraa ortaklıklarının daha yaygın ve sistemli bir şekilde uygulanmış olması bu durumu ispat etmektedir.³⁶⁶ Hemen sonraki dönemlerde bu tür uygulamalarla ilgili hükümler ortaya konmuştu.³⁶⁷

3.2.2. Musâkât

Sulamak manasına gelen “*saky*” den türetilen musâkât'ın kelime anlamı, anlaşmalı sulama yapmak, su vermek, su içilen yer demektir. Terim olarak ise, çıkacak mahsülün bir kısmı karşılığında anlaşarak, bağ ve bahçenin sulama ve diğer bakım işlerini birilerine yaptırmaktan ibarettir. Yani ekin alanlarında uygulanan muzâraa ortaklıklarının bağ ve bahçelerde uygulanan şeklidir. Yapılan anlaşma gereği bu işleri üstlenen çiftçiler, ağaçların sulanmasını ve diğer bakım işlerini yaparlardı. İşçiliklerinin karşılığında daha önceden tespit ettikleri üzere, çıkan mahsülün dörtte birini, üçte birini ya da yarısını alırlardı. Bu anlaşmalar sayesinde arazisi olmayan kişiler kendilerine iş buluyor ve böylece geçimlerini sağlıyorlardı. Diğer taraftan bahçe sahipleri de bu ortaklıklar sayesinde çok külfetli işçiliklerden kurtulmaktaydılar. Hattâ bu ortaklıklar olmasa belki de bir çok bahçe sahibi arazisiyle yeterince ilgilenemeyecekti.³⁶⁸

Medine yöresinde musâkât ile aynı anlamda “*muâmele*” ifadesi de kullanılmaktaydı. Bununla birlikte bu ortaklıklar daha çok sulama işçiliğini gerektirdiği için genelde musâkât olarak adlandırılmaktaydı. Ancak bu ortaklık sadece sulama işlerinin yapılmasını gerekli kılmıyordu. Yapılan anlaşmaya göre, bahçe sahibiyle anlaşan çiftçi, sulama, gübreleme ve hasat gibi işlemleri yerine getirmekle yükümlüydü.³⁶⁹

³⁶⁵ Müslim, Buyû, 96.

³⁶⁶ Mısrî, 94, 131.

³⁶⁷ Bk. Ebû Yusuf, s. 193-198.

³⁶⁸ Buhârî, Hars ve'l-Muzâraa, 8, 9, 17; Mısrî, s. 48; Sofuoğlu, VII, 689; Çakmak, s. 60.

³⁶⁹ Buhârî, Hars ve'l-Muzâraa, 17; Çakmak, s. 60.

Genelde gerekli olan aletler ve hayvanlar toprak sahipleri tarafından karşılanmakta idi. Toprağın ve bitkinin cinsine, yapılan işçiliğin zorluğuna bağlı olarak taraflar arasında belirlenen oran değişmekteydi.³⁷⁰

Muzâraa ortaklığında sözü edilen örnekler aynı zamanda musâkât ortaklıklarını da içermektedir. Medine ve Hayber'de en fazla yetiştirilen tarım ürünü hurma idi. Dolayısıyla gerek Ensar ile Muhacirler arasında gerekse Hayberli Yahudiler ile Müslümanlar arasında yapılan ortaklıkların daha ziyâde musâkât türü olduklarını kabul etmek gerekir.

İslâm öncesinde, hattâ Babiller devrinde musâkât ortaklıklarının uygulanmakta oldukları iddia edilmektedir. İslâm bazı düzenlemeler getirerek bu ortaklıkların, tarafları mağdur etmeyecek şekilde yapılmasını istemektedir.³⁷¹

3.2.3. Muğârasa

Ortaklaşa fidan dikmek anlamına gelen muğârasa, bir arazi sahibinin elde edilecek olan mahsülün belirli bir miktarını vermeyi taahhüt ederek arazisine ağaç dikmesi için bir çiftçiyle anlaşmasından ibaretti. Yapılan anlaşma gereği işi kabul eden çiftçi, belirlenen araziye fidanlar dikerek bahçeler oluştururdu. Emeğinin karşılığını alabilmesi için diktiği bu ağaçların büyümesini ve meyve vermesini beklemek zorundaydı. Ağaçlar meyve vermeye başladığında bahçe sahibiyle daha önce yaptığı sözleşmeye göre mahsülün kendisine ait olan miktarını alırdı.³⁷² Yapılan sözleşmeye bağlı olarak tarafların ağaçlandırılan arazinin mülkiyetini paylaşmaları da mümkündü.³⁷³

Fidan dikimi işçiliğine dayanan bu ortaklığın sonuçlanması ve işçiliği yapan tarafın emeğinin karşılığını alması için yıllarca beklemesi gerekmektedir. Bu nedenle Hz. Peygamber döneminde bu tür ortaklıkların uygulandığı görülmemektedir. Ancak Selmân-i Fârisî örneğinde olduğu gibi bazı arazi sahiplerinin, kölelerine fidan dikim işi karşılığında özgürlüklerini verdikleri bilinmektedir. Bu kişiler işçileri ile “*şu kadar alanı ağaçlandır*” veya “*şu kadar fidan dik*” diyerek anlaşma yaparlardı. Yıllarca

³⁷⁰ Demirci, s. 324.

³⁷¹ Demirci, s. 324.

³⁷² Çakamak, s. 73.

³⁷³ Demirci, s. 324.

beklemeyi gerekli kıldığı için muğârasa ortaklığı Hz. Peygamber'den sonra da uygun görülmemiş ve pek uygulanmamıştı.³⁷⁴

3.2.4. Toprağın Kiralanması

Kiralama usûlüyle tarım alanlarını başkalarına veren toprak sahipleri arazilerini teslim etmeden önce belirledikleri bedeli nakit olarak almaktaydılar. Bundan sonra arazi üzerindeki her türlü işlem kiralayan çiftçiye aitti. Aynı şekilde toprak sahibinin mahsülde herhangi bir hakkı bulunmamaktaydı. Araziyi kiralayan çiftçi bütün mahsülü ve yaşanabilecek olan riskleri tek başına üstlenmiş durumdaydı. Bu özelliğiyle kiralama, muzâraa ve musâkât gibi zirai ortaklıklardan ayrılmaktaydı. Zira söz konusu ortaklıklarda arazi sahibi ve işçiliği üstlenen çiftçi çıkan mahsülü kendi aralarında belirledikleri orana göre bölüşmekteydiler. Eğer mahsül zarara uğrasa her iki tarafında elde edeceği kâr azalmaktaydı.³⁷⁵

Tarım alanlarının kiralınması Hz. Peygamber döneminde uygulanan yöntemlerdendi. Muzâraa ve Musâkât ortaklıklarıyla ilgili bazı düzenlemeler yapan Hz. Peygamber'in toprağın, dinar, dirhem gümüş ve benzeri nakitler karşılığında kiraya verilmesine müsaade ettiği bildirilmektedir.³⁷⁶ Hadis kaynaklarımızda “*arazinin altın ve gümüş karşılığında kiralınması*”³⁷⁷ ve benzeri bâb başlıklarının bulunması bu durumun en açık örneklerindendir. Zira mahsüle dayalı ortaklık anlaşmalarında olduğu gibi arazinin kiralınması da, toplumun ihtiyaçlarına çözüm üretmekteydi. Arazinin genişliği ya da imkânlarının yetersizliği nedeniyle topraklarını işleyemeyen kimseler, tarla ve bahçelerini kiraya vererek gelir elde etmekteydiler. Diğer taraftan kiralayan çiftçiler vasıtasıyla toprak boş kalmamış, değerlendirilmiş olmaktadır.³⁷⁸

Anlaşma konusu olan toprakların kira bedeli, verimliliklerine, sahip oldukları su kaynaklarına, kullanılması gereken aletlere ve gerektirdikleri işçiliğe bağlı olarak değişmekteydi. Örneğin toprağın sulanması için çok fazla emek harcanması gerekiyorsa, bu durum arazinin kirasını düşürmekteydi. Aynı şekilde verimli topraklar için daha yüksek kira bedeli istenmekteydi.³⁷⁹

³⁷⁴ Çakmak, s. 73-77.

³⁷⁵ Demirci, s. 323; Çakmak, s. 24.

³⁷⁶ Buhârî, Şurût, 7; Buhârî, Hars ve'l-Muzâraa, 19; Müslim, Buyû, 115; Şafak, s. 108.

³⁷⁷ Buhârî, Hars ve'l-Muzâraa, 19.

³⁷⁸ Demirci, s. 312.

³⁷⁹ Afzalurrahman, II, 485; Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 28.

Muzâraa ve musâkât ortaklıklarıyla ilgili olarak Hz. Peygamber'in getirdiği bazı düzenlemelerden hareketle, kiralama usûlünün yasak olduğunu savunanlar olmuşsa da, bu durumun söz konusu yasakların karıştırılmasından ileri geldiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Abdullah b. Ömer'in, Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Muaviye zamanlarında arazisini kiraya verdiği daha sonra Râfi' b. Hâdic'den gelen bir rivayet üzerine kuşkulandığı ve bu işten vazgeçtiği anlatılmaktadır. O bu işin yasak olduğuna hükmetmemiş ve Râfi' b. Hâdic'e giderek, *"Biz Peygamber döneminde de arazilerimizi kiralamaktaydık."*³⁸⁰ demişti.

Bazı rivayetlerde Hz. Peygamber'in *"Kimin arazisi varsa onu eksin ya da Müslüman kardeşine karşılıksız ettirsin bunu yapmazsa onu elinde boş tutsun."*³⁸¹ dediği görülmektedir. Bazı sahabelerin bu rivayetleri delil göstererek arazilerini kiralamakta olan kimseleri uyardıkları ve bunun yasak olduğunu bildirdikleri vakidir. Ancak kendisine böyle bir haber getirildiğinde Tâvus şöyle demişti, *"Onların en iyi bileni yani İbn Abbas bana şöyle haber vermişti: "Hz. Peygamber, arazinin kiraya verilmesini yasaklamadı. O, toprağı karşılıksız olarak vermeniz, para karşılığında vermenizden daha hayırlıdır." demekteydi."*³⁸² Ayrıca bazı rivayetlerde Hz. Peygamber'in bir ekin alanının kiralandığını gördüğünde *"Keşke onu karşılıksız (meniha) olarak verseydi. Şüphesiz bu kendisi için belirli bir ücret almaktan daha hayırlıydı."*³⁸³ dediği vakidir. Bu durumda Hz. Peygamber'in bu sözlerinin yasak ifade etmediği, sadece Müslümanları birbirlerine yardımcı olmaya teşvik ettiği anlaşılmaktadır.³⁸⁴

3.3. Toprağın İşlenmesi ve Kullanılan Aletler

İslâm öncesinden itibaren Hicaz bölgesinde en önemli geçim kaynaklarından biri tarımdı. İslâm'dan sonra da bu durum uzun müddet değişmemişti. İslâm'ın Müslümanları tarım işlerine teşvik ettiği ve onları bu tür çalışmalara sevk ettiği bilinmektedir. Kur'ân'da cennet bahçelerinin tasvir edilmesi, çeşitli bitki ve meyve türlerinin pek çok yerde misal verilmesi ve ırmaklardan, suyun tarım alanlarındaki kullanımlarından bahsedilmesi şüphesiz, Müslümanların dikkatlerini tarım faaliyetleri

³⁸⁰ Buhârî, Hars ve'l-Muzâraa, 18; Müslim, Buyû, 112.

³⁸¹ Buhârî, Hars ve'l-Muzâraa, 18.

³⁸² Buhârî, Hars ve'l-Muzâraa, 10; bk. Müslim, Buyû, 121; İbn Mâce, Rehûn, 9.

³⁸³ Buhârî, Hibe, 35; bk. Müslim, Buyû, 122-123.

³⁸⁴ Sofuoğlu, V, 2172; bilgi için bk. Ebû Yusuf, s. 193-198.

üzerinde toplamalarına katkı sağlamıştı. Zira Kur’ân bütün bunların insanların ve hayvanların yararına olduğunu vurgulamaktadır.³⁸⁵

Üzerinde tarım faaliyetleri yapılan bahçeler ve tarlalar şahıslara ait olup kamunun ya da kabilenin ortak malı değildi. Hattâ bazen otlakların dahi bazı şahıslar tarafından sahiplenildiği ve özel mülkiyet haline getirilmeye çalışıldığı olmaktadır. İslâm öncesinden itibaren mevcut olan anlayışa göre özel mülk sayılan tarım alanlarına sahibinin izni olmadan girmek ve herhangi bir şekilde mahsulden istifade etmek suç sayılırdı. Böyle durumlarda arazi sahipleri davacı olabilirdi. Örneğin, Tâif halkını İslâm’a davet eden Hz. Muhammed, onlar tarafından taşlanmaya başlayınca Mekkeliler’e ait bir üzüm bağına sığınmıştı. Onu bir müddet takip eden Tâifliler bu bahçeye girmemişler ve geri dönmüşlerdi.³⁸⁶ Bunun gibi, Hz. Peygamber Medine’de iken bir bahçe sahibi, bahçesindeki ağaçları taşıyan bir çocuktan şikâyetçi olmuş ve onu Hz. Peygamber’in huzuruna getirmişti.³⁸⁷ Medine’de kıtlığın hâkim olduğu bir yıl ihtiyacını karşılamak için bir tarladan başaklar toplayan bir kimsenin, tarla sahibi tarafından dövüldüğü rivayet edilmektedir.³⁸⁸ Bu konuda bir düzenleme yapan Hz. Peygamber, “*Bir tarla ya da bahçeye vardığınızda sahibine üç defa seslenin eğer cevap gelmezse girip yiyin fakat mahsülü toplayıp dışarı götürmeyin*”³⁸⁹ demişti. Ancak aralarındaki muhabbetleri iyi olan bazı kimselerin bahçe sahiplerinden izin almaksızın onların arazilerine girebildikleri anlatılmaktadır.³⁹⁰ Fakat Ebû Hureyre’nin, Hz. Peygamber’i aramak için bir bahçeye girmesinin bu duruma delil olarak gösterilmesine bakılırsa, normalde başkalarına ait tarım alanlarına izinsiz girmek pek kolay değildi.

Önceki bölümlerde zaman zaman işaret edildiği gibi Hz. Peygamber döneminde Hicaz bölgesinde en fazla yetiştirilen tarım ürünü hurma idi. Özellikle Medine ve etrafındaki yerleşim alanlarında, hurma bahçeleri oldukça geniş arazilere yayılmıştı. Medine’de olduğu gibi yerleşim merkezinin içersinde bulunan verimli araziler hurma bahçeleri ve tarım alanı olarak kullanılmaktaydı. Daha sonra yakın çevrelerdeki verimli araziler sırayla imkânlar dâhilinde tarıma açılmakta ve buralarda da bahçeler ekinlikler oluşturulmaktaydı. Daha uzaktaki verimli araziler de ise bu toprakların bereketinden

³⁸⁵ *Kur’ân-ı Kerîm*, Yâsîn 36/55-57; Abese 80/27-32; En’âm 6/141; Nahl 16/11.

³⁸⁶ Lings, s. 142.

³⁸⁷ Ebû Dâvûd, Cihâd, 85; Köksal, *Medine Devri*, s. 201.

³⁸⁸ Ebû Dâvûd, Cihâd, 85.

³⁸⁹ İbn Mâce, Ticârât, 67.

³⁹⁰ Davudoğlu, I, 231.

daha iyi bir şekilde yararlanabilmek için bazı kabileler bu topraklar üzerinde yerleşmişlerdi. Mesela Medine’ye bağlı civar köylerin varlığı bilinmektedir.

Verimli arazilerde kümeler şeklinde bulunan hurmalıklara “*hâiş*” denilmekteydi.³⁹¹ Hurma bahçelerinin etrafı genelde duvarlarla örülmüştü.³⁹² Etrafı duvarlarla örülmüş olan arazilere “*hâit*” denilmekteydi.³⁹³ Daha sonraları bu terim genelleştirilerek bütün hurmalıklar için kullanılmaya başlamıştı. Benî Nadîrli bir Yahudi olan Muhayrik’in Hz. Peygamber’e yedi adet hâit bıraktığı bilinmektedir. Söz konusu olan bu hâitler kaynaklarımızda isimleri mevcut olan yedi hurma bahçesiydi.³⁹⁴ Burada işaret edilmesi gereken bir diğer husus da bahçelerin özel isimlerle anılmasıdır.

Hicaz bölgesinin hemen her yerinde yeterli taş bulunmaktaydı. Belki de insanlar tarım alanlarındaki taşları toplayarak zamanla tarla ve bahçelerinin etrafında yığmışlar ve neticede koruma duvarlarını oluşturmuşlardı. Herkes imkânlar nispetinde kendisine ait olan bahçelerinin sınırlarını taşlarla çevirerek adeta tarım arazilerinin etrafına duvar örmüştü. Bahçe sahipleri böylece en önemli geçim kaynakları olan hurmalıklarını, hayvanların zararlarından korudukları gibi başkalarının da bu arazilere girmelerine müsaade etmiyorlardı. Hz. Peygamber, Medine’ye geldiğindeki ilk Cuma hutbesinde, Ensar’a seslenerek onlara, mallarını insanlardan esirgememelerini, onların mallarından yararlanan her bir şahıs için kendilerine sevaplar yazılacağını söylemişti. Hz. Peygamber’in bu teşvikinden sonra, Medine’de hâit sahibi olan herkesin bahçe duvarlarında bir-iki delik açarak tarım arazilerini insanların istifadesine sundukları söylenmektedir.³⁹⁵ Bununla birlikte yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi Hz. Peygamber’in gelişinden sonra da özel mülkiyete dâhil olan bu tarım alanlarına başkalarının izinsiz girişleri hoş karşılanmıyordu.

Bazı rivâyetlerden anlaşıldığı kadarıyla, her hangi bir koruma duvarı olmayan tarım alanları başıboş bırakılmış olan develer ya da davarlar tarafından telef edilmekteydi. Bu durumda arazi sahipleri kendi arazilerini özellikle belli mevsimlerde gözetlerler ve zarara sebep olacak olan bu hayvanları bahçelerinden ve tarlalarından uzaklaştırırlardı.³⁹⁶

³⁹¹ Müslim, Tahâre, 79.

³⁹² Müslim, İmân, 52.

³⁹³ Müslim, Tahâre, 69.

³⁹⁴ Belâzürî, s. 27-30.

³⁹⁵ Köksal, *Medine Devri*, s. 9.

³⁹⁶ Müslim, Tahâre, 39.

Hicaz bölgesinde, ana geçim kaynakları tarımcılık olan yerleşim alanları, bedevilerin veya başka kabilelerin saldırılarına uğramaktaydılar. Bu nedenle bu yerleşim alanlarının hemen hepsinde ciddi güvenlik önlemleri alınmıştı. Mesela, Tâif şehrinin etrafı tamamen surlarla çevriliydi. Medine’de, sağlam ve muhkem yapılı utumların yanı sıra özellikle yahudiler’e ait olan pek çok kale vardı. Aynı şekilde Hayber de “*husn*” denilen muhkem kaleleriyle meşhurdu. Vâdi’l-Kurâ’da ise sağlam bir kalenin yanı sıra şehrin etrafı hendekle koruma altına alınmıştı. Bütün bunlar saldırı anında mahsulün ve her türlü malların korunmasını hedefliyor ayrıca dışardan gelecek olan saldırının hızını ve gücünü azaltmayı amaçlıyordu. Aynı maksatlarla şehrin verimli arazileri boyunca dikilen hurma bahçeleri kalkan vazifesi görmekteydi. Güçlü ve kararlı bir orduyla hareket eden İslâm ordusunun, Tâif ve Hayber kuşatması esnasında çektiği sıkıntıların temel sebebi bu koruma önlemleri idi.

Tarım alanlarının içersinde su kuyuları bulunmaktaydı. Çiftçiler ekinliklerin ve hurmalıkların su ihtiyacını karşılamak amacıyla tarla ve bahçelerinde kuyular kazarak yeraltı sularından yararlanıyorlardı. Buna ilave olarak yağmur sonrası oluşan akarsuları tarlalarında daha verimli bir şekilde kullanabilmek amacıyla, su kanalları ve benzeri sistemleri hazır bulunduruyorlardı.³⁹⁷ Tarla ve bahçelerde kazılan su yolları sayesinde yağmur suları orada arazisi bulunan çiftçiler tarafından sırayla kullanılabilirdi. Arazi sahipleri ayrıca sulama esnasında bazı kanallarla suyu gerekli olan her bölgeye eşit miktarda iletmeye çalışıyorlardı.³⁹⁸ Tarım alanlarında genelde kuyular ve su arkları bulunmakla birlikte bütün bunlar meyve ağaçlarının ve ekinlerin sulanması için her zaman yeterli olmuyordu. Bu sebeple arazi sahipleri, develer aracılığıyla uzaklarda bulunan daha verimli su kaynaklarından büyükçe kaplarla su taşıyarak bahçelerini sulamaktaydılar.³⁹⁹

Çiftçiler kendi topraklarında çadır ve benzeri barakalar kurmaktaydılar. Bazı rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla bu yapılara “*arîş*” denilmekteydi.⁴⁰⁰ Özellikle yerleşim alanından uzaklarda bulunan tarım arazileri için bu tür barınaklar gerekliydi. İnsanlar tarla ve bahçelerinde yoğun bir şekilde çalışma ihtiyacı duyduklarında ve hasat mevsimlerinde bu kulübelere istifade ederler hattâ gerektiğinde burada günlerce kalabilirdiler. Nitekim Hayber toprakları Müslümanların eline geçince onlar kendilerine

³⁹⁷ Buhârî, Eşribe, 14; Müslim, İmân, 52.

³⁹⁸ Buhârî, Salât, 63.

³⁹⁹ Müslim, Hac, 221-222.

⁴⁰⁰ Buhârî, Eşribe, 14; Buhârî, Et’ime, 41.

ait olan alanlarda tarım işleriyle uğraşmak üzere zaman zaman Hayber'e gidiyor ve oradaki barınaklarında kalıyorlardı.⁴⁰¹ Özellikle hasat mevsimlerinde, mahsulün gasp ve benzeri tehlikelerden korunması için, arazi sahiplerinin bu kulübelerde adeta nöbet tuttuğunu söyleyebiliriz. Muhtemelen bu tür barınaklarda tarım işlerinde kullanılan bazı aletler ve gerekli malzemeler bulunmaktaydı.

Tarım alanları, insanlar tarafından mesire yerleri olarak da kullanılmaktaydı. Bağ-bahçe sahipleri ve civarda oturmakta olan komşular, dinlenmek ve sohbet etmek için tarım arazilerine çıkarlardı.⁴⁰² Bu durum özellikle yerleşim alanına yakın olan araziler için geçerli olmakla birlikte, Mekke halkının kendilerine pek yakın olmayan Tâif topraklarını yazlık olarak kullandıkları ve zaman zaman buradaki bağ ve bahçelerine gelerek Mekke'nin bunaltıcı ikliminden bir müddet de olsa kurtulmaya çalıştıklarının bilmekteyiz.

Hicaz bölgesinde insanlar bütün aile fertleriyle, köleleriyle ve anlaşmalı ya da ücretli işçilerle birlikte tarım işlerini görmekteydiler. Kadınların ve çocukların bu çalışmalar arasındaki yeri önemliydi.⁴⁰³ Henüz Müslüman olmadan önce, Benî Kureyzalı bir Yahudi'nin kölesi olan Selmân-i Fârisî, efendisi tarafından hurma bahçesinde çok sıkı bir şekilde çalıştırılmaktaydı. Zaman zaman sert azarlar işittiği oluyordu. Hz. Peygamber'in Medine'ye vardığını haber aldığı o yine bir hurma ağacının üzerinde çalışmaktaydı.⁴⁰⁴

Bu devirlerde Müslümanların da kölelere sahip oldukları bilinmektedir.⁴⁰⁵ Dolayısıyla onların da tarım alanlarının işlenmesinde ve mahsulün toplanmasında köleleriyle birlikte çalıştıklarını söyleyebiliriz. Hicrî üçüncü yüzyıldan itibaren Abbasîler tarafından, geniş tarım alanlarının işlenmesinde köleler kullanılmıştı.⁴⁰⁶ Her ne kadar sonraki dönemlerde İslâm Devletleri tarafından ücretsiz iş gücü olarak kölelerin kullanıldığı bilinmekteyse de⁴⁰⁷ Hz. Peygamber döneminde kölelerin zorla çalıştırıldığına dair bir bilgi mevcut değildir.⁴⁰⁸ Aksine İslâm, yerleşik bir sistem olan köleliği kaldırmamış olsa da kölelerin haklarını savunmuş ve onları sahipleriyle aynı

⁴⁰¹ İbn Hişâm, III, 274, 276.

⁴⁰² Lings, s. 156-157; Küçükaşçı, Haremeyn, s. 175.

⁴⁰³ Müslim, Hac, 221-222.

⁴⁰⁴ İbn Hişâm, I, 176-177; Lings, s. 174, 183, 293.

⁴⁰⁵ Köksal, *Medine Devri*, s. 58; Suruç, s. 16.

⁴⁰⁶ Demirci, s. 313-314.

⁴⁰⁷ Demirci, s. 313-314; Lombard, s. 180.

⁴⁰⁸ Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, s. 264.

konuma yükseltmişti.⁴⁰⁹ Hz. Peygamber, onlara köle diye değil, “oğlum”, “kızım” diye hitap edilmesini ve onlara güçleri nispetinde işler yaptırılmasını istemişti. Ayrıca o, köleleri döven kimseleri azarlamıştı.⁴¹⁰ Bununla birlikte Hz. Peygamber döneminde, toprağın işlenmesinde ve diğer tarım faaliyetlerinde kölelerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü, Hz. Peygamber döneminde sık sık vuku bulan savaşlar ve seferler nedeniyle Müslümanlar sahip oldukları topraklarda yeterince ilgilenme fırsatı bulamamaktaydılar. Özellikle Müslümanların yoğun bir şekilde savaşlar yaşadıkları ve seferlere çıktıkları yıllarda, tarım faaliyetlerinin gerilediği ve verimin düştüğü söylenmektedir.⁴¹¹

Kölelerin yanı sıra çiftçiler kendi aralarında yaptıkları anlaşmalarla tarım alanlarını yardımlaşarak kullanmaktaydılar. Yapılan anlaşmalara bağlı olarak tarım alanı, gerekli olan malzeme ve işçilik taraflarca paylaşılıyor ve neticede elde edilen mahsül ona göre paylaşılıyordu. Bazen ortaklaşa ekilen araziler bölümlere ayrılıyor ve herkes sahiplendiği kısmın çıkardığı ürünü alıyordu.⁴¹² Hz. Peygamber zamanında, tarımsal işlerde, günlük ücret karşılığı işçi çalıştırma adeti de bilinmekteydi.⁴¹³ Hadis kaynaklarımızda “işçi kiralama (icâre)” bâblarının varlığı bunu ispatlamaktadır.⁴¹⁴ Buna ilave olarak Hz. Peygamber’in, Hayber’in fethinden sonra, buranın yerlisi olan Yahudiler ile yaptığı ortaklık anlaşması, gerekli görüldüğü takdirde gayri Müslimlerin, Müslümanlara ait tarım alanlarının işletilmesinde kira karşılığı kullanıldığına işaret etmektedir.⁴¹⁵ Her ne şekilde olursa olsun çalıştırılan işçinin ücreti en yakın zamanda ödenmeliydi. İşçiyi çalıştırıp emeğinin karşılığını vermeyenler ise ahirette kötü bir akıbetle karşılaşacaklardı.⁴¹⁶ Bu şekilde yapılan anlaşmalarla toprağın işlenmesi, sonraki dönemlerde de Müslümanları, tarım işlerinde köleler kullanmak zorunda bırakmamıştı. Yani geniş alanlarda tarım faaliyetlerinin yapılması Müslümanları, kölelik sistemini kullanmaya sevk etmemişti.⁴¹⁷

Her ne kadar köleler ya da ücretli işçiler tarım işlerinde kullanıldığı vaki olsa da bu durum bütün çiftçiler için geçerli değildi. Genelde insanlar kendi arazilerinde çalışan

⁴⁰⁹ Afzalurrahmân, I, 433-436.

⁴¹⁰ Afzalurrahman, I, 45.

⁴¹¹ Küçükkeskici, *Medine'nin Sosyal Yapısı*, s. 165.

⁴¹² Mısırî, s. 209.

⁴¹³ Buhârî, Buyû, 98.

⁴¹⁴ Buhârî, İcâre, 4, 8, 11.

⁴¹⁵ Buhârî, İcâre, 3.

⁴¹⁶ Buhârî, İcâre, 10.

⁴¹⁷ Demirci, s. 435.

işçiler konumundaydılar. Kölelerden yardım alanlar dahi en az onlar kadar kendileri de tarla ve bahçelerinde çalışmaktaydılar. Hicaz Bölgesinin kavurucu günlerinde toz ve toprak içersinde çalışmak sadece kölelerin ve işçilerin zorunluluğu değildi. Hz. Peygamber tarla ve bahçelerinden toz toprak içersinde ve ter kokusuyla cuma namazına gelen ashabını uyurarak, namaza temizlenerek gelmelerini istemişti.⁴¹⁸

Tarım alanlarının işlenmesi pek kolay bir iş sayılmazdı. Gerekli işlemlerin yapılabilmesi ve lazım olan aletlerin tedarik edilebilmesi gibi bazı meseleler öncelikle halledilmeliydi. Toprağın sulanması, ağaçların bakımlarının yapılması ve ürünün toplanması külfetli işlerdendi. Bütün bunların yeterli bir şekilde yapılabilmesi için nakdî harcamalara ihtiyaç vardı. Bu nedenlerle toprak sahiplerinin elde ettikleri ürünün bir kısmını sonraki sezonun mahsülüne harcadıkları anlaşılmaktadır.⁴¹⁹ Hz. Peygamber'in, vergi memurlarına, ölçüm yaparlarken ürünün üçte birini veya dörtte birini işçilik maliyetleri olarak görmelerini ve hesaplamaların dışında tutmalarını emretmesi de bu duruma işaret etmektedir.⁴²⁰

Hicaz bölgesinde hurma yetiştiriciliği yaygındı. Bu nedenle bu ağaçların yetiştirilmesi ve bakımıyla ilgili bazı hususların zikredilmesi yerinde olacaktır. Arap Yarımadası'nda çok farklı hurma cinsleri mevcuttu. Çoğu zaman yetiştirildikleri bölgelere nispetle “*Ahsâ hurması*”, “*Yended hurması*” “*Medine hurması*”, “*Hayber hurması*” gibi isimlerle adlandırılmaktaydılar. Fakat bunlar genel isimlendirmelerdi. Bunun haricinde hurmalar palmyelerine göre farklı cinslere sahiptiler. Sadece Medine ve çevresinde, yüz civarında hurma cinsi bilinmekteydi.⁴²¹ En iyi hurma cinslerinden biri olan “*acve*” çeşidi, birçok kez bizzat Hz. Peygamber tarafından övülmüştü. O, her sabah bu hurmadan yiyen kimseye zehir ya da sihir zarar veremez demektedir.⁴²² Bunun yanı sıra, “*cenîb*”, “*lîne*” ve “*berniyye*” gibi cinsler meşhurdu.⁴²³ Bölge çiftçilerinin, hurma çeşitleri konusunda tecrübeli oldukları bilinmektedir. Onlar, çekirdeklerine bakarak, hurmanın cinsini ve yöresini tahmin edebilmekteydiler.⁴²⁴

Hurmaların sadece ağacı ve meyvesi değil hemen her bir parçası Arap dilinde oldukça zengindir. Hicaz bölgesi ve çevresinde bulunan onlarca hurma cinsi farklı isimlerle

⁴¹⁸ Buhârî, Cum'â, 15, 16; Müslim, Cum'â, 6.

⁴¹⁹ Müslim, Zühd ve'r-Rikâk, 45.

⁴²⁰ Ebû Dâvûd, Zekât, 15.

⁴²¹ Bekrî, s. 57; Hitti, s. 39; Hasan İbrahim Hasan, I, 23.

⁴²² Buhârî, Et'ime, 43.

⁴²³ Buhârî, Megâzi, 39; Buhârî, Tefsir, 2; İbn Hişâm, III, 153.

⁴²⁴ İbn Hişâm, II, 196.

adlandırılmıştı. Hurma ağaçları için genelde “*nahl*” ifadesi kullanılmaktaydı. Bazen aynı anlamda “*azk*” denildiği de olmaktaydı.⁴²⁵ Hurma korukları için “*büsr*” gibi özel isimler mevcuttu. Ağaç üzerindeki olgunlaşmamış meyveye “*semer*”, yenilecek kıvama gelen yaş hurmaya da “*rutab*” denilmekteydi. Hasat edilip kurutulan hurmaya “*temr*” denilirdi. Aynı şekilde, afet gibi nedenlerle olgunlaşma sürecinde yeterli kıvama gelemeyen hurma mahsülleri için de “*haşefe*” gibi özel isimler kullanılmaktaydı.⁴²⁶ Yani hurma mahsülü gelişim aşamalarına bağlı olarak farklı isimlerle adlandırılmaktaydı. Her yönüyle Medine hayatında etkisi görülen hurma şehirde vazgeçilmez bir değere sahipti. Hz. Peygamber’in müminleri hurma ağacına benzetmesi bu durumun en güzel örneklerindendir.⁴²⁷

Uygun görülen araziler hurma bahçesi olarak seçildiğinde, öncelikle çukurlar kazılırdı. Daha sonra hazırlanan hurma fideleri bu çukurlara dikilirdi. Yıllarca burada görev yapacak olan hurma fideleri dikilirken, ağaçlar arasında gerekli olan mesafeler hesaplanırdı. Fide dikim işi sadece yeni alanların ağaçlandırılması için gerekli değildi. Yaşlanan ya da çeşitli afetler veya hastalıklarla telef olan ağaçların yenilenmesi gerekmektedir. İmam Buhârî, Ensar’ın mallarıyla meşgul olduklarını bildiren rivâyeti, “*ağaç dikme (ğars)*” başlığı altında zikretmiştir. Bu durum bahçeleriyle meşgul olan kimselerin önemli işlerinden birinin fide dikerek yeni alanları ağaçlandırmak ve eski bahçelerinin devamını sağlamak olduğunu göstermektedir.⁴²⁸ Fideler hurma ağaçlarından sağlandığı için hemen her bahçe sahibi kendi hurmalıklarından fide elde edebilirdi. Selmân-i Fârisî, Medineli bir Yahudi’nin kölesi idi. Efendisi ona, üç yüz hurma fidesi dikmesi karşılığında onu kölelikten azat edeceğini söylemişti. Bu durumu haber alan Hz. Peygamber’in teşviki ile Müslümanlar fideler getirerek sayıyı tamamlamışlardı. Kimi otuz, kimi yirmi, kimi de on fide getirmişti. Böylece sayı üç yüze ulaşmıştı. Bu kimselerin, fideleri kendi bahçelerinden temin ettikleri anlaşılmaktadır.⁴²⁹ Hurma dikecek olan kimseler, öncelikle, acve, ibn tâb ve sayâhi gibi iyi cins hurmaların fidelerini seçmeye özen gösterirlerdi. Çünkü bu seçim yıllar boyunca alınacak olan mahsülün kalitesini ve bolluğunu etkileyecekti.⁴³⁰ Hz. Peygamber ahabını fide dikmeye teşvik etmekteydi. O, Ümmü Ma’bed’in hurmalığını

⁴²⁵ Müslim, Cihâd, 70.

⁴²⁶ Buhârî, Et’ime, 40, 41; Buhârî, Eşribe, 3; Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 25.

⁴²⁷ Müslim, Sıfatü’l-Münâfikîn, 63.

⁴²⁸ Buhârî, Hars ve’l-Muzâraa, 21.

⁴²⁹ İbn Hişâm, I, 177-178; Köksal, XII, 5-6.

⁴³⁰ Bekrî, s. 57.

gördüğünde kendisini takdir etmiş ve Müslümanların diktiği bir fideden insanlar veya yabani hayvanlar gibi herhangi bir mahlûk yararlandığında bunun sahibine ecir olarak yansıyacağını bildirmişti.⁴³¹

Hurmalarla ilgili bir diğer işlem, mevsimi geldiğinde hurma ağaçlarının tozlaşmasını sağlamaktı. Bölgedeki çiftçiler bu konuda tecrübe sahibiydiler. Onlar vakti geldiğinde, hurma ağaçlarını sallayarak tozlaşmanın daha verimli bir şekilde gerçekleşmesini sağlıyorlardı. Bu işleme “*telkih*” denilmekteydi. Aynı iş için “*ebbere*” fiili de kullanılmaktaydı.⁴³² Aynı işi görmek amacıyla hurma ağaçlarına erkek hurmaların asıldığı da söylenmektedir. Bu yöntem hurma mahsülünün verimini direkt olarak etkilemekteydi. Zira Hz. Peygamber, Medine’ye geldiğinde, çiftçilerin ağaçlara çıkarak ya da ağaçları sallayarak telkîh yaptığını gördüğünde bunun faydasız bir işlem olduğunu düşünmüştü. Fakat onun uyarıları üzerine çiftçiler bu işi terk ettiklerinde verimin ciddi anlamda düştüğünü ve mahsülün cılız kaldığını görmüşlerdi. Durumu Hz. Peygamber’e haber verdiklerinde, o eski uygulamalarına devam etmelerini kendilerinin bu tür işleri daha iyi bildiklerini söylemişti.⁴³³

Hurmalıklerde olduğu gibi, ekin alanlarının da etrafı taşlarla çevrilmişti. Ayrıca imkânlar el verdiği müddetçe hurma ağaçlarının altına ekin ekiliyor ve böylece hurmalıklar ekin tarlaları olarak da kullanılıyordu. Sık ve gür hurmalıkların altına ekilen ekinlerin yeteri kadar verimli olamayacağı açık olmakla birlikte bu tür bir tarım faaliyetinin uygulandığı görülmektedir. Geniş ekin alanlarının sabanlarla sürüldüğü ve bu iş için sığır gibi hayvanların kullanıldığı yukarıda belirtilmişti. Bundan sonra mahsülün zararlı haşerelerden ve başıboş sürülerden zarar görmemesi için gözetlenmesi gerekmekteydi. Gerekliğinde mevcut sular değerlendirilerek ekin alanları sulanmalıydı.⁴³⁴

Hicaz bölgesi ve çevresinde soğan (basal), sarımsak (sûm), pırasa (kirâs), salatalık (kissâ), kabak (dubbâ, kar’) ve silk gibi sebze türleri de yetiştirilmekteydi.⁴³⁵ Sebze yetiştiriciliği, yıllık erzak olan tahıllar kadar önemsenmemiş olsa bile sebze üreticiliği bu bölgelerde bilinmekteydi. Sebzelerin daha fazla bakıma ihtiyacı vardı. Tahıllar gibi

⁴³¹ Müslim, Musâkât, 7-11.

⁴³² Müslim, Fadâilü’s-Sahabe, 139-140.

⁴³³ Müslim, Fadâilü’s-Sahabe, 139-140; İbn Mâce, Rehûn, 15; Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 26-27; Sofuoğlu, V, 2203.

⁴³⁴ Belâzürî, s. 27.

⁴³⁵ Buhâri, Ezân, 160; Buhâri, Et’ime, 17, 45, 49; Buhâri Buyû, 30; Buhâri, Cum’a, 40; Müslim, Mesâcid, 68, 72-77, Müslim, İmân, 23.

tohumunu salmak yeterli değildi. Fidelerin tek tek dikilmesi gerekmekteydi. Büyüme evreleri boyunca zaman zaman dibinin kazılması, sulanması ve musallat olan haşaratın temizlenmesi yapılması gereken işlerdendi. Özellikle geniş alanlara sebze ekerek ticarî bir fayda bekleyen kimselerin bu bahçelere daha fazla özen göstermeleri lazımdı.⁴³⁶

Hiz. Peygamber döneminde, Hicaz bölgesinde tarım alanlarının verimini arttırmak üzere gübre kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ali b. Ebî Tâlib ve Amr b. el-As gibi sahabelerin de toprağın verimini arttırmak için gübrelerden yararlandıkları söylenmektedir.⁴³⁷ Ancak burada söz konusu olan gübrelerin hayvan veya insan gübreleri gibi doğal atıklardan oluştuğunu kabul etmemiz gerekir. Dönemin şartları gereği herhangi bir sünî gübrenin kullanıldığını söylemek zordur. Hicaz bölgesinde tarımcılıkla geçimlerini sağlayan bölgelerde aynı zamanda hayvancılık da yapılmaktaydı. Deve ve davar sürüleri bazen sayılamayacak kadar çok miktarda hayvandan oluşmaktaydı. Huneyn ganimetleri arasında ele geçirilen develerin sayısının yirmi beş bin, davarların sayısının ise kırk bin civarında⁴³⁸ olduğuna bakılırsa “*merâbid*” denilen deve ağıllarında ve “*mebârik*” denilen koyun ağıllarında⁴³⁹ oluşan gübre miktarı, tarım alanlarının veriminin artırılmasında önemli rol oynamış olmalıdır. Aynı iş için insan gübresinin de kullanıldığı zamanlar olmaktadır. Zira dönemin âdeti olarak insanlar tuvalet ihtiyaçlarını dışarıda gidermekteydiler. Bazı rivayetlerden anlaşıldığı üzere bu iş için özellikle hurma bahçeleri kullanılmaktaydı.⁴⁴⁰ Buna ilave olarak kazılan kuyu ve benzeri bazı çukurlar insanlar tarafından tuvalet çukuru olarak kullanılmaktaydı.⁴⁴¹ Bu kuyularda biriken atıkların tarla ve bahçelerde gübre olarak kullanılmış olması mümkündür. Zira içersinde insan gübresi bulunan bir bahçede namaz kılınıp kılınmayacağına Hz. Peygamber’e sorulmuş olması bu duruma işaret etmektedir.⁴⁴²

Bizzat Hz. Peygamber’in bazı ifadelerinden anlaşıldığı üzere, İslâm öncesinden itibaren Hicaz bölgesinde tarım alanlarının işlenmesinde öküzlerin ve sığırların kullanıldığı sanılmaktadır. Bir takım sabanların bu hayvanlara koşularak toprağın sürüldüğü anlaşılmaktadır.⁴⁴³ Muteber hadis kaynaklarımızda “*tarım işlerinde sığırların kullanılması*” şeklinde bâb başlıklarının açılmış olması da bu duruma işaret

⁴³⁶ Müslim, Mesâcid, 77; Köksal, XIV, 154, 177.

⁴³⁷ Afzalurrahmân, I, 286.

⁴³⁸ Lings, s. 425.

⁴³⁹ Buhârî, Salât, 49; Müslim, Hayz, 97.

⁴⁴⁰ Buhârî, Salât, 29; Davudoğlu, II, 879.

⁴⁴¹ İbn Hişâm, III, 72.

⁴⁴² İbn Mâce, Mesâcid, 3.

⁴⁴³ Müslim, Fadâilü’s-Sahabe, 13.

etmektedir.⁴⁴⁴ Ayrıca Hicaz bölgesinde ekinliklerin geniş araziler boyunca ekilmiş olması, toprağın sürülmesinde hayvanların ve sabanların kullanılmasını gerekli kılmaktaydı. Bu dönemlerde kullanılan sabanların çok kaliteli olmadığı açıktır. Bazen aynı iş için bellerin kullanıldığı da olurdu.⁴⁴⁵

Hicaz bölgesinde sabanların varlığına ve kullanıldığına dair en açık göstergelerden biri sık sık sözü geçen demirci dükkânlarıdır. Mekke’de kılıç yapan bir demirciden söz edilir.⁴⁴⁶ Bunun gibi Hz. Peygamber’in oğlu İbrahim için, Medineli bir demircinin karısı sütanne olarak seçilmişti.⁴⁴⁷ Ayrıca Medineli Yahudilerin de metal işleriyle uğraştığı söylenmektedir.⁴⁴⁸ Hz. Peygamber’in Medine şehrini bir demirci körüğüne benzetmesi,⁴⁴⁹ o dönemde, Hicaz bölgesinde demirciliğin yaygın bir şekilde yapıldığını göstermektedir.

Tarım aletlerinin yapımına imkân sağlayacak bir diğer unsur marangozlardı. Birçok rivayette Mescid-i Nebevî’nin minberini yapan marangozdan söz edilmektedir.⁴⁵⁰ Demir ve odun işleme atölyelerinin mevcudiyeti Hicaz bölgesinde saban gibi tarım aletlerinin yapılmasının mümkün olduğunu göstermektedir. Ayrıca sürekli ihtiyaç duyulacağı için hemen her yerleşim bölgesinde bu atölyelerin mevcut olduğu da söylenmektedir.⁴⁵¹

Hz. Peygamber’in Medine’de saban (sikke) ve benzeri tarım aletleri konusunda ashabını uyardığı ve bu aletlerle uğraşarak kendilerini tarım işlerine kaptırmamalarını istediği anlaşılmaktadır. Bu rivayet sikke denilen demirden yapılmış sabanların toprağın sürülmesinde kullanıldığına işaret etmektedir.⁴⁵² Hz. Peygamber’in bu uyarısı, tarım çalışmalarına karşı bir tavır değildir. Zira o, Medine şehrini harem bölgesi ilan edip ağaçlarının kesilmesini yasakladığı halde, sabanların yapımında ve tamirinde kullanılan bir çeşit ilgın ağacının kesilmesine izin vermişti.⁴⁵³

⁴⁴⁴ Buhârî, Muzâra’a, 4; Buhârî, Ashâbu’n-Nebî, 5; Müslim, İmân, 376-377.

⁴⁴⁵ Es’ad, s. 53.

⁴⁴⁶ Buhârî, Buyû, 29; İbn Hişâm, I, 281.

⁴⁴⁷ Müslim, Fadâil, 62.

⁴⁴⁸ Lings, s. 226, 434.

⁴⁴⁹ Buhârî, İ’tisâm bi’s-Sünne, 16.

⁴⁵⁰ Buhârî, Salât, 64; Müslim, Mesâcid, 44.

⁴⁵¹ Demirci, s. 297.

⁴⁵² Buhârî, Muzâraa, 2.

⁴⁵³ Belâzürî, s. 15-16.

Tarım faaliyetlerinde ve diğer günlük işlerde kullanılan kazma, kürek, balta ve sepet gibi aletler de mevcuttu.⁴⁵⁴ Hendeğin kazılması, hendeğin kazılmasında kullanılmak üzere, Benî Kureyza'dan kazma, kürek, sepet ve ip gibi aletler alınmıştı.⁴⁵⁵ Yaklaşık olarak üç bin kişinin bu hendeğin kazılmasına katıldığını düşündüğümüzde kullanılan aletlerin çokluğu ortaya çıkmaktadır.⁴⁵⁶ Hayber kuşatması sabahı Hayberli Yahudiler'in ellerinde kazmalarıyla (mesâhih), kürekleriyle (murûr), sepetleriyle (mekâtil) ve baltalarıyla (fuûs) tarlalarına gitmekte oldukları tasvir edilmektedir.⁴⁵⁷ Bütün bunlardan anlaşıldığı üzere halk tarla ve bahçelerinde kazma ve kürekler kullanarak gerekli kazım işlerini yapıyordu. Sepetler ise daha ziyade hasat mevsimlerinde mahsulün toplanmasında ve taşınmasında kullanılmaktaydı. Büyük sepetler için genelde "miktel" denilmekteydi. Daha küçük ve farklı olan tipleri için, "arak" ve "zenbil"⁴⁵⁸ gibi isimler kullanılmaktaydı. Bütün bu tarım aletlerinin tarla ve bahçelerde bırakıldığı olmaktadır. Herhangi bir saldırı ya da savaş söz konusu olduğunda tarım alanlarında bırakılan bu aletler mümkün olduğu ölçüde merkeze alınarak düşmanın telefinden kurtarılmaya çalışılıyordu.⁴⁵⁹

Tarım işlerinde kullanılan aletler arasında ziraat alanlarını korumak için yetiştirilen köpeklerden de bahsetmek gerekir. Hz. Peygamber, Medine'deki bütün köpeklerin öldürülmesini emrettiğinde bazılarını bu hükmün dışında tutmuştu. Bunlar av köpekleri, çoban köpekleri ve ziraat köpekleriydi.⁴⁶⁰ Muhtemelen ziraat köpekleri tarım alanlarının bekçiliğini yapmaktaydılar. Otlaklara salıverilen hayvanların tarım alanlarını telef etmelerini önlemek için kullanılmaktaydılar.

Elde edilen tahıl ürünlerinin öğütülmesinde kullanılan değirmenlerden söz edilmektedir. Benî Kureyza Yahudileri kuşatıldığında, onlar tarafından atılan bir değirmen taşı Müslümanlardan birini şehit etmişti.⁴⁶¹ Aynı şekilde Hayber Yahudileri de etrafi kuşatan Müslümanlar üzerine değirmen taşlarını atmıştı.⁴⁶² Medine'de Müslümanlar da buğday ve arpalarını öğütmek için el değirmenleri kullanıyorlardı. Hz. Fâtıma'nın elleri

⁴⁵⁴ Belâzürî, s. 16-17.

⁴⁵⁵ Köksal, XII, 210; Lings, s. 303.

⁴⁵⁶ Köksal, XII, 217.

⁴⁵⁷ Buhârî, Ezân, 6; Müslim, Nikâh, 87; İbn Hişâm, III, 256; Davudoğlu, VII, 291.

⁴⁵⁸ Buhârî, Savm, 29, 31; Müslim, Siyâm, 81; Köksal, XII, 210; Suruç, s. 243.

⁴⁵⁹ Köksal, X, 60-61.

⁴⁶⁰ Müslim, Musâkât, 57, 59; Müslim, Tahâre, 93; Ebû Dâvûd, Kitâbu's-Sayd, 21-22.

⁴⁶¹ İbn Hişâm, III, 190.

⁴⁶² İbn Hişâm, III, 257.

kabarınca dek el değirmeniyle tahıl öğüttüğü bilinmektedir.⁴⁶³ Yine Hz. Peygamber zamanında öğütölmüş undan yapılan ekmeklere işaret edilmektedir.⁴⁶⁴ Ayrıca Mekke-Medine arasında değirmen taşının çıkarıldığı bir maden ocağı mevcuttu.⁴⁶⁵ Bütün bunlar Hz. Peygamber döneminde hicaz bölgesinde el değirmenlerinin kullanıldığını göstermektedir. Bu değirmenler muhtemelen birçok ailede mevcuttu ve ancak ufak çapta öğütme işleri için kullanılmaktaydı. Bölgede akarsular bulunmadığı için su değirmenlerinden söz etmek mümkün gözükmemektedir. Halife Ömer zamanında dışardan getirilen bir kölenin rüzgarla çalışan değirmenler yapabileceğini iddia etmesine bakılırsa daha önceleri hicaz bölgesinde rüzgarla çalışan bir değirmenin olmadığı anlaşılmaktadır.⁴⁶⁶

3.4. Toprağın Sulanması

Dünyanın her yerinde hayati bir ihtiyaç olan su, çöl ikliminin hâkim olduğu Hicaz bölgesinde çok daha değerli idi.⁴⁶⁷ Bölgede yerleşim alanları kurulurken dikkat edilen en önemli unsurlardan biri seçilen bölgenin su kaynakları bakımından yeterli olmasıydı. Mekke şehri de aynı şekilde zezem suyunun bulunmasından sonra yavaş yavaş bir şehir hüviyeti kazanmaya başlamıştı.⁴⁶⁸ Bölgede yaşamakta olan insanların en önemli sorunlarından biri suların yetersizliği idi. Ayrıca bölgede bulunan su kaynaklarının birçoğu içme suyu olarak kullanılamıyordu. Suları meşhur olan bazı kabileler, tatlı suları satarak kazanç elde ediyorlardı. Hz. Osman'ın satın alarak Müslümanların ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla vakfettiği Bi'ri Rûme kuyusu, daha önce bir Yahudi'ye aitti ve suyu parayla satılmaktaydı.⁴⁶⁹

Bunlara ilave olarak mevcut su sıkıntısı sadece içme sularının azlığı ile ilgili değildi. Yağışların yeterli miktarda olmadığı mevsimlerde, bütün tarım alanları ve otlaklar kuraklıktan harap olur ve neticede ortaya çıkan kıtlık bütün bölge halkını etkilerdi. Nitekim Medine'de vuku bulan kuraklıklar her şeyi kavurmuş ve mahsülleri

⁴⁶³ Lings, s. 234.

⁴⁶⁴ Buhârî, Rikâk, 17; Buhârî, Et'ime, 22.

⁴⁶⁵ Küçükaşçı, *Harameyn*, s. 173.

⁴⁶⁶ Davudoğlu, III, 1636.

⁴⁶⁷ Şahin, s. 1.

⁴⁶⁸ Bekrî, s. 38; Köksal, *Mekke Devri*, s. 23; Hizmetli, s. 111.

⁴⁶⁹ Hamîdullah, *İlk İslâm Devleti*, 24-25.

mahvetmişti. İnsanlar Hz. Peygamber'e gelerek ondan yağmur duası etmesini istemişlerdi.⁴⁷⁰ Kurak iklimde düzensiz ve yetersiz olan yağışlar nedeniyle çiftçiler sulama ihtiyaçlarını kendi imkânlarıyla kazdıkları kuyular aracılığıyla gidermek zorundaydılar.

Yemen ve Asîr bölgelerinde tarım alanlarının sulanmasında kullanılabilir yeterliğe sahip bazı akarsuların varlığı bilinmekle birlikte Hicaz bölgesinde, uzun müddet akmakta olan herhangi bir ırmak ya da dere mevcut değildi. Ancak yağmurlardan sonra bazı vadilerde akıntılar oluşur fakat onlar da kısa süre içerisinde kaybolurlardı.⁴⁷¹ Dolayısıyla bölgede bulunan su kaynakları insanlar tarafından kazılan kuyular ve havuzlardan ibaretti. Hicaz bölgesinde suların biriktirilmesi amacıyla barajlar yapıldığına dair bir bulguya da sahip değiliz. Bu nedenlerle hicaz bölgesinde yolculuğa çıkan insanların yol esnasında su sıkıntısı çektikleri bilinmektedir. Bir defasında Hz. Peygamber'le birlikte hareket eden İslâm ordusu, buldukları çevrede abdest için gerekli olan suyu bulamamışlardı. Bu durum üzerine teyemmüm ayeti inmişti.⁴⁷² Benzer şekilde Hz. Peygamber, bazı seferler esnasında birkaç kişiyi görevlendirerek askerler için gerekli olan suyu temin etmelerini istiyor ve bu amaçla onların civarda gezinerek su kaynaklarını bulmalarını istiyordu. Bu bölgede güçlü ve zengin bir medeniyetin kurulamamasının en önemli nedenlerinden biri suların yetersizliğiydi. Yemen ve Şam diyarındaki güçlü medeniyetlerin oluşumuna imkân sağlayan bereketli tarım alanlarının benzeri Hicaz bölgesinde oluşturulamamıştı.⁴⁷³

Mevcut su sıkıntısı nedeniyle Hz. Peygamber, kuyu sahiplerinin sahip oldukları suların ihtiyaçlarından artan kısmını insanların kullanımına sunmalarını istemiş ve ihtiyacı olanların bu sulardan men edilmesini yasaklamıştı.⁴⁷⁴ Bu düzenleme hayvanların ve tarım alanlarının sulanması için de geçerliydi. Arazi sahipleri kendi topraklarını yeterli miktarda suladıktan sonra suyu kendisinden sonraki toprak sahibine göndermeliydi.

Tarım alanlarındaki mevcut su sıkıntısının giderilmesinde en etkin yöntem yağışlardı. Tamamen tabii koşullara bağlı olarak gerçekleşen bu olay bölgedeki bütün canlılar için bir rahmetti. Yağmurlardan sonra yeşeren otlaklar hayvan sürülerine ve onların

⁴⁷⁰ Buhârî, *Istiskâ*, 23; Müslim, *Salâti'l-Istiskâ*, 10; kuraklığın arttığı ve kıtlığın vuku bulduğu bu duruma "ikhât" denilmekteydi. Bk. Davudoğlu, II, 1093.

⁴⁷¹ Hitti, s. 36-37; Yıldız, IV, 140.

⁴⁷² Müslim, *Hayz*, 108, 112; İbn Mâce, *Tahâret*, 90.

⁴⁷³ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 9.

⁴⁷⁴ Buhârî, *Şîrb ve'l-Musâkât*, 5; Müslim, *İmân*, 173.

sahiplerine adeta hayat vermekteydi.⁴⁷⁵ Meyve ağaçları ve ekinler aldıkları yağmur suyuyla kuraklığa karşı direnç kazanmaktaydı. Bu nedenlerle tarım alanları ve yeşillikler genelde akıntıların oluştuğu vadiler boyunca uzanmaktaydı. Mesela, Akîk ve diğer Medine vadileri böyleydi. Medine'nin kuzeyinde bulunan ormanlık ve yeşil bir bölge olan Ğâbe yağmur sularıyla hayat bulmuştu. Ayrıca şiddetli akıntıların taşıdığı alüvyonlar bir yerde birikerek verimli alanları oluşturmaktaydılar.

Vadilerden akan yağmur suları mümkün olduğu ölçüde tarım alanlarında kullanılırdı.⁴⁷⁶ Bazen oldukça şiddetli gelen ve büyük akıntılara dönüşerek seller oluşturan bu yağmur suları kısa süre içerisinde tükenmekteydi. Bütün bunlar dikkate alınarak bu sular en iyi şekilde değerlendirilmeliydi. Bu nedenle çiftçiler bu dönemlerde kullanmak üzere tarlalarında su arkları oluştururlar ve suyun arazinin her tarafına eşit miktarda ulaşmasını sağlarlardı. Sulama esnasında kendileri de ellerinde kazma gibi aletlerle kanallar kazarak suya yön verirlerdi. Ayrıca yağın yağmur sonrası oluşan akıntılar en iyi şekilde değerlendirilmeliydi. Kuyuların ve sulama kanallarının ihmal edilmesi bütün bölgenin zamanla harabeye dönmesine neden olabilirdi.⁴⁷⁷

Hicaz bölgesinde ve civarında tarımcılık yapan insanların, yağmurun ne zaman yağacağı ile ilgili bazı ipuçlarına sahip oldukları anlaşılmaktadır. Onlar bazı mevsimlerde ortaya çıkan yıldızları yağmurun habercisi olarak görmekteydiler. Muhtemelen bu durumun yıldızları putlaştırmaya varmasından endişe eden Hz. Peygamber, yıldızların gözükmesi nedeniyle yağmurun yağdığını söyleyenlere, yağmurun ancak Allah'ın lütfu ve keremiyle yağdığını söylemişti.⁴⁷⁸ Hudeybiye günü bu ifadeleriyle Müslümanları uyarması onların yağmurun gelişi hakkında bir takım tecrübelerine sahip olduklarını göstermektedir.

Bütün bunlardan anlaşıldığı üzere, Hicaz bölgesine hayat veren en önemli unsurlardan biri yağmurlardı. Bu kurak bölgede yaşamakta olan insanlar daima yağmuru hasretle beklerlerdi. Fakat bütün gerekliliğine rağmen yağmur yağmadığında kıtlık baş gösterir ve insanlar geçim sıkıntısı çekmeye başlarlardı. Böyle durumlarda içecek, hayvanlarını ve tarım alanlarını sulayacak suları bulunmayan ya da yeterli miktarda olmayan yerleşim alanlarının halkı, Allah'dan su niyaz ederlerdi. Yapılan bu duaya "*istiskâ*"

⁴⁷⁵ Bebel, s. 22.

⁴⁷⁶ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 11; Hizmetli, s. 116.

⁴⁷⁷ Es'ad, s. 61.

⁴⁷⁸ Buhârî, *İstiskâ*, 28, Ezân, 156; Müslim, *İmân*, 125,126, *Cenâiz*, 29; Köksal, XIII, 156; Ağarı, s. 64.

denilmekteydi.⁴⁷⁹ Hicaz bölgesinde insanların sık sık yağmur duasına çıktıkları bilinmektedir. Kureyş'in atalarından olan Hâris, bir tedavi için Suriye'ye gittiğinde onların bir takım putlara sahip olduklarını görmüş ve bunlarla ne yaptıklarını sormuştu. İnsanların bu putlar aracılığıyla yağmur istediklerini öğrendiğinde, buradan bazı putları alarak Mekke'ye getirmiş ve Kâbe'nin etrafına dikmişti.⁴⁸⁰ Kâbe'ye getirilen bu putların Mekkeliler tarafından aynı amaçla kullanılmış olması gerekir. Zira onların da en az Suriyeliler kadar yağmura ihtiyaçları vardı.

Yağmur duası geleneği çok daha eskilere uzanmaktaydı. Hz. Nuh, kavmine tavsiyelerde bulunarak Allah'dan mağfiret dilemelerini istemiş ve böylece üzerlerine rahmet indirileceğini vaat etmişti.⁴⁸¹ Aynı vaatlerle Hz. Hûd da kavminin Allah'a kulluk etmesini istemişti.⁴⁸² Bazı rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Hz. Süleyman da kavmiyle birlikte yağmur duasına çıkmıştı. Bu esnada bir karıncanın yağmur duası yapmakta olduğunu görmüştü.⁴⁸³ Bu örnekler çok eski devirlerden itibaren yağmur duasının yapılmakta olduğunu göstermektedir.

Yağmur duasının İslâm öncesinde yapılmakta olduğu gösteren başka örnekler de mevcuttur. Abdulmuttalib'in çocukluğunda Kureyşliler tarafından Sebîr dağına çıkarıldığı ve onun hürmetine Allah'tan yağmur istendiği anlatılır.⁴⁸⁴ Kıtılığın baş gösterdiği bir yılda Kureyş halkı, yöneticileri olan Abdulmuttalib'e gelerek yağmur duasında bulunmasını istemişlerdi. O da bütün kabilesiyle beraber Mekke'deki bir tepeye çıkarak yağmur duası yapmıştı. Abdulmuttalib'in dua etmek üzere çıktığında henüz ufak bir çocuk olan Hz. Peygamber'i yanında götürmüştü.⁴⁸⁵ Abdulmuttalib'in ölümünden sonra, aynı şekilde yağmur duasında bulunmak üzere Ebû Tâlib'in de Hz. Peygamber'i yanına alarak şehrin dışına çıktığı bilinmektedir.⁴⁸⁶

Hz. Peygamber, Medine'de bulunduğu süre içerisinde birkaç kez yağmur duasına çıkmıştı.⁴⁸⁷ Kıtılığın ilerlediği dönemlerde insanlar Hz. Peygamber'e gelerek, *"mallarımız helak oldu, insanlarımız aç kaldı, ağaçlar kupkuru kesildi"* diyerek

⁴⁷⁹ Davudoğlu, V, 38.

⁴⁸⁰ İbn Hişâm, I, 64-65; Kelbî, s. 42.

⁴⁸¹ *Kur'an-ı Kerîm*, Nûh 71/ 10-12.

⁴⁸² *Kur'an-ı Kerîm*, Hûd 11/ 52.

⁴⁸³ Davudoğlu, V, 39.

⁴⁸⁴ Es'ad, s. 94.

⁴⁸⁵ Köksal, II, 71-74.

⁴⁸⁶ Köksal, II, 84-85; Davudoğlu, IV, 39-40.

⁴⁸⁷ Köksal, XIII, 109- 114.

Allah'tan yağmur niyaz etmesini istiyorlardı.⁴⁸⁸ Medine'de ilk yağmur duası, şiddetli bir kıtlığın vuku bulduğu hicrî altıncı yılın ramazan ayında yapılmıştı.⁴⁸⁹ Yağmur duasının kendine has bazı özellikleri vardı. Bu dua esnasında, Hz. Peygamber'in ridâsını sırtından çıkarıp ters çevirdiği bilinir. Bazı yağmur dualarında kibleye dönerek dua etmiş, bazılarında ise namaz kılmıştır. Yağmur duası için çıktığında ashabına imam olarak cemaatle iki rekât namaz kıldırdığı da vakidir. Dua esnasında cemaat onunla beraber ellerini kaldırarak duaya katılırdı. Mescitte yağmur duasında bulunduğu gibi bazen ashabıyla beraber şehrin dışındaki bir alana çıkarak yağmur duası yaptığı da olurdu. Hadis kaynaklarımızda yer alan istiskâ bâblarının genişliği konunun önemine dikkat çekecek niteliktedir.⁴⁹⁰ Hz. Peygamber'in yağmur dualarından hemen sonra, yağmurun geldiği ve her tarafı yeterince suladığı anlaşılmaktadır. Bu yağışlardan sonra Kanât vadisinde büyük akıntuların oluştuğu ve bir ay kadar kesintisiz aktığı olurdu. Hattâ bazen bu yağışlar o kadar şiddetli olur ve uzun süre sürerdi ki yağışın başlamasından günler sonra insanlar Hz. Peygamber'e gelerek yağmurun kesilmesi için Allah'a dua etmesini isterlerdi.⁴⁹¹ Bazen de Hz. Peygamber, tarım alanlarının daha fazla istifade etmesini fakat şehir merkezinin de tahrip olmamasını istediği için *“Ey Allah'ım, üzerimize değil etrafımıza ver. Tepelere, bayırlara, vadilere ve yeşilliklerin olduğu alanlara ver”*⁴⁹² diyerek dua ederdi.

Kurak ve susuz mevsimlerde yağmur duasına çıkma adeti, Hz. Peygamber'den sonra da devam ettirilmişti. Hz. Ömer'in halifeliği zamanında yanına Hz. Peygamber'in amcası Abbas b. Abdulmuttalib'i alarak yağmur duasına çıktığı ve dua esnasında Peygamber'in amcasını vesile kılarak yağmur niyaz ettiği bilinmektedir.⁴⁹³

Bütün bunlar göstermektedir ki ele aldığımız dönemlerde en önemli geçim unsurlarından biri olan tarım faaliyetlerinin daha bereketli yapılabilmesini sağlamak amacıyla bölgede yaşamakta olan insanlar yağmur duasına çıkmayı adet edinmişlerdi.

Yağmurun yağması kadar önemli olan bir diğer husus, yağmur sularının en iyi şekilde değerlendirilebilmesiydi. Bu amaçla tarlalara ve bahçelere su arkları yapılmıştı. Akan yağmur suları bu arklara yönlendirilerek toprağın her tarafına dağıtılmaya çalışılırdı.

⁴⁸⁸ Buhârî, İstiskâ, 7.

⁴⁸⁹ Köksal, XIII, 105; Suruc, s. 302.

⁴⁹⁰ Buhârî, İstiskâ, 1-29; Müslim, İstiskâ, 1-6; Ebû Dâvud, İstiskâ, 1,2.

⁴⁹¹ Buhârî, Cum'â, 35; Müslim, Salâti'l-İstiskâ, 8.

⁴⁹² Buhârî, İstiskâ, 7.

⁴⁹³ Buhârî, İstiskâ, 3.

Sulama esnasında toprak sahipleri arazilerinin başında bulunurlar ve gerekli aletler vasıtasıyla suyu arazinin her tarafına ulaştırmaya çalışırlardı. Sulama faaliyetlerinin daha güzel bir şekilde yapılmasında Kur'ân'ın teşvik edici bir rol oynadığı görülmektedir. Zira ırmakların, toprağa can veren suların ve önceki kavimlere ait sulama sistemlerinin tasviri Müslümanların dikkatini çekmeye yeterliydi.⁴⁹⁴

Akış istikametine göre daha yüksekte bulunan araziler daha önce sulanırdı. Toprak sahipleri kendi sulama işlerini görebilmek için akan suyun önünü keser ve tarlasındaki arklar vasıtasıyla ekinlerini, ağaçlarını sulardı. Yeterli miktarda suladıktan sonra suyu salıvererek kendisinden sonraki arazi sahibinin kullanımına izin vermeliydi. Zaman zaman arazi sahipleri arasında suyun kullanılmasıyla ilgili tartışmalar çıkmaktaydı.⁴⁹⁵ Kimileri suyu mümkün olduğunca bol kullanmak isterken, kimileri de komşusunun suyu salarak sıranın bir an önce kendilerine gelmesini isterlerdi. Özellikle kurak mevsimlerde, mahsülün suya olan ihtiyacı arttığından bu tartışmaların daha sık yaşandığı anlaşılmaktadır. Bir de yağmur suları yeteri kadar bol değilse bu suların paylaşılması oldukça güç olurdu.⁴⁹⁶ Akîk, Mehzûr ve Müzeynib vadileri gibi tarım faaliyetlerinin yapıldığı hemen her bölgede bu tür anlaşmazlıklar vuku bulmaktaydı.⁴⁹⁷

Akan yağmur sularının kullanımı konusunda tartışan toprak sahiplerinin, Hz. Peygamber'e geldikleri vakidir.⁴⁹⁸ Hz. Peygamber bu şekilde ortaya çıkabilecek olan anlaşmazlıkları gidermek amacıyla bazı düzenlemeler yapmıştı. O, meyve bahçeleri için hurma ağaçlarının köklerinin yeteri kadar su almalarını veya suyun ayak topraklarına kadar yükselmesini, ekin tarlaları için ise suyun nalın tasmalarına ulaşmasını ölçü olarak göstermiş ve bundan sonra suyun daha aşağıda bulunan toprak sahibine gönderilmesini emretmişti.⁴⁹⁹ Bu hükümler sadece Müslümanlar için değil bölgede yaşamakta olan diğer toprak sahipleri için de geçerliydi. Benî Kurayza Yahudileri arasında çıkan bir sulama kavgasında Hz. Peygamber aynı ölçülerle hüküm vermişti.⁵⁰⁰

⁴⁹⁴ “Sizden biriniz arzu eder mi ki, hurma ve üzüm ağaçlarıyla dolu, arasından sular akan ve kendisi için orada her çeşit meyveden (bir miktar) bulunan bir bahçesi olsun da, bakıma muhtaç çocuk çocuğu varken kendisine ihtiyarlık gelip çatsın...” *Kur'ân-ı Kerîm*, Bakara 2/ 266. ayrıca bk. *Kur'ân-ı Kerîm*, En'âm 6/6; Âli İmran 3/136; Tevbe 9/72.

⁴⁹⁵ Müslim, Fadâil, 129; İbn Mâce, Mukaddime, 2.

⁴⁹⁶ Buhârî, Şirb ve'l-Musâkât, 6, 7.

⁴⁹⁷ Kelbî, s. 67; Belâzürî, s. 18; Köksal, VIII, 243.

⁴⁹⁸ Buhârî, Şirb ve'l-Musâkât, 6; İbn Mâce, Mukaddime, 2.

⁴⁹⁹ Buhârî, Şirb ve'l-Musâkât, 8; Belâzürî, s. 18; Köksal, VIII, 243.

⁵⁰⁰ Belâzürî, s. 9-10.

Bölgede akarsu bulunmadığı için herhangi bir su seddinin varlığından söz etmek mümkün değildir. Yemen ve Suriye topraklarında mevcut olan, su setleri ve bunların kullanımını kolaylaştırmak amacıyla kurulan kanal sistemleri bilinmekle birlikte⁵⁰¹, yeterli su kaynağına sahip olmayan Hicaz ve çevresinde su setleri kurulamamıştı. Medine'nin güneyindeki Kuba'da Ka'b b. Eşref'e ait malikânede bulunan bazı kalıntıların bir tür ufak su deposuna işaret ettiği söylenmekle birlikte Medine ve çevresinde tarımsal amaçlı herhangi bir barajın yapılmadığı görülmektedir.⁵⁰² Ancak vadilerden gelen akıntılar bazı düşük alanlarda birikerek göller oluşturmaktaydı. Hz. Peygamber'in durgun suya pislemeyi yasaklaması çevrede su birikintilerinin bulunduğuna işaret etmektedir.⁵⁰³ Bunların bazılarının oldukça uzun müddet kurumadan kaldığı olurdu.⁵⁰⁴ Böylece bu su birikintileri yakın çevresindeki tarım alanlarının sulanmasında kullanılabilirdi.

Tarım alanlarının sulanmasında en önemli yöntemlerden biri kuyulardı. Bölgede kuyulara “*bi'r*” denilmekteydi. Bazen farklı okunarak “*bîr*” denildiği de olmaktadır. Çoğulu genelde “*âbâr*” kelimesiyle ifade edilmekteydi.⁵⁰⁵ Kuyular için “*kalîb*” gibi farklı isimlerin kullanıldığı da açıktır. Fakat en çok kullanılan ismin “*bi'r*” olduğu görülmektedir. Bu isim farklılıklarının kuyuların bazı türlerine işaret ettiğini söylemek de mümkündür. Mesela toprağı kazılmış fakat etrafı örülmemiş vaziyette bulunan kuyulara kalîb denildiği bildirilmektedir.⁵⁰⁶ Bedir savaşında olduğu gibi cesetlerin atıldığı kuyuların ise daha ziyade susuz bir çukur olduğunu düşünmek gerekir.⁵⁰⁷ Bazı rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla evlerin avlusunda da kuyular kazma adeti mevcuttu.⁵⁰⁸ Kuyuların yanı sıra daha geniş çaplı olan havuzlar da kazılmaktaydı. Zamanla bu havuzların içleri sıvanarak gerekli bakımları yapılmaktaydı.⁵⁰⁹

Bazı kuyuların etrafına çadırlar kurulduğu ve böylece bu kuyulardan istifade etmek amacıyla gelenlerin, bu çadırlardan yararlandıkları anlaşılmaktadır.⁵¹⁰ Hayvanların

⁵⁰¹ Müslim, Fiten ve'l-Eşrâti's-Sa'a, 119.

⁵⁰² Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, 29.

⁵⁰³ İbn Mâce, Tahâret, 25.

⁵⁰⁴ Ebû Dâvûd, Tahâre, 34; Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 11.

⁵⁰⁵ Davudoğlu, I, 230.

⁵⁰⁶ Davudoğlu, X, 225.

⁵⁰⁷ Buhârî, Cizye ve'l-Muvâdea, 21; İbn Hişâm, II, 211.

⁵⁰⁸ Müslim, Eşribe, 125; Müslim, Musâkât, 138-139.

⁵⁰⁹ Müslim, Fiten ve Eşrati's-Sa'a, 140; İbn Mâce, Âdâd, 8.

⁵¹⁰ Köksal, *Medine Devri*, s. 156.

sulanması için kullanılan kuyuların etrafına ise hayvanların sulanmasını kolaylaştırmak amacıyla ahşaptan havuzlar ve benzeri kaplar yapılmaktaydı.⁵¹¹

Bölgedeki su kıtlığı nedeniyle kuyu sahiplerinin kendi ihtiyaçlarından arta kalan suyu başkalarının hizmetine sunmaları ve ihtiyaç sahiplerinin bu kuyulardan yararlandırılması emredilmişti. Hayvanların ve tarım arazilerinin sulanmasında da aynı prensip söz konusuydu. Kuyu sahipleri kuyularında öncelik sahibiydiler, fakat ihtiyaçlarını giderdikten sonra arta kalan suyu insanlardan ve hayvanlardan esirgememeleri gerekmekteydi.⁵¹² Bu bakış açısıyla Hz. Peygamber, kuyu sularının ihtiyaç sahiplerine parayla satılmasına karşıydı.⁵¹³ Fakat Medine’de Müslümanlar, Benî Gıfâr kabilesinden bir kişiye ait olan, Akîk vadisindeki Rûme kuyusundan su içebilmek için para ödemek zorunda kalmışlardı.⁵¹⁴ Bunun gibi tatlı suları meşhur olan bazı kabileler için bu sular önemli bir geçim kaynağı idi.⁵¹⁵ Daha sonraları Hz. Osman bu kuyuyu satın alarak insanların kullanımına sunmuştu.⁵¹⁶ Aynı şekilde Talhâ b. Ubeydullah’ın da bir kuyuyu satın alıp vakfettiği bilinmektedir.⁵¹⁷ Bütün bunlar kuyu sularının ücret karşılığı satılmasını önlemeye ve böylece bütün ihtiyaç sahiplerinin bu kuyulardan yararlanmasını sağlamaya yönelik çalışmalardı.

Bölgedeki su sıkıntısı nedeniyle bazen kuyuların kendilerine ait olduğunu iddia eden şahıslar hattâ kabileler arasında kavgalar çıkmaktaydı.⁵¹⁸ Suyun bu denli önemli olduğu bölgede kuyu kazmak sürekli teşvik edilmişti. Bir insan veya hayvan herhangi bir kuyuya düşüp zarar görse bu durumdan kuyu sahibinin mesul olmayacağı bildirilmişti.⁵¹⁹ Bazı nedenlerle bir kuyunun kapatılması gerektiğinde, o kuyunun işlevini görececek olan yeni bir kuyunun açılması emredilmişti.⁵²⁰

Tarla ve bahçe sahipleri arazilerinde kuyular kazarak yer altı sularından mümkün olduğunca yararlanmaya ve böylece kurak iklimin hasadı etkilemesini önlemeye çalışıyorlardı. Bazı yerlerde ufak bir çabayla suya ulaşmak mümkün olmakla birlikte suyu bol ve yeterli hacme sahip bir kuyunun açılması kazma ve kürek gibi aletler

⁵¹¹ Hamîdullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 24, 25.

⁵¹² Mısrî, s. 185.

⁵¹³ Buhârî, Şîrb ve'l-Musâkât, 10.

⁵¹⁴ Köksal, *Medine Devri*, s. 155.

⁵¹⁵ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 24.

⁵¹⁶ Buhârî, Musâkât, 1.

⁵¹⁷ Köksal, XIII, 40.

⁵¹⁸ Buhârî, Şîrb ve'l-Musâkât, 4; Davudoğlu, I, 499; Lings, s. 330.

⁵¹⁹ Buhârî, Şîrb ve'l-Musâkât, 3; Buhârî, Diyât, 28.

⁵²⁰ Lings, s. 361.

kullanılarak yoğun bir gayretin harcanmasını gerekli kılmaktaydı.⁵²¹ Bu nedenlerle suyu bol ve geniş bir kuyu ya da havuz açmak bölgede takdir edilen bir durumdu. Açılan bu su kaynakları, çoğu zaman kazı işini yapan şahısların adıyla ya da onların kabilelerinin adıyla anılırdı. Urve kuyusu, ismini Urve b. Zübeyr'den, Amr havuzu da ismini, Amr b. Zübeyr'den almıştı.⁵²² Kuyuların önemine işaret eden bir diğer olay da bazı tarihi vakıaların yakınında cereyan ettiği kuyulardan ismini almasıdır. Bir'i Mâûne vakıası bunun en açık örneklerindedir.⁵²³

Kazılan kuyular zaman zaman daha da derinleştirilerek suyu artırılıyor veya kurumuş vaziyette olan kuyunun yeniden suya kavuşması sağlanıyordu. Bazen ok gibi bir alet yardımıyla yapılan ufak bir çalışma kuyunun yeniden suya kavuşmasını sağlayabiliyordu.⁵²⁴

Oldukça geniş ve derin kazılan bazı kuyuların etrafına taşlar örülmekteydi. Böylece hem kuyunun zarar görmesi engelleniyor, hem de insanların ve hayvanların bu kuyulara düşerek zarara uğramaları engellenmiş oluyordu. Hz. Peygamber'in Eris kuyusunun duvarı üzerine oturduğu ve ayaklarını suyun içine sarkıttığı tasvir edilmektedir.⁵²⁵ Ayrıca bu kuyularda biriken sulardan daha kolay bir şekilde yararlanabilmek amacıyla, su çekme işini kolaylaştıracak düzenekler mümkün olduğunca kuruluyordu. Birçok rivayette kuyuların yanlarına dikilen iki direkten ve burada bulunan kovalardan ve iplerden söz edilmektedir.⁵²⁶ Kuyulardan su çekme işinde kullanılan “*delv*” denilen kovanın yanı sıra daha büyük boyuttaki “*ğarb*” denilen kovaların kullanıldığı da bilinmektedir.⁵²⁷ Muhtemelen karşılıklı olarak dikilen bu direklerin üzerine konulan üçüncü bir direk üzerinden kova kuyuya sarkıtılmakta ve iple çekilerek su çıkartılmakta idi. Aynı şekilde iki ana direğin arasından dikine uzatılan uzunca bir odunun bir ucuna kova bağlanıp diğer ucu indirilip kaldırılarak su çekme işinin yapılmış olması da muhtemeldir. Ancak bu türlü metotların yaygın bir şekilde kullanıldığını iddia etmek zordur. Bu yöntemlerin büyük ve insanlar tarafından yoğun bir şekilde kullanılan kuyularda uygulandığını düşünmek daha doğru gözükmektedir. Bununla birlikte hemen her kuyudan kova ve ipler yardımıyla suyun çekildiği anlaşılmaktadır. Tarım

⁵²¹ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 24; Köksal, VIII, 193.

⁵²² Belâzûri, s. 23.

⁵²³ Es'ad, s. 61.

⁵²⁴ İbn Hişâm, III, 242.

⁵²⁵ Müslim, *Fadâilü's-Sahabe*, 29.

⁵²⁶ Müslim, *Hac*, 91; İbn Mâce, *Menâsık*, 22; Köksal, *Medine Devri*, s. 156.

⁵²⁷ Buhârî, *Ashâbun-Nebî*, 5.

alanlarında bulunan ve sürekli kullanılmayan kuyuların başında her zaman kova ve ip gibi gerekli malzemeler bulunmazdı. Gerekli gördüklerinde arazi sahiplerinin bu aletleri alarak kuyularına gittikleri ve sulama işlemlerini yaptıkları anlaşılmaktadır. Ancak zaman zaman gerekli aletler olmadığında bazı kimselerin kuyulara inerek sudan istifade ettikleri de vakidir.⁵²⁸ Bazen bir kimse kuyuya iner ve diğerlerinin kaplarını da doldururdu.⁵²⁹ Ayrıca geniş ve derin bazı kuyulara merdivenler aracılığıyla inildiği anlatılmaktadır.⁵³⁰ Fakat tarım arazilerinin sulanmasında kova, ip ve benzeri aletlerin kullanılması kaçınılmaz görülmektedir.

Akan yağmur sularının depolanması amacıyla kazılan bazı havuzların ve kuyuların etrafında oluşturulan su arkları vasıtasıyla sular arazinin her tarafına ulaştırılmaktaydı. Söz konusu olan bu arklar tarım arazilerinde toprağın sulanmasını kolaylaştırmak ve kısa süre akan yağmur sularının daha verimli bir şekilde değerlendirilmesini sağlamak amacıyla kurulan arklardı. Ancak bu arklarla kuyu ve havuz gibi su depoları arasında bazı bağlantı kanalları kurulmuştu. Ancak bu sulama işleminin yapılabilmesi için kuyuların sulanacak olan araziden daha yüksekte bulunması gerekmektedir. Bu konumda bulunan kuyular ve havuzlar daha ziyade yağmur sularının biriktirilip kullanılmasını amaçlıyordu. Kurak mevsimlerde yeterli suya sahip olmadıkları anlaşılmaktadır.⁵³¹ Aynı şekilde düzlük ve alçak kesimlerde bulunan kuyu sularının da arklar vasıtasıyla araziye taşındığını düşünebiliriz. En azından kuyudan çekilen suların arklara boşaltılarak akışın sağlanması mümkündür. Bütün bunlara rağmen, kurak mevsimlerde su arklarının kullanılması, suyun büyük kısmının akış esnasında kaybolması anlamına geleceği için özellikle hurma bahçelerinde bu yöntemin tercih edilmemiş olacağını da düşünebiliriz. Bu bahçelerde taşınan suların direkt her bir ağacın dibine dökülmesi daha verimli bir kullanım şekli olarak ortaya çıkmaktadır.

Kuyulardan çekilen sular büyük kaplarla develer vasıtasıyla taşınmaktaydı. Develer yardımıyla kuyulardan su taşınarak toprağın sulanması, Hicaz bölgesi ve çevresinde yaygın olarak uygulanmaktaydı. Su taşıyan develere “*sâniye*” ve “*nâdih*” adlarının verilmiş olması ve bu develere yüklenen “*mezâde*”, “*satih*” denilen özel kapların mevcudiyeti bu tür sulama işinin ne denli yaygın olduğunu göstermektedir.⁵³² Erkekler

⁵²⁸ Buhârî, *Mezâlim ve'l-Gasb*, 23; Müslim, *Selâm*, 153.

⁵²⁹ İbn Hişâm, III, 243.

⁵³⁰ Köksal, *Medine Devri*, s. 98.

⁵³¹ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 28.

⁵³² Buhârî, *Teyemmüm*, 6; Müslim, *Zekât*, 7, *Mesâcid*, 312; Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 25.

gibi kadınlar ve çocuklar da bu develer aracılığıyla toprağın sulanmasında çalışıyorlardı. Özellikle Medineli kadınlar eşlerinin yokluğunda bu develerle sulama işini yaparak mahsülün gerekli suyu almasını sağlıyorlardı.⁵³³ Ancak her ailenin ya da toprak sahibinin sulama işinde kullanacağı yeterli devesi yoktu. Bu durumda olan ihtiyaç sahipleri develeri ve su kapları olan kişilere ücret karşılığında sulama işini yaptırıyorlardı. Bazı kimseler develerle toprağın sulanmasını meslek edinmişti. Durumları iyi olan bu şahıslar birkaç adet sâniye denilen develerden ve gerekli taşıma kaplarından bulundururlardı.⁵³⁴ Söz konusu dönemde hac faaliyetleri için develerin kiralandığı bilinmektedir.⁵³⁵ Bu durumda sulama işinin de ücret mukabilinde yapılması mümkün görünmektedir.

Bütün sulama işlerinde develer kullanılmıyordu. Buna imkânı olmayan kimseler kendi elleriyle kuyulardan su çekerler ve bu suları taşıyarak ağaçların dibine dökerlerdi. Hattâ bazen bahçe sahipleri arazilerini sulatmak için bazı kimselerle anlaşılıyorlardı. Bu kimseler bahçelerde bulunan kuyulardan su çekerek ücret karşılığında sulama işini yaparlardı. Hz. Ali'nin ve ashaptan bazı kimselerin, her bir kova karşılığında bir hurma almak şartıyla bazı Yahudilerin bahçelerindeki kuyulardan su çekerek onların bahçelerini suladıkları bilinmektedir.⁵³⁶ Şayet su kaynakları tarım alanlarına uzak ise develerle taşınıp sulama işinin yapılması gerekmektedir. Musâkât bölümünde görüldüğü gibi, sulama işinin yapılmasına dayalı tarım ortaklıkları oldukça yaygındı.

Hz. Peygamber döneminde, kuyulardan su çekerek tarlaların ve bahçelerin sulanması halkın en önemli meşguliyetlerindendi.⁵³⁷ Bazen onlarca deveyle ekin alanlarının ve hurma bahçelerinin sulandığı görülmekteydi.⁵³⁸ İnsanlar bu işle ciddi anlamda uğraşmaktaydılar. Bölge de en fazla mesai gerektiren işlerden biri bahçelerin ve tarlaların sulanmasıydı. Toprak sahipleri, sulama işlerini başkalarına yaptırarak mahsülün bir kısmını onlarla paylaşmayı uygun görmekteydiler. Böylece büyük bir külfetten kurtulacaklardı. Muhâcirler de Medine'ye geldiklerinde, sulama ve bakım işlerini üstlenerek Ensar'ın mallarına ortak olmuşlardı.⁵³⁹ Musâkât denilen bu tür

⁵³³ Buhârî, Umre, 4.

⁵³⁴ Buhârî, Ezân, 63; Müslim, Salât, 178; Ebû Dâvûd, Salât, 123-124; İbn Mâce, İkâmeti's-Salât, 10, Ticârât, 10; Hamîdullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 25.

⁵³⁵ Ebû Dâvûd, Menâsık, 5.

⁵³⁶ İbn Mâce, Rehûn, 6; Lings, s. 234-235.

⁵³⁷ Es'ad, s. 53.

⁵³⁸ İbn Hişâm, III, 207; Köksal, X, 60.

⁵³⁹ Buhârî, Hars ve'l Muzâraa, 5.

anlaşmaların yaygın bir şekilde yapılması sulama işinin önemini göstermektedir.⁵⁴⁰

Bu konuda son olarak ifade etmek gerekir ki bütün tarla ve bahçeler sulanmamaktaydı. Bazı tarım alanlarından sulama yapmaksızın mahsül almak mümkündü. Hz. Peygamber'in yağmur sularıyla ya da kökleriyle kendi ihtiyaçlarını karşılayan tarım mahsüllerinin vergileriyle, emek harcanarak sulanan ekinlerin ve bahçelerin vergilerini farklı tutması bu durumu teyit etmektedir.⁵⁴¹

Hz. Peygamber'den sonra, Müslümanlar sulama işlerine özen göstermeye devam etmişlerdi. Sonraki dönemlerde Müslümanların eline geçen Suriye, Mısır ve İspanya gibi ülkelerde barajlar kurularak sulama işleri daha sistemli bir hale getirilmişti.⁵⁴²

3.5. Mahsülün Toplanması ve Hasat İşlemleri

Bu konuda öncelikle mahsülü direkt olarak etkileyen, afet, hastalık ve gasp gibi bazı durumlardan söz etmek gerekir. Çiftçiler için her zaman ciddi riskler mevcut olmakla birlikte özellikle hasat mevsiminde bu riskler daha etkileyici ve yıkıcı sonuçlara yol açabilmekteydi.

Hicaz bölgesi ve çevresinde mahsülü etkileyen en önemli problemlerden biri kuraklık ve kıtlıktı. Özellikle bazı yıllarda yağış miktarı beklenenin altında olduğunda kurak iklimin hâkim olduğu Hicaz adeta kavrulurdu. Bu kuraklık direkt olarak hayvanların otlakları olan meraları ve tarım alanlarını telef ederdi. Yağmur olmayınca yeraltı suları da yavaş yavaş azalır ve yetersiz hale gelirdi. Böyle yıllarda ekilenler ya ilk andan itibaren zayıf bir şekilde yeşerir ya da daha sonra telef olurdu. Kıtlık yıllarında insanlar erzak sıkıntısı çekmekteydiler. Bu duruma bizzat Kur'ân-ı Kerîm'de işaret etmekteydi.⁵⁴³

Hicaz ve Necd bölgelerinde kıtlık sürekli olarak bilinen bir durumdu. Buralarda yaşayan insanlar sık sık bu afetle yüz yüze gelmekteydiler.⁵⁴⁴ İslâm öncesinden itibaren, Hicaz bölgesinde kıtlık yılları vuku bulmaktaydı. Cahiliye devri şiirlerinde, uzun süre yağmurun yağmadığı, yeşilliklerin kupkuru kesildiği sıkıntılı kıtlık yıllarıyla ilgili

⁵⁴⁰ Buhârî, Şîrb ve'l-Musâkât, 1-8.

⁵⁴¹ Bk. Buhârî, Zekât, 55; İbn Mâce, Zekât, 17.

⁵⁴² Bebel, s. 78-80.

⁵⁴³ "Kim, gönülden günaha yönelmiş olmamak üzere açlık halinde dara düşerse (haram etlerden yiyebilir). Çünkü Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir." *Kur'an-ı Kerîm*, Mâide 5/ 3.

⁵⁴⁴ Hizmetli, s. 339-340; Babel, s. 81.

detaylara rastlanmaktadır.⁵⁴⁵ Hâşim zamanında kureyş halkı kıtlığa yakalanmış ve zor günler yaşamıştı.⁵⁴⁶ Abdülmuttalib de kendi zamanında vuku bulan bir kıtlık nedeniyle yağmur duasında bulunmuştu.⁵⁴⁷ Hz. Peygamber'in doğduğu yıl, Mekke'de şiddetli bir kıtlık yaşanmıştı. Daha sonraları Mekke'ye gelerek Hz. Muhammed'e sütanne olan Halîme, o yıl Mekke'de ve kendi memleketleri olan Benî Sa'd topraklarında şiddetli bir kıtlığın vuku bulduğunu anlatmaktadır.⁵⁴⁸ Böyle zamanlarda Kureyş halkı, Tâif ve Medine'deki bağlarını kullanarak onlardan yardım istemekteydiler.⁵⁴⁹ Yine bir defasında Hz. Peygamber'in gençlik yıllarında Mekke'de kıtlık hâkim olunca, çoluk çocuğu fazla olan Ebû Tâlib'in ciddi bir geçim sıkıntısı yaşamıştı.⁵⁵⁰ Hicretten yıllar sonra, Mekke tekrar bir kuraklık ve kıtlık mevsimi yaşamıştı. Müslümanlara karşı olan düşmanca tavırlarına rağmen Hz. Peygamber onlara erzak yardımı yapmıştı.⁵⁵¹ Kıtlıklar bölgede yaşayan insanların başına gelen en kötü şeylerdendi. Bu nedenle Hz. Peygamber Kureyş halkına beddua ettiğinde, onların Yusuf (a.s)'ın zamanında vuku bulan kıtlık gibi bir kıtlıkla cezalandırılmalarını niyaz etmişti.⁵⁵² Onlar kıtlığa tutulduğunda ise içersine düştükleri durumun ciddiyetinden yararlanarak, Mekkelilerin güvenini kazanmak üzere onlara erzak yardımı yapmış ve Müslümanlar'a ait otlakları kullanmalarına izin vermişti. Kıtlık yüzünden iyice halsiz ve bitkin düşen, leş ve hayvan kemikleri yemek zorunda kalan Kureyş halkı, bu yardımları her şeye rağmen minnettarlıkla karşılamıştı.⁵⁵³

Hicaz bölgesinin hemen her kesiminde olduğu gibi, Medine'de de zaman zaman kıtlıklar yaşanmaktaydı. Hendeğin kazıldığı yıl ve Tebük seferine çıkıldığı yıl Medine'de ve etrafında şiddetli kıtlıklar yaşanmaktaydı.⁵⁵⁴ Bir defasında Hz. Peygamber, cuma hutbesinde iken, ashâbından biri ayağa kalkarak, kıtlığın ilerlediğini, insanların aç kaldığını ve ağaçların kupkuru kesildiğini hatırlatarak, ondan, yağmur duasında bulunmasını istemişti.⁵⁵⁵

⁵⁴⁵ Bekrî, s. 82.

⁵⁴⁶ Hizmetli, s. 169.

⁵⁴⁷ Köksal, II, 73.

⁵⁴⁸ Lings, s. 36–37.

⁵⁴⁹ Es'ad, s. 95.

⁵⁵⁰ İbn Hişâm, I, 197–198.

⁵⁵¹ Hamidullah, *İk İslâm Devleti*, s. 54.

⁵⁵² Buhârî, *İstisâ*, 2; Müslim, *Mesâcid*, 294.

⁵⁵³ Köksal, XII, 9-10, 28-29.

⁵⁵⁴ Müslim, *İmân*, 45; Köksal, XII, 214.

⁵⁵⁵ Müslim, *Salâti'l-İstisâ*, 9.

Tarım faaliyetleri için zararlı olan bir diğer durum sel felaketleriydi. Her ne kadar yağın yağmurlar tarım alanlarına bereket getirirse de şiddetli yağışlar sonucu oluşan seller tarım alanlarının özellikle de ekinlerin tahribine sebep olabiliyordu. Bunun en bariz örneği Yemen seddinin yıkılması ile ortaya çıkmıştı. Yıkılan barajdan boşalan sular bütün şehri ve tarım arazilerini tahrib ederek kullanılmaz hale getirmişti. Benzer şekilde, Medine ile Mekke arasında yaşamakta olan bir kavmin, şiddetli bir selle mahvolduğu anlatılmaktadır.⁵⁵⁶ Mekke’de zaman zaman seller oluyordu. Kâbe’nin birkaç kez sellerin tahribine uğradığı ve sonraki dönemlerde şehrin bu şiddetli akıntılardan korunması için setler yapılmıştı. Aynı amaçla Medine şehrinin de gerekli görülen yerlerine duvarlar çekilerek sellerin önü kesilmişti. Bol yağmur alan Medine’de sık sık sel felaketleri vuku bulmaktaydı. Vadilerden akarak gelen bu sular birleşerek büyürler ve yerleşim alanını tehdit ederlerdi. Hattâ evlerin duvarlarında sellerin tahribini görmek mümkündü.⁵⁵⁷ Yağışlı günlerde oluşan dereler nedeniyle cemaate gelemeyen bazı kimseler namazlarını evlerinde kılmaktaydılar.⁵⁵⁸ Hattâ yağmurun şiddetli olduğu günlerde cemaatin namazlarını evlerinde kılmaları istenirdi.⁵⁵⁹ Bütün bu sel felaketlerinin tarım alanlarındaki tahripleriyle ilgili net bir bilgiye rastlayamamış olmakla birlikte bu akıntıların tarla ve bahçelerde zâyîata sebep olduğu söylemek mümkündür. Zira yağışlar şiddetli olduğunda insanlar Hz. Peygamber’e malların telef olduğunu yolların kesildiğini bildirerek, yağmurun kesilmesi için dua etmesini istiyorlardı.⁵⁶⁰ Buna ilave olarak mirbedde beklemekte olan mahsülün hattâ depolanmış vaziyette bulunan ürünün, aniden bastıran şiddetli yağışlardan zarar gördüğü anlaşılmaktadır.⁵⁶¹

Bunların dışında, bazı zirai hastalıklar nedeniyle meyvelerin telef olduğu anlaşılmaktadır. Bazı bahçe sahipleri, o yıl hâsıl olacak olan mahsüllerini, henüz olgunlaşmadan önce yaptıkları anlaşmalarla satmaktaydılar. Ne var ki ürünün karşılığını vermiş olan müşteri, hasat mevsimi geldiğinde bazı afet ve hastalıklarla hüsrana uğramış bir bahçeyle karşılaşabilmekteydi. Böyle durumlarda taraflar arasında tartışmalar uzayıp gitmekteydi. Buna önlem olarak Hz. Peygamber’in bu tür satışları yasaklaması bazı hastalıkların meyveleri telef ettiğini ve mahsülün verimini oldukça

⁵⁵⁶ Buhârî, *Fadâilü’l-Medîne*, 7; Es’ad, s. 81.

⁵⁵⁷ Köksal, VIII, 42; Köksal, *Medîne Devri*, s. 29.

⁵⁵⁸ Buhârî, *Salât*, 46; Müslim, *Mesâcid*, 263.

⁵⁵⁹ Buhârî, *Ezân*, 41; Müslim, *Salâtü’l-Misâfirîn ve Kasrihâ*, 22-23.

⁵⁶⁰ Buhârî, *İstîskâ*, 10.

⁵⁶¹ Müslim, *İmân*, 102.

düşürdüğünü göstermektedir.⁵⁶² Medine’de Müslümanlar, kendilerine göre daha iyi konumda bulunan ve kredi temin eden Yahudiler’den hasat mevsimi ödemek üzere para almaktaydılar. Ancak söz konusu afet ürünü mahvettiğinde bu şahıslar borçlarını ödemekte zorlanmaktaydılar. Hattâ telef fazla olunca ödenemeyen borçlar yüzünden taraflar arasında kavgalar çıkmaktaydı.⁵⁶³ Burada söz konusu olan afet, kuraklık ve sel felaketlerinin dışında, özellikle tarla ve bahçelerdeki mahsülü etkileyen zirai sorunlardandı.⁵⁶⁴ Bununla birlikte bu tür afetler sadece mahsülü değil meyve ağaçlarını da etkilemekteydi. Özellikle böyle bir illete tutulan hurma ağaçlarının ciddi şekilde tahribe uğradığı söylenmektedir.⁵⁶⁵ Hicaz bölgesinde insanlar bu afetler konusunda yeterli tecrübeye sahiptiler. Bölgede mahsülün hangi dönemlerde bu tür bir hastalığa yakalanabileceği ve hangi dönemden sonra artık mahsülün bu tehlikeyi atlattığı bilinmekteydi.⁵⁶⁶

Tarım alanlarında görülen bir diğer sorun da bazı hayvanların ve haşere türlerinin mahsülü tahrip etmesiydi. Özellikle kalabalık çekirge sürüleri tarla ve bahçeleri sardığında telef miktarı artmaktaydı. Böyle bir çekirge sürüsü bütün ekinlikleri kurutabilir ve meyvelere ciddi zararlar verebilirdi. Çekirge sürülerinin, bazen insanları bile sardığı olmaktaydı.⁵⁶⁷ Bu çekirge sürülerinin genelde İran taraflarından geldiği söylenmekle birlikte Hicaz bölgesinde çekirgelerin yenmesi ve Müslümanların da çıktıkları savaşlarda yolculuk esnasında çekirge yemeleri bu böceklerin Hicaz bölgesinde bulunduğunu göstermektedir.⁵⁶⁸ Ayrıca Hz. Peygamber’in ashabıyla beraber bir hac veya umre yolculuğunda iken kalabalık bir çekirge sürüsüne rastladığı, ashabın bunları öldürerek yemeğe başladıkları rivâyet edilir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, onlara ihramlı iken de çekirgeleri yiyebileceklerini söylemişti. Aynı rivâyetlerde çekirgelere beddua edilmesi, onların tarım alanlarına verdikleri zararlar açıklanabilir.⁵⁶⁹ Hicri üçüncü yüzyılda, ekinleri çekirgelerin istilasından korumak amacıyla, bakla ve karpuz gibi bazı bitkilerin kaynatılıp suyunun ekin tarlalarına serildiği anlatılmaktadır.⁵⁷⁰ Bunun gibi yöntemlerin Hz. Peygamber zamanında da

⁵⁶² Buhârî, Buyû, 85.

⁵⁶³ Buhârî, Et’ime, 41.

⁵⁶⁴ Mısırî, s. 155.

⁵⁶⁵ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 26.

⁵⁶⁶ Davudoğlu, IV, 2011.

⁵⁶⁷ Kelbî, s. 56-57.

⁵⁶⁸ Buhârî, Kitâbu’l-Zebâih ve’s-Sayd, 13; Ebû Dâvûd, Et’ime, 34; Es’ad, s. 53.

⁵⁶⁹ İbn Mâce, Sayd, 9.

⁵⁷⁰ İbn Kuteybe ed-Dîneverî, II, 100.

kullanılmış olması mümkündür. Hicaz bölgesinde özellikle çekirgelerle beslenen bir tür ardıç kuşu çiftçiler tarafından çok sevilmekteydi.⁵⁷¹

Karga ve benzeri kuş türleri, çekirgeleri ve diğer zararlı böcekleri temizleyerek tarım alanlarının onların telefinden kurtulmalarına yardımcı olmakla birlikte ekinlere ve meyvelere zararlar vermesi de kaçınılmazdır. Hz. Peygamber'in, karga ve çaylak gibi bazı türlerin harem sınırları dahilinde de olsa öldürülmesine izin vermesi bu kuşların zararlarından kaynaklanmış olmalıdır.⁵⁷² Ayrıca tarlalardaki tahıllarla beslenen kuşların yanı sıra bazı kargalar ağaç üzerindeki hurmaları kesip yere düşürerek mahsüle zarar vermekteydiler.⁵⁷³

Öldürülmesine izin verilen ve fâsık hayvanlar arasında zikredilen⁵⁷⁴ farelerin de aynı şekilde tarım alanlarına zarar verdiklerini söyleyebiliriz.⁵⁷⁵ Hz. Peygamber döneminde farelerin yol açtığı sorunlarla ilgili örnekler mevcuttur.⁵⁷⁶ Bazı kabileler Hz. Peygamber'e gelerek kendi arazilerinde farelerin çok olduğunu ve sürekli olarak deriden yapılmış su kaplarını kemirdiklerini anlatıyorlardı.⁵⁷⁷ Bir hurma türüne "*farelerin annesi*" anlamına gelen "*ümmü'l-cürzân*" adının verilmiş olması, farelerin bu hurmaya olan ilgileriyle açıklanmaktadır.⁵⁷⁸ Yine fareleri zehirlemek için bazı yöntemlerin kullanılmış olması onların zararlarından kurtulmak amacıyla uygulanmıştı.⁵⁷⁹ Fareler, özellikle yıllık erzak olarak kullanılmak üzere depolarda saklanmakta olan mahsüllere zarar verebilirlerdi.

Bahsi geçen zararlı hayvanların dışında bazı hayvan ve böcek türlerinin de tarım alanlarındaki ekinlere, meyve ağaçlarına veya mahsüle zarar vermesi ihtimal dâhilindedir.⁵⁸⁰ Mesela, kalabalık karınca sürülerinin istilasından bahsedilir. Bu sürüler o kadar tehlikeliydi ki insanları dahi katledebiliyorlardı. Bu hayvanların kışlık erzakları olarak tahılları biriktirdiği katidir.⁵⁸¹ Karınca sürülerinin Hz. Peygamber döneminde tarım alanlarında yol açtıkları herhangi bir ziyana rastlamış değiliz. Bununla birlikte,

⁵⁷¹ Es'ad, s. 53.

⁵⁷² Buhârî, Salât, 47; Buhârî, Cezâi's-Sayd, 7.

⁵⁷³ İbn Kuteybe ed-Dîneverî, II, 89, 96

⁵⁷⁴ Müslim Hac, 66-69.

⁵⁷⁵ Bu hayvanlar için "*fâre*" ve "*cürzan*" denilmekle birlikte ikincisinin farenin bir türü için veya erkek fareler için kullanıldığı da söylenmektedir. Bk. Müslim, İmân, 26; Davudoğlu, I, 170.

⁵⁷⁶ Buhârî, Vudû, 68.

⁵⁷⁷ Müslim, İmân, 26.

⁵⁷⁸ Köksal, VIII, 7.

⁵⁷⁹ İbn Kuteybe ed-Dîneverî, II, 100.

⁵⁸⁰ Ebû Dâvûd, Edeb, 161-164.

⁵⁸¹ İbn Kuteybe ed-Dîneverî, II, 99; Bekrî, s. 56.

hemen sonraki dönemlerde, karıncaları ve benzeri haşere türlerini ekinlerden uzak tutmak için ekin tarlalarına yer yer hardalların ekildiğinin anlatılması karıncaların da zirai sorunlar arasında görüldüğünü göstermektedir.⁵⁸² Yabani keçiler ve eşekler gibi hayvanlarla bu listeyi uzatmak mümkün olmakla birlikte bize fikir vermesi açısından bu kadarı kâfi gözükmemektedir.

Bütün bu problemlere ek olarak tarım alanlarının yağmalanması da söz konusuydu. Çevrede yaşamakta olan bedevi kabileleri kendi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla mahsülü gasp edebilirlerdi.⁵⁸³ Daha kötüsü ise herhangi bir savaş durumunda, düşman ordusu şehrin dışında bulunan tarım alanlarını tahrip ederek büyük zararlara yol açabilirdi. Uhud savaşı için Medine'ye doğru yola çıkan Mekke ordusu, Uhud yakınlarında Müslümanlara ait olan ekinlikleri hayvanlarına otlatmışlardı. Kalabalık bir ekiple gelen ordunun, üç bin civarındaki develeri ve iki yüz civarındaki atları bütün ekin alanlarını kurutmuştu. Bu durum, Medineliler için oldukça üzücüydü.⁵⁸⁴ Onlar bu olaydan aldıkları dersle Hendek savaşı için gelmekte olan düşmandan önce, ekinlerini hasat etmişler ve samanlarını dahi almayı başarmışlardı. Böylece mahsülü, düşmanın telefinden kurtardıkları gibi onların hayvanlarının yeterli miktarda otlatmalarını da engellemiş oluyorlardı.⁵⁸⁵ Böyle durumlarda gerekirse hummalı bir çalışmayla mahsülü düşmanın telefinden kurtarmak gerekemekteydi. Hatta sırf bu amaçla belki de tam olgunlaşmamış olan mahsülün bile toplanması gerekemekteydi. Bütün bunlara rağmen şehrin dışında meyve bahçelerinin tahrip edilmesi her zaman mümkündü. Her ne kadar mahsül toplansa bile ağaçlara verilecek olan zarar uzun yılların emeğini boşa çıkarabilirdi. Aynı bahçelerin yeniden oluşturulması ise yıllar alırdı. Nitekim İslâm ordusu tarafından kuşatılan Benî Nadîr Yahudileri, hurma ağaçlarının kesilmesine dayanamayarak teslim olmuşlardı. Aynı şekilde Müslümanlar tarafından kuşatılan Hayber'in hurmalıkları ve Tâif'in üzüm bağları bir savaş taktiği olarak tahrip edilmeye başlanmıştı. Daha önce bahsedildiği gibi bütün bu tarımsal yerleşim alanlarının güçlü kale ve benzeri barınaklarla donatılmış olması söz konusu olan işgal ve yağmalama gibi problemlere karşı alınmış önlemlerdi.

⁵⁸² İbn Kuteybe ed-Dîneverî, II, 100.

⁵⁸³ Lewis, s. 32.

⁵⁸⁴ Köksal, X, 60-61; Lings, s. 242-243.

⁵⁸⁵ Hamidullah, *Hız. Peygamber'in Savaşları*, s. 125; Köksal, XII, 225.

Zaman zaman meydana gelen kum fırtınalarının da özellikle çöllere yakın olan tarım alanlarında tahribe yol açtığı düşünülebilir.⁵⁸⁶ Ayrıca, sahip oldukları sulama sistemleri nedeniyle nem oranının fazla olduğu tarım alanlarında, başta veba olmak üzere bazı salgın hastalıkların yaygın şekilde görüldüğü ve bu hastalıklar neticesinde bazen bütün yerleşim alanının boşaltılmak zorunda kaldığı söylenmektedir.⁵⁸⁷ Ancak Hz. Peygamber döneminde bu durumun somut örneklerine rastlamış değiliz.

Bu konuda sonuç olarak şunları söylemek mümkündür. Hz. Peygamber döneminde, Hicaz bölgesinde çiftçiler birçok sorunla karşılaşmaktaydılar. Kuraklık ve seller gibi tabii afetlerin yanı sıra bazı hayvan ve haşerelerin zararı, ağaçlarda ve ekinlerde görülebilen bazı hastalıklar ya da kırağı gibi problemlere ek olarak bir de insanların tarım alanlarını gasp etmesi veya savaş esnasında düşmanın tahribi söz konusuydu. Bütün bunlara karşı dönemlerin imkânları nispetinde tedbirler alınmaktaydı.⁵⁸⁸

Hicaz'da hasat mevsimleri oldukça hareketli ve neşeli geçmekteydi. Yıl boyunca tarla ve bahçelerinde emek sarf eden çiftçiler için hasat mevsimi emeğin karşılığının alınması vakti idi. Zaten yaz sıcaklarının kavurduğu mevsimlere denk gelen bu sezonda arazi sahipleri tarla ve bahçelerinden ayrılmak istemezlerdi. Hurma bahçelerinde, ekin tarlalarında, üzüm bağlarında toplanmak için bekleyen mahsul son derece cezbediciydi. Bir defasında böylesine sıcak iklimin ve kıtlığın hâkim olduğu bir mevsimde Hz. Peygamber, ashabına Tebük seferi için hazırlanmalarını emretmişti. Medine'de hurmaların olgunlaştığı ve insanların bahçelerindeki ağaçların gölgesinde zaman geçirmeyi tercih ettikleri bu dönemde, ashabın, bahçelerini terk edip sefere çıkmakta zorlandıkları görülmektedir. Ayrıca böylesine kritik bir dönemde mahsulün her türlü gasp ve telefe karşı korunması gerekirdi. Hicaz bölgesinde yıl boyunca yeterli erzakları bulunan insanların sayısı azdı. Bunun gibi kıtlığın vuku bulduğu bazı yıllarda hasat mevsimi bir başka anlam taşımaktaydı.⁵⁸⁹

Bölgede hasadı yapılan en önemli mahsül hurmaydı. Ancak hurmanın sadece meyvesi değerlendirilmiyordu. Hurmanın hemen her parçası bir şekilde kullanılmaktaydı. Bu nedenle günlük hayatta ve halk dilinde hurma ayrı bir yere sahipti. Yakacak olarak hurma ağaçları ve dalları kullanıldığı gibi, yapıların üzerinin örtülmesi içinde hurma

⁵⁸⁶ Bebel, s. 26, 49.

⁵⁸⁷ Demirci, s. 274-275.

⁵⁸⁸ Mısırî, s. 155; Bebel, s. 49.

⁵⁸⁹ İbn Hişâm, IV, 125; Hizmetli, s. 340; Lings, s. 438, Yeniél, X, 428.

dalları tercih edilmekteydi. Ayrıca yapıların direkleri olarak yine hurma gövdeleri tercih edilmekteydi.⁵⁹⁰ Aynı şekilde, Hz. Peygamber için hurma dallarıyla gölgelikler yapılmaktaydı. Hurma ağaçlarının kabukları yazı kağıdı olarak da kullanılmaktaydı. İp ve hasır gibi günlük hayatta kullanılan birçok eşya hurma lifinden yapılmaktaydı.⁵⁹¹ Hurma kütüğünden yapılan kaplara “*nakîr*” denilmekteydi. Hz. Peygamber bu kaplarda sıra yapmayı yasaklamıştı.⁵⁹² Hz. Peygamberin minberinde olduğu gibi evlerde kullanılan sedirlerde hurma kütüklerinden ya da dallarından yapılmaktaydı.⁵⁹³ Hattâ hurma lifinden, yataklar ve yastıklar yapılmaktaydı.⁵⁹⁴

Bunlara ilave olarak hurmanın zehirlenmelere, sihire ve göz hastalıklarına iyi geldiği⁵⁹⁵ fakat bazı hastalara ise hurmanın zarar verebileceği⁵⁹⁶ bilinmekteydi. İnsanların, yarım hurmayla da olsa sadaka vermeleri tavsiye edilmişti.⁵⁹⁷ Hz. Peygamber, yeni doğan çocukları kucağına aldığında onların ağızlarını hurma ile tatlandırmaktaydı.⁵⁹⁸ Hatta bir keresinde o, bir mezarlığın yanından geçerken, bir hurma dalı almış ve ikiye bölerek mezara dikmişti.⁵⁹⁹ Deyimlerde ve günlük söyleşilerde hurmanın misal verildiği sıkça rastlanan bir durumdu.⁶⁰⁰

Hurma çekirdekleri (nevâ), develerin en önemli yemlerindendi. Bunun gibi yenilemeyecek kadar bozuk ya da olgunlaşmamış hurmalar da develerin yem ihtiyacının giderilmesinde kullanılmaktaydı.⁶⁰¹ Söz konusu çekirdeklerin ezilerek yem haline getirildiği ve daha sonra hayvanlara verildiği sanılmaktadır.⁶⁰² Hurma ağaçlarının başından çıkan ve “*cummâr*” denilen kısmın yenildiği bilinmektedir.⁶⁰³ Hurmanın günlük hayatta yoğun bir şekilde kullanıldığını gösteren örnekleri arttırmak mümkündür.

⁵⁹⁰ Buhârî, Salât, 62; Müslim, Mesâcid, 267.

⁵⁹¹ Müslim, İmân, 269; Davudoğlu, IV, 1910.

⁵⁹² Davudoğlu, I, 161, 169.

⁵⁹³ Buhârî, Hudûd, 4; Hamidullah, *İslâma Giriş*, s. 33; Köksal, *Medine Devri*, s. 105-106; Suruc, s. 25

⁵⁹⁴ Buhârî, Rikâk, 17; Müslim, Siyâm, 191.

⁵⁹⁵ Buhârî, Tıb, 52. Köksal, *Medine Devri*, s. 14.

⁵⁹⁶ Ebû Dâvûd, Tıb, 12.

⁵⁹⁷ Buhârî, Zekat, 10.

⁵⁹⁸ Müslim, Tahare, 101.

⁵⁹⁹ Buhârî, Vudû, 36; Müslim, Tahare, 111.

⁶⁰⁰ Müslim, Buyû, 23-24; Davudoğlu, I, 59.

⁶⁰¹ Müslim, İmân, 26, 44; İbn Hişâm, II, 196.

⁶⁰² Müslim, Selâm, 34; Hitti, s. 39.

⁶⁰³ Davudoğlu, XI, 215.

Medine’de özellikle hurma mahsulü olgunlaştığında yani toplanmaya hazır hale geldiğinde bahçe sahipleri topladıkları ilk ürünü Hz. Peygamber’e getirirlerdi. O da bu ilk meyveleri aldığı anda, Medine’de açılmakta olan hasat sezonunun bereketli geçmesi için dua ederdi.⁶⁰⁴ Böylece hasat mevsimi başlar ve bütün tarla ve bahçe sahipleri mallarıyla ilgilenirlerdi.

Hasat mevsimi geldiğinde arazi sahipleri, aile fertleriyle ve sahip oldukları köleleriyle birlikte bahçelerindeki mahsulü toplarlardı. Öncelikle dikkat edilmesi gereken husus mahsulün hasat edilecek olgunluğa erişmiş olmasıydı. Erken ya da geç hasat mahsulün verimini düşürebilirdi. Toplanmaya hazır bir şekilde bekleyen yaş hurmalara “*rutab*” denilmekteydi.⁶⁰⁵ Hurmaları toplamak için ağaçlara tırmanmak gerekmektedir.⁶⁰⁶ Böylece hurma salkımlarını daha dengeli bir şekilde almak mümkündür. Muhtemelen toplanan meyveler sepetlere doldurulmakta ve ağacın altında bekleyen kişilere uzatılmaktaydı. Ancak hurmaların salkım salkım⁶⁰⁷ kesilerek sepetsiz olarak toplanması da mümkündür. Toplanan hurmalar harman alanlarına taşınırdı. Aynı bahçe içerisinde farklı hurma cinslerinin bulunduğu olmaktadır. Böyle bahçelerde toplanan hurmalar genelde cinslerine göre ayrı yığınlar halinde bir araya getirilirdi.⁶⁰⁸ Toplanan mahsulün ölçüldüğü anlaşılmaktadır. Mal sahipleri ürünlerinin miktarını, müdd ve sa’ cinsinden tespit etmekteydiler.⁶⁰⁹

Yukarıda belirtildiği gibi arazi sahipleri başkalarının kendi tarım alanlarına girmelerine hoş bakmıyorlardı. Özellikle hasat zamanlarında bu duruma tahammül etmek oldukça zordu. Tubba’, Medine’yi kuşattığında onun adamlarından birisi bir bahçeden hurma koparınca, bahçe sahibi tarafından öldürülmüş ve neticede çatışmanın kıvılcımı olmuştu.⁶¹⁰

Toplanan mahsul “*mirbed*” denilen kurutma alanlarına taşınırdı. Mirbedlerde kurutulmuş yaş hurmalar son şeklini alarak, temr (kuru hurma) diye adlandırılırdı. Hemen her bahçe sahibinin bahçesinin bir köşesinde veya evinin yakınlarında bir mirbedi vardı. Mirbedler mümkün olduğunca düz araziler üzerinde kurulur ve temiz tutulurdu. Mahsulün daha çabuk kurutulması için bu alanların yeterli miktarda güneş alması gerekirdi. Bu

⁶⁰⁴ Müslim, Hac, 473.

⁶⁰⁵ Buhârî, Et’ime, 41.

⁶⁰⁶ İbn Hişâm, II, 122; Köksal, *Medine Devri*, s. 63.

⁶⁰⁷ Buhârî, Salât, 42.

⁶⁰⁸ Buhârî, Buyû, 51.

⁶⁰⁹ Buhârî, Buyû, 51-52; Müslim, Hac, 465.

⁶¹⁰ İbn Hişâm, I, 19-21; Köksal, *Medine Devri*, s. 32.

nedenlerle yakın civarda ya da mirbed içersinde gölge yapacak yapılar ya da ağaçlar bulunmamalıydı. Mirbedlerdeki hurma yığınlarına “*kevm*” denilirdi.⁶¹¹ Gerekli gördüklerinde ürün sahipleri geceleri mirbedlerinde kalarak hem mahsulle ilgileniyorlar hem de zararlılara karşı gerekli tedbirleri alıyorlardı.⁶¹² Zira mirbedlerde kurutulmaya bırakılan mahsul kötü niyetli kimseler tarafından gasp edilebileceği gibi hayvanlar tarafından da ziyan edilebilirdi. Ayrıca aniden bastırarak olan bir yağmur hem mahsulün su içersinde kalıp bozulmasına sebep olabileceği gibi şiddetli yağışlar bütün ürünü sürüp götürebilirdi. Bunun gibi durumlarda mirbed yerinde toplanmış olan bütün mahsul daha fazla kayıpla sonuçlanacak bir musibete uğrayabilirdi. Öyleyse depolama öncesi kurutma aşamasına gelen ürün bu son evrelerde daha dikkatli korunmalıydı.⁶¹³ Hz. Peygamber’in Mescid-i Nebevî’yi üzerine inşa etmek için uygun gördüğü arazinin, Benî Neccâr kabilesine mensup iki yetim çocuğa ait bir mirbed olduğu bilinmektedir.⁶¹⁴ Aynı şekilde Kuba mescidinin de burada oturmakta olan bir kadının mirbedi olduğu söylenmektedir.⁶¹⁵ Kurutulan mahsul, depolara kaldırılır⁶¹⁶ veya pazarlara sürülürdü. Yıllık erzak olarak ayrılan kısmın yıl boyu depolarda muhafaza edilmesi gerekmektedir. Aksi halde erzak sıkıntısı kaçınılmaz olurdu. Hz. Peygamber bu duruma işaret ederek ve “*evlerinde kuru hurma bulunan hane halkı aç kalmaz.*”⁶¹⁷ buyurmuştu. Fakat depolarda uzun müddet bekleyen ve yeterli özen gösterilmeyen ürünün bozulması ve kurtlanması mümkündür.⁶¹⁸

Ekinliklerin ise önce başakları toplanıp alınır daha sonra kalan kısım hayvanların samanı olarak değerlendirilmek üzere tırpan ve benzeri araçlarla biçilirdi.⁶¹⁹ Toplanan başaklar harman yerlerine getirilir daha sonra bazı aletler yardımıyla insanlar tarafından elle dövülürdü. Zengin tahıl alanlarından olan Tâif’te bir Yahudi’nin, Lât putunun yanında buğday dövmeyi adet edindiği bildirilmektedir.⁶²⁰ Dövme işleminden sonra elde edilen buğday taneleri, aynen hurmalar gibi mirbedlerde veya benzeri müsait

⁶¹¹ Buhârî, Zekât, 57.

⁶¹² Müslim, Salâti’l Misâfirin ve Kasriha, 242.

⁶¹³ Köksal, XIII, 109-110.

⁶¹⁴ İbn Hişâm, II, 105; Köksal, XIII, 120; Köksal, *Medine Devri*, s. 96; Lings, s. 176.

⁶¹⁵ Köksal, *Medine Devri*, s. 10.

⁶¹⁶ Müslim, Fadâilu’s-Sahâbe, 92.

⁶¹⁷ Müslim, Eşribe, 152; Ebû Dâvûd, Et’ime, 41.

⁶¹⁸ Ebû Dâvûd, Et’ime, 42.

⁶¹⁹ Es’ad, s. 53.

⁶²⁰ İbn Kelbî, s. 46.

alanlarda kurutulmaktaydı.⁶²¹ Kurutma işleminden sonra gerekli görülen miktar yıllık erzak ihtiyacı için depolanırdı. Arta kalan kısım ticari olarak değerlendirilirdi.

Tahılların gövdeleri saman olarak kullanılmaktaydı. Bu samanlar hayvanların yem ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir yere sahipti. Bazı zengin kimselerin sadece saman değil tahılları da hayvanlarına yem olarak verdikleri anlaşılmaktadır.⁶²² Fakat bu durumun Hicaz ve çevresinde yaygın olduğunu iddia etmek oldukça zordur. Zira önceki bölümlerde anlatıldığı gibi bu bölgelerdeki tahıl üretimi, tüketimin üzerinde değildi.

3.6. Mahsülün Vergilendirilmesi

İslâm, tarım ürünlerinden zekât alınmasını emretmektedir. Fakat toprak mahsüllerinin zekâtı Kur'an'da her yönüyle belirtilmiş değildir. Bu ürünlerin zekâtı Hz. Peygamber tarafından tespit edilmiştir. Tarım ürünlerinin zekâtı, elde edilen mahsül üzerinden belirlenmiş olan orana göre alınırdı. Kur'an'ın ifadesiyle vergi, mahsül hasat edildiğinde alınmalıydı. Yani üzerinden bir yıl gibi belirli bir zamanın geçmesi gerekli değildi. Yılda kaç defa ürün alınırsa alınsın her mahsülün vergisi ayrı ayrı ödenmeliydi.⁶²³ Tarım mahsüllerinin zekâtı, onda bir olarak belirlenmiştir ki buna öşür denilmektedir. Ancak develerle su taşınarak sulanan bahçelerde olduğu gibi külfetli işçilikler gerektiren tarım alanlarının öşürü, yirmide bir olarak belirlenmiştir.⁶²⁴

Tarım ürünlerinin nisab miktarı olarak beş vesk uygun görülmüştü. Yani mahsülü beş veskin (yaklaşık 600 kg) altında olan kimselerin bu mahsül için zekât vermeleri gerekmemekteydi.⁶²⁵ Hz. Peygamber döneminde vergisi alınan başlıca tarım ürünleri, hurma, arpa, buğday, üzüm ve darıdan ibaretti.⁶²⁶

İslâm hâkimiyeti altında yaşamakta olan gayri Müslimlerden ise cizye ve harac gibi farklı vergiler alınmaktaydı. Necran heyeti Hz. Peygamber'e gelerek, kendi dinleri üzerinde kalmak istediklerini, karşılığında İslâm devletinin şart koşacağı vergiyi ödemeyi kabul ettiklerini bildirmişlerdi.⁶²⁷ Vergilerini verdikleri müddetçe onların her

⁶²¹ Müslim, Salâti'l Misâfirin ve Kasriha, 242.

⁶²² İbn Hişâm, III, 69; Bekrî, s. 101; Köksal, XII, 224-225.

⁶²³ Demirhan, s. 46; bk. "Çardaklı ve çardaksız (üzüm) bahçeleri, ürünleri çeşit çeşit hurmaları, ekinleri, birbirine benzer ve benzemez biçimde zeytin ve narları yaratan O'dur. Her biri meyve verdiği zaman meyvesinden yeyin. Devşirilip toplandığı gün de hakkını (zekât ve sadakasını) verin, fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez." Kur'an-ı Kerim, En'am 6/141.

⁶²⁴ Buhârî, Zekât, 55; İbn Mâce, Zekât, 17.

⁶²⁵ Buhârî, Zekât, 32, 56; Müslim Zekât, 1-4; İbn Mâce, Zekât, 6.

⁶²⁶ İbn Mâce, Zekât, 16.

⁶²⁷ Buhârî, Meğâzi, 72.

türlü güvenlikleri devlet garantisi altına alınmış olmaktadır. Meyvelerinin izinsiz olarak yenmesi dahi yasaklanmıştı.⁶²⁸

Medine'ye hicretinden itibaren, gerçekleştirdiği pek çok uygulamasını yazıya geçiren Hz. Peygamber'in aynı hassasiyeti vergi işlerinde de göstermişti. Vergi gelirleri de yazıyla ve hesaplamalarla kayıt altına alınmaktaydı. Hz. Peygamber'in zekât hayvanlarını damgaladığı ve bunların hesabını tutturduğu bilinmektedir.⁶²⁹ Ağaçlar üzerindeki olgunlaşmamış meyvenin vergisini tespit eden kimselerin, bu miktarları yazmaları gerekmektedir. Aksi halde hasat mevsiminde, herkesin yükümlü olduğu vergiyi hatırlamak mümkün değildi. Toplanan vergilerin korunması gerekmektedir. Bu nedenle bir bina ya da benzeri alana biriktirilen zekat mahsüllerinin korunması ve gerekli bakımlarının yapılması için Hz. Peygamber'in birilerini görevlendirdiği anlaşılmaktadır. Ancak alınan vergilerin en yakın zamanda ihtiyaç sahiplerine dağıtılması ana prensip olduğu için, özellikle tarım mahsüllerden alınan zekâtların uzun müddet depolarda tutulmadığı anlaşılmaktadır.⁶³⁰

Toplanan bu vergiler İslâm Devletinin en önemli gelirlerini oluşturmaktaydı. Bu vergi usulü sayesinde, muhtaç olanların ihtiyaçlarının giderilmesi amaçlanmıştı. Böylece halk arasında dayanışma ve kaynaşma sağlanmaktaydı. Bunun yanında toplumda ihtiyaç sahibi olan kimselere yardım edilmesi mümkündü. Zira Kur'ân, zekâtın kimlere harcanacağını bizzat belirtmiş ve yetimlere, fakirlere, miskinlere bu fondan harcamalar yapılmasını istemişti.⁶³¹

Hz. Peygamber zamanında zekât gelirleri pek yeterli değildi. Çünkü muhacirler bütün mallarını Mekke'de bırakarak gelmişler ve Ensar'ın mallarını paylaşmışlardı.⁶³² Yukarıda anlatılan ihya ve ikta faaliyetleri sayesinde zamanla tarım alanlarının genişlemesine bağlı olarak vergi gelirleri artmış olmakla birlikte toprak vergisinin artışında en önemli etken şüphesiz İslâm coğrafyasının fetihler yoluyla genişlemesi olmuştu. Bu yayılmaya paralel olarak hicri 9. yılda Hz. Peygamber, San'a, Hadramevt, Müzeyne, Cüheyne ve Beni Kilâb kabilelerine vergi toplama memurları göndermişti.⁶³³ Gönderilen bütün vergi memurları bizzat Hz. Peygamber tarafından seçilmekteydi.

⁶²⁸ Ebû Dâvûd, Harâc, 31-33.

⁶²⁹ Buhârî, Zekât, 69.

⁶³⁰ Demirhan, s. 53-54.

⁶³¹ *Kur'ân-ı Kerîm*, Tevbe 9/60; Afzalurrahman, I, 277, 415; Ağarı, s. XLV.

⁶³² Afzâlurrahman, II, 345.

⁶³³ Belâzürfî, s. 98; Köksal, XVI, 22.

Âmil denilen bu kimseler hangi üründen ne kadar vergi alacakları konusunda bilgilendirilirdi. Bu iş için yollara koyulan görevlilerin ücretleri, devlet tarafından ödenmekteydi.⁶³⁴ İşini hakkıyla yapan âmillerin evlerine dönünceye kadar Allah yolunda savaşan kimseler gibi oldukları belirtilerek bu görevin kutsiyeti vurgulanmıştı.⁶³⁵

Hasat mevsiminin başlamasıyla, tarım ürünlerinden alınan öşür vergisi de toplanmaya başlardı.⁶³⁶ “*Hâris*” diye adlandırılan görevliler, bahçe sahiplerine giderek onların bahçelerinin mahsülünü henüz toplanmamış iken ya da harman yerinde toplu bir şekilde bulunuyor iken göz kararıyla yaklaşık olarak tespit edip gerekli olan öşürleri toplarlardı. Yapılan bu tespit işine “*hars*” denmekteydi. Bu işlem daha ziyade hurma ve üzümler için yapılmaktaydı.⁶³⁷ Hayber halkıyla yapılan anlaşma gereği, her yıl çıkan mahsülün yarısını tespit edip alması için oraya da hârisler gönderilmişti.⁶³⁸ Mal sahiplerinin, mahsülün bir kısmını gizleyerek vergi oranını düşürmelerini önlemek amacıyla ürün henüz toplanmamış iken harisler vergi tespiti yapmak üzere tarla ve bahçelere gönderilirdi.⁶³⁹ Bu işte tecrübe sahibi olan harisler, ağacın üzerindeki yaş meyvelere bakarak göz kararı tespit yaparlardı.⁶⁴⁰ O dönemde insanların çoğu hars işinden az çok anlamaktaydı. Hattâ bir rivayette Hz. Peygamber’in ashabıyla birlikte, bir bahçenin yanından geçerken, onlara bahçenin mahsülü konusunda tahminde bulunmalarını önermişti. Onlar da tahminlerini söylemişlerdi. Ancak daha sonra bahçe sahibinden cevabı aldıklarında Hz. Peygamber’in en isabetli tahmini yaptığını görmüşlerdi.⁶⁴¹

Verginin haricinde bağ ve bahçe sahiplerinin sadaka vermeleri teşvik edilmekteydi. Medine’de hurma mevsimi geldiğinde, Mescid-i Nebvî’ye dikilen kazıklar arasına ipler gerilirdi. Sadaka getiren kimseler hurma salkımlarını bu iplere asarlardı. Bu sadakalar daha çok Suffe ehlinin ihtiyacının giderilmesi için kullanılmaktaydı.⁶⁴²

Vergi toplama işi ay takvimine göre planlanmıştı. Bu takvime göre hasat mevsimi her yıl değişmekteydi. Fakat mahsülün vergisi hep aynı dönemlerde alınmaktaydı. Dolayısıyla vergilerini ödemek isteyen kimseler, henüz mahsül olgunlaşmadığı için

⁶³⁴ Afzalurrahman, I, 416

⁶³⁵ Ebû Dâvûd, Harâc, 7.

⁶³⁶ Buhârî, Zekât, 57.

⁶³⁷ İbn Hişâm, III, 274; Demirci, s. 395.

⁶³⁸ İbn Hişâm, III, 274.

⁶³⁹ Ebû Dâvûd, Zekât, 16.

⁶⁴⁰ Demirci, s. 395.

⁶⁴¹ Buhârî, Zekât, 54; Müslim, Fadâil, 11.

⁶⁴² Buhârî, Zekât, 10; Ebû Dâvûd, Zekât, 17.

başkalarına borçlanmak durumunda kalmaktaydılar. Bu durumu haber alan Halife Mütevekkil, tarım mahsüllerinin vergisinin hasat mevsiminde alınmasını doğru bulmuştu. Bundan sonra vergi mevsimi hasat mevsimiyle birleştirilmişti. Ancak bu uygulama sonraki dönemlerde doğan bir ihtiyacın giderilmesi içindi. Hz. Peygamber döneminde, vergi tarım ürünleri üzerinden alındığı için böyle bir sorun yaşanmamıştı. Verginin nakit olarak alınması sonraki dönemlerde uygulanmaya başlamıştı.⁶⁴³ Aynı şekilde, sonraki dönemlerde vergi toplama işinin daha sistemli bir hale getirilmesini sağlamak amacıyla başka yöntemler de geliştirilmişti.⁶⁴⁴

Vergi toplama usulü sonraki dönemlerde arazilerin genişlemesine bağlı olarak daha sistemli bir hale getirilmişti. Hz. Ömer'in halifeliği zamanında, İran bölgesinin vergilerini toplarken bu bölgedeki köy reisleri olan dihkânlarla anlaşığı bilinmektedir. Ancak vergi toplama işinin çiftçiyi haksızlığa uğratmaması lazımdı. Bu nedenle halife her yıl köylerin temsilcilerini çağırmakta idi. Gönderilen vergi memurlarının ya da anlaşmalı kimselerin çiftçilere haksızlık yapması böylece engellenmeye çalışılmaktaydı. Eğer mahsül çiftçinin elinde olmayan sebeplerle zarara uğrasa ya da tamamen ziyan olsa çiftçi bu durumdan sorumlu tutulmamaktaydı. Bunlara dikkat edilmediğinde güven ortamı bozulmakta ve halk isyana kalkmaktaydı. Abbasi döneminin en ciddi problemlerinden biri, yüklenen ağır vergiler ve memurların keyfi tutumları sonucu halkın devlete olan güvenini kaybetmesiydi.⁶⁴⁵

3.7. Mahsülün Pazarlanması

Çiftçiler elde ettikleri mahsülün vergisini ödediklerinde, kendilerine yıl boyu lazım olan miktarı depolara koyarlar ve arta kalan kısmını ihtiyaç sahipleriyle anlaşarak ya da pazarlara çıkararak satarlardı. Hz. Peygamber bu satışlarla ilgili bazı düzenlemeler getirerek tarafların mağdur olmamasını sağlamaya çalışmıştı. Bu amaçla Hz. Peygamber'in pazarları teftiş ettiği ve bazen de çarşıların teftişi için bazı kadınları görevlendirdiği vakidir.⁶⁴⁶

İslâm öncesinden itibaren, henüz olgunlaşmamış meyvelerin, kendi cinslerinden kuru meyve karşılığında satılması bölge halkı tarafından uygulanan bir satış türüydü.

⁶⁴³ Hamîdullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 56; Demirci, s. 376-377, 435.

⁶⁴⁴ Mesâha sistemine göre, kişilerin sahip oldukları tarım alanları ölçülür ve buna göre yıllık vergi miktarı belirlenirdi. Mukâseme sisteminde ise çiftçilerin elde ettikleri mahsül üzerinden vergilendirilme yapılırdı. Bk. Demirci, s. 395-396, 435.

⁶⁴⁵ Hamîdullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 61; Demirci, s. 382-391; Bebel, s. 51-53; Lambard, s. 144

⁶⁴⁶ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 21; Davudoğlu, I, 407; Bebel, s. 127.

Tarladaki ekin, henüz olgunlaşmadan hattâ daha başaklar belirgin bir hale gelmeden önce, bu tarlanın ne kadar mahsül çıkaracağı tahmin edilir ve tespit edilen miktar karşılığında safi mahsül alınır. Yani bir tarlanın çıkaracağı buğday ve arpa gibi tahıl mahsülünü almak isteyen kimse önce ekinliği gezer ve tespitlerde bulunurdu. Daha sonra toprak sahibiyle yaptıkları anlaşma üzerine, ekin tarlasının çıkaracağı kadar tahılı peşinen öderdi. Ekinler üzerinde yapılan bu satış türüne “*muhâkale*” denilmekteydi.⁶⁴⁷ Aynı şekilde meyvelerin de henüz olgunlaşmadan satılması sıkça rastlanan bir uygulamaydı. Bahçe sahipleri, ağaçları üzerindeki olgunlaşmamış hurmaları, asmalarındaki üzümü safi kuru hurma ve üzüm karşılığında satmaktaydılar. Bu şekilde bağ ve bahçelerin vereceği mahsülün tahmin edilip önceden satılmasına “*müzâbene*” denilmekteydi.⁶⁴⁸ Aynen ekinler üzerine yapılan muhâkale satışında olduğu gibi bu satış da çıkacak meyvenin tahmin edilmesine dayanmaktaydı. Tahmin edilen tutar karşılığı peşinen ödenmekteydi.

Buna karşın mahsülün her türlü afetten kurtulup beklenen miktarda olması kesin değildi. Zira mahsül henüz yeterli olgunluğa ulaşmadan satılmaktaydı. Beklenmeyen bir durum meydana geldiğinde ise taraflar arasında anlaşmazlıkların ve tartışmaların çıkması mümkündür.⁶⁴⁹ Hz. Peygamber döneminde bu durumun örnekleri mevcuttu. Bu nedenle Hz. Peygamber, muzâbene ve muhâkale satışlarını yasaklamıştı.⁶⁵⁰ O “*Allah mahsülü harap ederse, kardeşinizin malını neye karşılık alacaksınız*”⁶⁵¹ diyerek bu satışların uygun olmadığını belirtmişti. Bazen tarla ve bahçelerin birkaç yıllık mahsülü önceden yapılan anlaşmayla satılmaktaydı. Toprak sahibi arazisinin birkaç yıl boyunca çıkaracağı ürünü tahminen hesaplayıp satılmaktaydı. Muzâbene ve muhâkale satışlarının daha ileri bir boyutu olan bu satış usulüne, “*muâveme*” denilmekteydi. Tarafların mağdur olma ihtimali daha yüksek olduğu için muâveme satışları da yasaklanmıştı. Zira bu satış usulünde müşteri bahçenin vereceği mahsül konusunda hiçbir işarete sahip değildi. Adeta bir kumardan ibaretti.⁶⁵²

Hz. Peygamber meyvelerin ve tahılların satılabilmesi için belirli bir olgunluğa erişmelerini şart koşmuştu. Onun asıl hedefi, pazarlık konusu olan mahsülün bir afete uğramamasını ve tarafların mağdur edilmemesini sağlamaktı. Bu nedenle, satışa

⁶⁴⁷ Müslim, Buyû, 83; Sofuoğlu, IV, 2005; Demirci, s. 325.

⁶⁴⁸ Buhârî, Buyû, 82; Müslim, Buyû, 72-76.

⁶⁴⁹ Bk. Müslim, Musâkât, 99.

⁶⁵⁰ Buhârî, Buyû, 75, 82, 93; Sofuoğlu, IV, 1996-1997; Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 22.

⁶⁵¹ Buhârî, Buyû, 87; bk. Müslim, Musâkât, 14-18.

⁶⁵² İbn Mâce, Ticârât, 33; Afzalurrahman, II, 606.

sunulacak olan olgunlaşmamış mahsülün, bazı evreleri tamamlamış ve afet tehlikelerini atlattığı olması gerekmektedir. “*Teşakküh*” veya “*izha*” olarak bilinen bu dönem, hurmaların hoş bir koku vermeye başladıkları ve renklerinin kızarmaya yüz tuttuğu dönemdir. Bu aşamaya gelen meyvenin afet tehlikelerini atlattığı kabul edildiği için mahsülün satılmasında sakınca görülmemiştir.⁶⁵³

Muzâbene ve muhâkale uygulamalarının her ikisini de kapsayacak şekilde zaman zaman “*muhâdara*” terimi kullanılmaktaydı. Aynı nedenlerle muhâdara satışlarının da yasaklandığı görülmektedir.⁶⁵⁴

Ancak bütün bu yasaklara rağmen olgunlaşmamış mahsülün satılmasına bazı durumlarda izin verilmekteydi. İhtiyaç sahibi kimseler, tarla ve bahçe sahipleriyle anlaşarak araziden hâsıl olacak olan ürünü tahmin ederler ve tutarını nakit olarak öderlerdi. Yani henüz ürün ortada yokken çiftçilere ödeme yapılırdı. Bu işlem peşin parayla veresiye mal almaktan ibaretti. Bu tür satış işlemine “*selem*” denilmekteydi. Aynı anlamda “*selef*” ifadesi de kullanılmaktaydı. İslâm öncesinde birkaç yıllık mahsülün, tahmini bir hesaplamayla satıldığı olmaktadır. Halkın ihtiyacını gidermek amacıyla Hz. Peygamber, bazı düzenlemeler yaparak selem satışlarının uygulanmasına izin vermişti.⁶⁵⁵ Selem anlaşmasını yapan kimselerin, söz konusu olan mahsülün miktarını ve teslim edilme zamanını aralarında kararlaştırmalarını emretmişti. Böylece o, muhtemel bir anlaşmazlığın ya da mağduriyetin ortaya çıkmasını engellemeye çalışmıştı.⁶⁵⁶

İbn Abbas, ticarî anlaşmaların ve borçlanmaların yazılması ile ilgili ayetin, selem anlaşmasını da kapsadığını ve bu anlaşmaların geçerliliğine delil olduğunu savunmuştur.⁶⁵⁷ Ayrıca Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde, ashabın selem anlaşmalarını uyguladıkları bilinmektedir. Onlar Şam çiftçilerinin, buğday, arpa, zeytin ve hurma mahsülleri üzerine selem anlaşmaları yapmaktaydılar. İnsanlar selem anlaşmaları sayesinde ihtiyaç maddelerini erkenden temin etmekteydiler.⁶⁵⁸

⁶⁵³ Buhârî, Buyû, 58, 83, 85, 86; Müslim, Buyû, 2, 50; İbn Mâce, Ticârât, 32; Sofuoğlu, IV, 2004, 2012.

⁶⁵⁴ Buhârî, Buyû, 93; Afzalurrahman, II, 604-605.

⁶⁵⁵ Buhârî, Selem, 1; Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 34; Sofuoğlu, V, 2039, 2073.

⁶⁵⁶ Buhârî, Selem, 1, 2; Müslim, Musâkât, 127, 128.

⁶⁵⁷ Sofuoğlu, V, 2073.

⁶⁵⁸ Buhârî, Selem, 1-3.

Halk arasında bazı çiftçilerin azığı tükenir ve kuru hurma gibi azıklara ihtiyacı olurdu. Bu çiftçilerin bahçelerindeki yaş hurmaları kendi erzak ihtiyaçlarını karşılamak için kullanmaları yeterli bir yol değildi. Böyle durumlarda elinde kuru hurma bulunan kimselerle, yaş hurma sahipleri karşılıklı anlaşarak ürünlerini değiştirebilirlerdi. Temel ihtiyaçların giderilmesini sağlayan bu uygulamaya bazı sırlamalar getirilerek Hz. Peygamber döneminde de kullanılmıştı. “Ariye” denilen bu uygulamanın farklı nedenlere bağlı olarak birkaç şekilde yapıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁵⁹ Bazen yaş hurma sahipleriyle, kuru hurma sahiplerinin karşılıklı olarak ihtiyaçlarını gidermelerini sağlamaktaydı. Bazen bir bahçe sahibi ihtiyacı olan fakirlere bahçesindeki bir ya da birkaç ağacın meyvesini bağışlardı. Daha sonra bu kişinin birkaç ağaç nedeniyle kendi bahçesine girmesini kabullenemez ve ona verdiği ağaçların meyvesini tahmini olarak tespit ederek karşılığında kuru hurma verirdi. Bazen de kendisine hibe edilen ihtiyaç sahibi, mahsülün olgunlaşmasını bekleyemez ve ihtiyacını gidermek için bu yaş hurmaları kuru hurma karşılığında satardı.⁶⁶⁰ Halkın ihtiyacının giderilmesinde önemli bir yöntem olan ariyye satışlarına Hz. Peygamber’in ruhsat verdiği görülmektedir. Ancak o, bu satışlara bir sınır koymuştu. Ariyye en fazla beş vesk miktarındaki meyveler için uygulanabilirdi. Bundan fazlası için ariyye söz konusu değildi. Ayrıca karşılığında kuru meyvesi verilecek olan ağaçların üzerindeki mahsül hars edilmeliydi. Yani çıkacak olan mahsülün dengini vermek için özen gösterilmeliydi.⁶⁶¹

Kişilerin henüz ellerine geçirmedikleri ürünü satmaları yasaklanmıştı. Ürünü başkasına satacak olan kimse önce onu kendi mülkiyeti altına almış olmalıydı.⁶⁶² Pazarlık konusu olan mahsülün alıcı tarafından görülmüş ve kabul edilmiş olması gerekiyordu. Alıcıya yeterli inceleme fırsatı vermeden ürünü aceleyle satmak hile sayılmaktaydı.⁶⁶³ Mahsül önce tarafların huzurunda ölçülmeliydi. Gerekirse alıcı ve satıcı ayrı ayrı ölçerek satış işlemini belirgin hale getirmeliydi.⁶⁶⁴

Mahsülünü şehirdeki pazarlara getirerek satmak amacıyla yola çıkan çiftçilerin şehir dışında karşılanmaları ve henüz pazar piyasasını görmeden ürünlerinin alınması Hz.

⁶⁵⁹ Sofuoğlu, IV, 1997, 2002, 2008.

⁶⁶⁰ Buhârî, Buyû, 84; Davudoğlu, VII, 646-647.

⁶⁶¹ Buhârî, Buyû, 75, 82, 83, Şîrb ve'l-Musâkât, 17.

⁶⁶² İbn Mâce, Ticârât, 37, 38.

⁶⁶³ Buhârî, Buyû, 55; Afzâlurrahman, II, 605-606; Mısırî, s. 160.

⁶⁶⁴ Buhârî, Buyû, 51; Müslim, Buyû, 42, 55; İbn Mâce, Ticârât, 37; Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 34.

Peygamber tarafından yasaklanan fiillerdendi.⁶⁶⁵ Zira aksi halde ürünlerin farklı ellerde toplanması ve doğal rekabet ortamının oluşması mümkün değildi. Mahsülü alan kimseler hem şehir dışında kalan ve piyasayı bilmeyen çiftçileri aldatabilir hem de kendi elinde topladığı ürünü istediği şekilde piyasaya sürerek fiyatları yükseltebilirdi. Bu amaçla köylülerin de mahsüllerini getirerek şehirde oturan bir kimseye satması için devretmeleri yasaklanmıştı. Şehirli de böyle bir satış işlemi gerçekleştirmek amacıyla köylülerle anlaşma yapamazlardı.⁶⁶⁶ Bu anlaşmalar yasaklanmadığı takdirde şehirde ikamet etmekte olan kimsenin mahsülü uzun zaman zarfında piyasa koşullarının üstünde bir fiyatla satması mümkündü. Halbuki çiftçiler mahsülü satıp köylerine dönmeyi düşündükleri için bu tür oyunlara vakitleri yoktu. Ayrıca araya herhangi bir aracının girmesi engellenilerek fiyatların yükselmesi önlenmiş olmaktadır.⁶⁶⁷

Satıcıların piyasayı yükseltmek amacıyla mahsülü pazara sürmeyerek ellerinde tutmaları yasaktı. Bu şekilde bir uygulamayla fiyatların yükseltilmesi “*ihlikâr*” olarak değerlendirilmekteydi. Hz. Peygamber, ihtikâr yapan kimselerin zarar ettiklerini ve günah işlediklerini haber vermişti.⁶⁶⁸ Aynı şekilde bazı tüccarlar fiyatları yükseltmek ve müşterileri kızdırmak amacıyla üçüncü şahıslarla anlaşmaktaydılar. Bu kimseler gelen müşterilerin rekabete girmelerini ve mahsüle daha fazla para vermesini sağlıyorlardı. Hz. Peygamber “*necş*” denilen bu işlemi de kesin bir ifadeyle yasaklamıştı.⁶⁶⁹ Ayrıca satıcının malını satabilmek için yalan yeminler etmesi çirkin davranışlar arasında görülmekteydi.⁶⁷⁰

Tarım mahsüllerinin kendi cinsleriyle değiştirilerek pazarlanması Hz. Peygamber’in yasakladığı satış türlerindendi. Yani hurmayı hurmayla, arpayı arpayla, buğdayı buğdayla satmak meşru görülmemişti.⁶⁷¹ Yine iyi cins hurmanın bir sa’ına karşılık, adi veya karışık hurma cinslerinden iki sa’ alınması da uygun olmayan satışlardandı. Bunun yerine mal sahibi önce kendi malını satıp paraya çevirmeli daha sonra parasıyla istediği üründen almalıydı.⁶⁷²

⁶⁶⁵ Buhârî, Buyû, 29; Müslim, Buyû, 11, 12, 14; İbn Mâce, Ticârât, 16.

⁶⁶⁶ Buhârî, Buyû, 29, 69; Müslim, Buyû, 11-12, Nikâh, 52; İbn Mâce, Ticârât, 15; Kallek, s. 185-193.

⁶⁶⁷ Mısırî, s. 140.

⁶⁶⁸ Müslim, Musâkât, 129, 130; İbn Mâce, Ticârât, 2; Mısırî, s. 149.

⁶⁶⁹ Buhârî, Hiyel, 6; İbn Mâce, Ticârât, 14.

⁶⁷⁰ Akgül, s. 42.

⁶⁷¹ Buhârî, Buyû, 74.

⁶⁷² Buhârî, Buyû, 20, 89; Müslim, Musâkât, 94, 98; İbn Mâce, Ticârât, 48.

Hiz. Peygamber döneminde, Hicaz bölgesi ve çevresinde en önemli geçim kaynaklarından biri olan tarım, aynı zamanda bölgenin ticarî hayatında da oldukça önemli bir yere sahipti. Kervanlarla panayırlara, komşu şehirlere ya da ülkelere taşınan en önemli ticaret malları arasında tarım ürünlerinin yer aldığı açıktır.

Mekke toprakları genelde tarıma elverişli değildi. Bu nedenle Mekkelilerin, tarım ürünlerini ihraç ettiklerini söylemek mümkün değildir. Aksine Mekke halkının dışardan ithal ettiği en önemli ticaret malları arasında tarım ürünleri gelmekteydi. Bazı Mekkelilerin, Mekke yakınlarında ve Tâif'te çiftçilik yaptıkları daha önce anlatılmıştı. Ancak onların bu arazilerinden getirdikleri mahsül şehir halkının ihtiyaçlarının karşılanmasına yetmemekteydi. Dolayısıyla yıllık erzak olarak kullanılacak olan mahsülün dışardan getirilmesi gerekmektedir.

Mekke halkının erzak ihtiyacının önemli bir kısmını Tâif karşılamaktaydı. Bereketli topraklara sahip olan bu şehirde tarım ürünlerinin ihracı, halkın en önemli geçim kaynaklarından idi. Bağ ve üzüm diyarı olarak tanınan Tâif, ayrıca ürettiği üzüm içkisiyle başta Mekke olmak üzere, yakın çevrelerine içki pazarlamaya başlamıştı. Üzüm içkisinin civarda nâm salmasından sonra, Tâif halkının yüzü gülmüş ve kazançları giderek artmaya başlamıştı. Tarım ürünlerinin ve bu ürünlerden elde ettikleri içkinin ticareti, Tâif'in giderek zenginleşmesini ve bir şehir görünümünü almasını sağlamıştı.

Medine, Hayber ve Vâdi'l-Kurâ gibi bazı yerleşim alanları, hurma yetiştiriciliğinin ön plana çıktığı şehirlerdi. Bu topraklarda üretilen hurma mahsülü ihtiyacın üzerinde idi. Dolayısıyla mahsülün pazarlanması gerekmektedir.⁶⁷³

Hurma ticareti Medine ve Hayber gibi hurma alanlarının en önemli gelir kaynaklarından idi. Ancak bu mahsülün pazarlanması daha ziyade bölgedeki Yahudiler tarafından yapılmaktaydı. Kendi arazilerinde sıkı çalışmalarla hurma yetiştiren Yahudiler, Araplar'ın mahsülünü satın alır ve uzak pazarlara çıkarırlardı. Yahudiler'in, Medine'de oluşmakta olan İslâm birliğine karşı çıkmalarının en önemli nedenlerinden biri sahip oldukları bu kaynakların ellerinden gitmesi endişesi idi. Bir de Medine'den transit geçmekte olan kervanlar bu bölgede üretilen mahsülün pazarlanmasında önemli bir yere sahipti. Hiz. Peygamber döneminde, Medine'ye Şâm ve Irak taraflarından Nebâti tüccarların geldiği bilinmektedir. Dışarıdan gelen bu tüccarların Medine

⁶⁷³ Hizmetli, s. 160.

çarşılara uğradıkları ve mallarını takas ettikleri anlatılmaktadır. Zira Hz. Peygamber döneminde, Medine’de, Nebâtiler’den kalma bir çarşı bulunmaktaydı.⁶⁷⁴

Bunlara ilave olarak Medine’de Benî Kaynuka, “Müzahim”, “Asâbe” ve “Nabî” çarşılarının varlığı bilinmektedir.⁶⁷⁵ Aynı şekilde Mekke’de, “Hazvere”, “Sûku’l-Leyl”, “Sûku’s-Sağîr” gibi onlarca çarşı mevcuttu. Benzer şekilde Hayber ve Tâif gibi hemen her şehirde pazarların ve çarşıların kurulduğu anlaşılmaktadır.⁶⁷⁶ Özellikle üretilen sebzelerin bozulmadan satılabilmesi için bu pazarlar oldukça önemliydi.⁶⁷⁷ Fakat tarım mahsüllerinin ihracatında panayırlar daha önemli bir role sahipti. Hicaz bölgesi ve çevresindeki meşhur panayırlar yılın belirli vakitlerinde kurulmaktaydı. Bunların en önemlileri olan Ukaz, Mecenne ve Zü’l-Mecaz panayırları, bütün bölge tüccarlarının ve halkının yüksek oranda katıldığı buluşma mekânlarıydı.⁶⁷⁸ Bu panayırlara yakın uzak her taraftan çiftçiler mahsüllerini getirmekteydiler. Ancak çiftçilerin mahsülü kendi imkânlarıyla sevk etmeleri zor olacağından, yine ticarî kervanların ve kervan sahiplerinin mahsülün bu panayırlara taşınmasına aracılık ettiği anlaşılmaktadır.⁶⁷⁹ Hicaz bölgesi ve çevresi, İslâm öncesinden itibaren pazar ve panayırlar bakımından oldukça zengindi.⁶⁸⁰

Tarım mahsüllerinin ticareti ve pazarlanması konusunda bahsedilmesi gereken bir diğer konu tarım ürünlerinin ithalatıdır. Başta söz ettiğimiz gibi Mekke, erzak ihtiyacının büyük kısmını komşu şehirlerden veya Irak ve Şam gibi bereketli bölgelerden ithal ettiği tarım mahsülleriyle gidermekteydi. Üzümleriyle meşhur olan Tâif aynı zamanda iyi bir tahıl üretim merkeziydi. Bu yönüyle kendi ihtiyacını giderebilecek durumda sayılmakla birlikte bölgede yetişmeyen meyve ve tahıl türlerinin ithal edilmiş olması mümkündür. Hurma yetiştiriciliği ile ün salan Medine, Hayber ve diğer bölgelerde genelde arpa olmak üzere tahıl üreticiliği yapıldığı da bilinmekle birlikte bu bölgelerin özellikle Şam taraflarından buğday ve ihtiyaç duydukları bazı tarım ürünlerini ithal ettikleri bilinmektedir.

⁶⁷⁴ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 33-34; Hamidullah, *İslâm’da Devlet İdaresi*, s. 158; Çağatay, s. 45; Hizmetli, s. 261, 296.

⁶⁷⁵ Medine çarşıları için bk. Lecker, *İslâm Öncesi ve İslâm’ın İlk Dönemlerinde Medine/Yesrib Pazarı Üzerine*; Akgül, s. 31.

⁶⁷⁶ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 21; Bk. Çelikkol, s. 42-49.

⁶⁷⁷ Küçükbaşçı, *Harameyn*, s. 238.

⁶⁷⁸ Çelikkol, s. 46-48; Akgül, s. 26.

⁶⁷⁹ Hizmetli, s. 137, 293.

⁶⁸⁰ Akgül, s. 25-33.

Pazarlama konusuyla yakın ilgisi olan bir diğere mesele ölçü ve tartılardır. Bu nedenle ölçüm, satış ve benzeri işlemlerde ölçek olarak kullanılan kapların ve ağırlık birimlerinin zikredilmesi yerinde olacaktır. Fakat öncelikle belirtmek gerekir ki Hicaz bölgesi ve çevresinde ortak ölçü ve tartı birimlerinin kullanılmakta olduğunu iddia etmek zordur.⁶⁸¹ Mesela İslam öncesinde Mekke halkının kendilerine has bazı tartılar kullandığı söylenmektedir.⁶⁸² Ayrıca yakın dönemlerde yapılan araştırmalar da ölçü ve tartılarla ilgili farklı bilgiler verilmektedir. Bazı dönemlerde devlet idaresi tarafından ölçü birimlerinin değiştirildiği anlaşılmaktadır.⁶⁸³ Muhtemelen bu farklılıkların başlıca sebeplerinden birisi budur.

Bölgede yaygın bir şekilde kullanılan tartı birimleri, yarım kilo civarındaki “*müdd*” ve dört müdde denk gelen “*sa*” idi. Hz. Peygamber, Medine için bereket duası yaparken “*Allah’ım onların müddlerine ve sa’larına bereket ver*”⁶⁸⁴ demekteydi.

“*Vesk*” ise altmış sa’ yani, 120 kg civarında bir ağırlık birimiydi.⁶⁸⁵ “*Farak*” ise 3 sa’ yani yaklaşık 6 kg ağırlığındaki ağırlık birimi için kullanılmaktaydı.⁶⁸⁶ Bu ölçü birimlerinin farklı miktarlara geldiğini ve farklı bölgelerde değişik isimlerle adlandırıldığını söyleyenler de mevcuttur.⁶⁸⁷ Bunların dışında, “*miskal*”, “*ritil*”, “*okiyye*” gibi daha ufak birimlerde kullanılmaktaydı. Fakat bunların tarım mahsüllerinin tartılması için yeterli büyüklükte değildi.⁶⁸⁸ Hz. Peygamber döneminde uzunluk birimi olarak arşın ve karış kullanılmaktaydı. Kişilere göre değişmekte olan bu birimler, sonraki dönemlerde tanzim edilmişti.⁶⁸⁹

⁶⁸¹ el-Mu’cemü’l Vasît, II, 865, I, 352.

⁶⁸² Davudoğlu, V, 272.

⁶⁸³ Buhârî, İ’tisâm bi’s-Sünne, 16; Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 34.

⁶⁸⁴ Buhârî, Buyû, 52; Müslim, Hac, 465.

⁶⁸⁵ Mustafâ ve diğ., II, 1045.

⁶⁸⁶ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 34; Hizmetli, s. 296.

⁶⁸⁷ Davudoğlu, II, 1039, VII, 142.

⁶⁸⁸ Mustafa ve diğ., I, 352.

⁶⁸⁹ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 34-35; Davudoğlu, V, 270-272.

SONUÇ

Hz. Peygamber dönemi tarım faaliyetlerini konu alan çalışmamız süresince söz konusu dönemin kaynakları arasında yer alan siyer, megâzi ve hadis kaynaklarından yararlanılmıştır. Ziraat ve botanikle ilgili çalışmalar taranarak konumuzla ilgili bilgiler toplanılmaya çalışılmıştır. Bütün kaynaklardan ve araştırmalardan elde ettiğimiz veriler bir bütünlük arz edecek şekilde bölümlere ve alt bölümlere ayrılarak konunun daha kolay ve net bir şekilde anlaşılması hedeflenmiştir.

İlk olarak konumuzun kapsamı içersine giren yerleşim alanlarına olan etkisi bakımından bütün Arap Yarımadası'nın coğrafi ve İklimsel özellikleri ele alınmış ve böylece yarım adanın genel tarımsal yapısı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu tespitler sayesinde bir sonraki bölümde ele alınan yerleşim alanlarının tarımsal yapısının daha net bir şekilde ortaya çıkması sağlanmıştır. Büyük devletlerin kurulduğu Yemen bölgesi, bereketli topraklara sahipti ve tarım kültürü oldukça gelişmişti. Burada güçlü devletlerin kurulabilmesinin en etkin sebebi buydu. Aynı şekilde Ahsâ bölgesi gibi kıyı kesimleri verimli tarım arazilerine sahipti. Yarım adada nüfus genelde kıyı şeritleri boyunca

yoğunlaşmakta idi. Bütün bunlara baktığımızda Hicaz bölgesi ve çevresinin durumunu daha rahat bir şekilde tespit etmek mümkündür. Ayrıca bütün yarımadanın tarım kültürü hakkında bilgi sahibi olduğumuzda konumuzun kapsamına dâhil olan toplulukların çevreleriyle olan kültür alışverişlerini ve tarım ürünlerinin hangilerinin ithal edildiğini, hangilerinin ihraç edilmekte olduğunu anlamamız kolaylaşmaktadır. Örneğin Medine’de tarım işleriyle uğraşan Ensar’ın anayurdu Yemen topraklarıydı. Bu insanların Medine’deki tarımcılık faaliyetlerinin eski kültürlerinden etkilenmediğini iddia etmek zordur.

İkinci bölümde Hicaz bölgesi ve çevresi olarak sınırlandırdığımız yerleşim alanlarını sırasıyla ele alarak bu alanlarda yapılan tarım faaliyetlerini, yetiştirilen ürünleri ve tarım alanlarını mümkün olduğunca örnekleriyle birlikte açıklamaya çalıştık. Mekke, Medine, Tâif, Hayber ve diğer yerleşim alanlarını tek tek bu yönüyle incelemeye gayret ettik. Buraların tarımsal yapısını anlatmadan önce coğrafi özelliklerini, iklimini su kaynaklarını araştırarak tarımsal elverişliliğini tanımaya çalıştık.

Bu araştırmalarımız neticesinde zaman zaman orijinal bilgilere ulaştık. Mekke’nin aslında hiçbir tarım faaliyetinin yapılmadığı bir yer olmadığını etrafında tarım alanlarının bulunduğunu, harem sınırları dâhilinde sebze yetiştirildiğini bazı örnekleriyle ortaya koyduk. Tarıma elverişli topraklara ve yarımadanın geneline oranla yeterli suya sahip olan Medine’nin geniş hurmalıklarını, ihtiyaç fazlası olan hurma mahsülünün ihraç edildiğini, hurmanın yanında önemli miktarda arpa yetiştirildiğini ve sebzeçiliğin yapılmakta olduğunu tespit ettik. Şehirde oturmakta olan toplulukların sahip oldukları tarım kültürlerini ve Medine’deki tarım faaliyetlerini anlattık. Bütün bunların daha net canlanması için Medine vadilerini ve sularını tespit etmeye özen gösterdik. Hz. Peygamber’in gelişinden sonra şehirdeki arazilerin daha etkin bir şekilde tarım işlerinde kullanıldığını, halkın ihtiyacının giderilmesinde ve iktisadî kalkınmada önemli bir rol oynadığını gördük. Tâif’in üzüm diyarı olarak bilindiği ayrıca tahıl üretimi yönünden yeterince zengin olduğu, şehrin ilk imar edilişinde tarımsal elverişliliğinin önemli bir yere sahip olduğu tespit edilmiştir. Sakîf’in, buranın yerlileri ile yaptığı anlaşma ile bütün Tâif arazilerini tarıma açmaya başladığı andan itibaren şehir, sürekli olarak tarım alanlarının artmasına paralel olarak büyümüş ve zenginleşmişti. Bir de üzümden içki yapmaya başladıklarında, bütün civarda ün sahibi olan bu içkileri onların en önemli ihraç maddeleri olmuş ve kalkınma sürecine büyük katkılar sağlamıştı. Bunların dışında genelde Yahudiler’in oturmakta olduğu Hayber,

Vâdi'l-Kurâ ve Fedek gibi alanlar hurma ziraatının meşhur olduğu bölgelerdi. Bu alanların hemen hepsi kendilerine has hurmalarıyla bütün civarda tanınmaktaydılar. Yahudiler'in elde ettikleri ekonomik, siyasi, askeri güçlerinin kazanılmasında hurma yetiştiriciliği önemli bir etken olmuştu. Yine tarım faaliyetlerinin elverişliliği sayesinde onlar bu bölgelerde çoğalabilmişlerdi.

Bütün bu yerleşim alanlarındaki tarım faaliyetleri sırasıyla anlatılırken tarımın, siyasî, iktisadî ve günlük hayattaki yeriyle ilgili tespitlerde bulunduk. Mesela, Beni Nadîr ve Hayber hurmalıklarının ele geçirilmesinden sonra Müslümanların durumunun nasıl değiştiğine dikkat çektik. Hayber kuşatması öncesinde, Yahudiler'in kendilerine yardım etmeleri karşılığında Gatafan kabilesine hurma mahsülünün önemli bir kısmını teklif ettiklerini, Hz. Peygamber'in de eğer Yahudiler'e yardım etmezlerse Gatafan kabilesine, ele geçirecekleri Hayber hurma mahsülünün bir kısmını teklif ettiğini ele aldık. Ayrıca Hz. Peygamber'in yaptığı iktâlarda olduğu gibi tarım alanlarının ve mahsüllerin siyasî amaçlarla kullanıldığını tespit ettik. Aynı şekilde savaşlar esnasında kalesine sığınan ve savunma yapmayı tercih eden düşmanın teslim olmasını kolaylaştırmak için hurma ağaçlarının ve üzüm bağlarının kesilmesini örnekleriyle anlattık. Yine Mekke ordularının yaptığı gibi düşmana ait ekin alanlarının tahrip edilmesine değindik.

Tarım ürünlerinin günlük ve iktisadi hayattaki yeriyle ilgili bazı tespitler yapmaya çalıştık. Bu bağlamda bölgede yaşamakta olan halkın tarım kültürlerini mümkün olduğunca ele aldık. Mekke ve Medine kadınlarının farklı karakterlere sahip olmasında tarım kültürünün önemli bir yere sahip olduğuna değindik.

Üçüncü bölümde tarım hayatıyla ilgili ayrıntılar tespit edilmeye çalışılmıştır. Öncelikle toprağın tarıma açılmasının ne şekilde gerçekleştirildiğiyle ilgili bilgiler sunulmuş daha sonra tarım alanlarının işlenmesinde halk arasında kullanılmakta olan ortaklıklar ve kiralama usulleri belirlenmiştir. Bu ortaklıklar sayesinde tarla ve bahçe sahiplerinin işçilerle yaptıkları anlaşmalar değerlendirilmiştir. Bu tür uygulamaların tarım alanlarının genişlemesine, toprağın daha verimli bir şekilde işlenebilmesine, devlet hazinesine daha fazla vergi girmesine ve neticede kalkınmada önemli bir yere sahip olduğuna değinilmiştir. Mevsimi geldiğinde toprağın işlenmesi, ekilmesi, dikilmesi ve bu işlemlerde kullanılmakta olan aletlerle ilgili detaylar tespit edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra bölgede sulama işlerinin nasıl yapıldığı, yağmur ve kuyu sularının nasıl kullanıldığı incelenmiştir. Bahçelerde bulunan su arkları ve bunların ne şekilde

kullanıldıkları belirlenmiş olup ayrıca kuyulardan söz edilmiştir. Bu kuyuların ne şekilde kullanıldıkları, suyun nasıl çıkarıldığı ve bahçelerin sulanmasındaki rolleri tespit edilmiştir. Develerle uzaklarda bulunan kuyu veya havuzlardan getirilen sularla tarım alanlarının sulandığı görülmüştür.

Bütün bu çalışmalardan sonra, mahsülle ilgili ayrıntılar ele alınmış olup, yetiştirme aşaması boyunca ürünlerinin başına gelebilecek olan sorunlardan bahsedilmiştir. Daha sonra mahsülün hasat edilmesi ve hasat sonrası yapılan işlemler incelenerek ürünün depolanmasına kadar olan kısım konu edinilmiştir. Ardından mahsülün vergilendirilmesi ve depolara alınan ürünün, pazarlanması konuları incelenmiştir. Tarım ürünlerinin vergilerinin toplanmasında Hz. Peygamber'in oldukça titiz davrandığı, vergi miktarlarının tespiti için tarla ve bahçe sahiplerine hâris denilen kişileri gönderdiği ayrıca vergi amillerini bizzat kendisi seçerek bu işle ilgili kuralları koyduğu görülmektedir. Satış ve pazarlamayla ilgili İslâm öncesinden itibaren uygulanmakta olan bir çok usûl, Hz. Peygamber tarafından düzeltilmişti. Bunların bazılarının yasaklandığı da vuku bulmaktaydı. Zira Cahiliye geleneğinin izlerini taşıyan bazı pazarlıklar, tarafların bazılarının mağdur edilmesine, pazarların ve piyasanın bazı kimseler tarafından kontrol altına alınarak fiyatların istendiği gibi yükseltilmesine imkân tanımaktaydı. Hz. Peygamber bütün bunları doğru olmayan usûller olarak gördüğü için bu uygulamalarla ilgili düzenlemeler ve yasaklar getirmeyi kaçınılmaz görmüştü.

Tezimizde ulaştığımız en önemli sonuç, tarımcılığın, Hz. Peygamber döneminde Hicaz bölgesi ve çevresinde en önemli geçim kaynağı olduğu ve dönem tarihinin her yönüyle daha net bir şekilde anlaşılmasını sağlamak için öncelikle çalışılması gereken konular arasında yer aldığıdır. Dönemin siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel hemen her boyutuyla ilgili yaşantılarda tarım kültürünün etkisini görmek mümkündür.

KAYNAKLAR

- ABDUL GHANÎ, Muhammad Ilyas (2003), *History of Madinah Munawwarah*, Al-Rasheed.
- ABDULĖANÎ, Muhammed İlyâs (2001), *Tarih-i Mekket-i Mükerrreme Kadîmen ve Hadîsen*, Mutâbiu'r-Reşîd, Medine.
- AFZALURAHMAN (1996), *Sîret Ansiklopedisi*, I-VI, İnkılab Yayınları, İstanbul.
- AĞARI, Murat (2002), *İslâm Coğrafiyacılığı ve Müslüman Coğrafiyeciler*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- AĞCA, Sevgi (2000), *XIX. Yüzyıl Osmanlı Kaynaklarına Göre Arap Yarımadasının Coğrafi Yapısı*, İstanbul, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- AKGÜL, Ahmet (2000), *Cahiliyeden Hz. Peygamber Devrinin Sonuna Kadar Ticari Hayat*, Şanlıurfa, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AKTAN, Hamza, “İhyâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXII, s. 7, İstanbul
- ASİLTÜRK, Mustafa (2005), *Tâif Şehri ve Sakîf Kabilesi*, Ankara, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AVCI, Casim, “Kaynukâ (Benî Kaynuka)” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXV, s. 88, İstanbul.
- AYDIN, Mustafa (2001), *İslâm 'ın Tarih Sosyolojisi*, Pınar Yayınları, İstanbul.
- AYDINOĞLU, Cemalettin (1998), *Arap Yarımadası'nın Tarihi Coğrafyası*, İstanbul, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslâm Ülkeleri Enstitüsü.
- BAMMAT, Haydar (trs), Çev. Osman Fehmi Giritli, Sancak Yayınları, İstanbul.
- BARTHOLD, W. (1977), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Çev. M. Fuad Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- BEBEL, August (2003), *Hz. Muhammed ve Arap İslâm Kültürü Dönemi*, Çev. Veysel Atayman, Bordo-Siyah Yayınları, İstanbul.
- BEKRÎ, Abdullah b. Abdülaziz b. Muhammed d. Eyyûb b. Amr Ebû Ubeyd (1998), *Cahiliye Arapları*, Çev. Levent Öztürk, İz Yayıncılık.
- BELÂZÜRÎ, Ahmed b. Yahya b. Cabir (1987), *Fütûhu'l-Büldân*, Thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ ve Ömer Enis et-Tabbâ, Beyrut.
- BOSTAN, İdris, “Akîk” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. II, s. 263.
- BOZKURT, Nebi ve Küçükaşçı Mustafa, “Mekke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVIII, s. 555, İstanbul.
- BOZKURT, Nebi, “Hurma” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XVIII, s. 391, İstanbul.

- BUHÂRÎ, Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cûfî, (1992), *Sahîhu'l Buhâri* I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- BUHL, "Medine" *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, c. VII s. 458.
- BÜYÜKÇOŞKUN, Kudret, "Arabistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. III, s. 248, İstanbul.
- ÇAĞATAY, Neşet (1989), *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- ÇAKMAK, Hanefî (1999), *İslâm Hukukunda Tarım İşletmeciliği ve Tarım Ortaklığı*, Bursa, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÇELİKKOL, Yaşar (2002), *Cahiliye Döneminde Mekke (M. 400-600 Yılları Arası Mekke'nin Fizikî, Etnik, Dinî ve İdarî Yapısı)*, Ankara, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DAVUDOĞLU Ahmet (1992), *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, Sönmez Yayınları, İstanbul,
- DEMİRCİ, Mustafa (2003), *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- DEMİRCİ, Mustafa, "İktâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXII, s. 43.
- DEMİRHAN, Yahya (2006), *Hz. Peygamber Döneminde Zekâtın Toplanmasında İzlenen Yol*, Bursa, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DÎNEVERÎ, Ebî Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe (1930), *Uyûnu'l-Ahbâr* III-IV, Dâru'l Kütübü'l Mısriyye, Kahire.
- DÎNEVERÎ, Ebî Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe (1925), *Uyûnu'l-Ahbâr* I-II, Dâru'l Kütübü'l Mısriyye, Kahire.
- DÎNEVERÎ, Ebû Hanîfe Ahmed bin Dâvûd b. Venend (1974), *Kitâbu'n-Nebât*, Thk: Bernhârd Lakîn, I-V, Dâru'l-Kalem, Beyrût.

- EBÛ DÂVUD ES-SİCİSTÂNÎ, Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî (1992), *Sünen-i Ebû Dâvud*, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Ebû YUSUF, Yakub b. İbrâhim b. Habib el-Ensârî el-Kufî (trs), *Kitâbu'l-Harâc*, Thk. Dr. Muhammed İbrahim Elbenâ, Dârul Sulh, Mısır.
- EFE, Gökhan (2002), *İslâm Öncesi Arabistan'da Yahudilik*, İstanbul, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- EFENDİ, Abdurrahman Fehmi (2005), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Çev. Hüseyin Elmalı ve Cüneyt Eren, Akademi Yayınları, İzmir.
- ES'AD, Mahmut (1983), *İslâm Tarihi (Târih-i Din-i İslâm)*, Marifet Yayınları, İstanbul.
- EZRAKÎ, Ebû'l-Velid Muhammed b. Abdullah (1974), *Kâbe ve Mekke Tarihi*, çev: Y. Vehbi Yavuz, Feyiz Yayınları, İstanbul.
- GROHMAN, Adolf, "Vâdi'l-Kurâ", *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, c. XIII, s. 136.
- HAMİDULLAH, Muhammed (1991), *Hz. Peygamberin Savaşları*, Çev. Salih Tuğ, Yağmur Yayınları, İstanbul.
- HAMİDULLAH, Muhammed (1992), *İlk İslâm Devleti*, Çev. İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yayınları, İstanbul.
- HAMİDULLAH, Muhammed (2003), *İslâm Peygamberi*, Çev: Salih Tuğ, I-II, Ankara.
- HAMİDULLAH, Muhammed (1998), *İslâm'da Devlet İdaresi*, Çev. Hamdi Aktaş, Beyan Yayınları.
- HAMİDULLAH, Muhammed (2006), *İslâm'a Giriş*, Çev. Cemal Aydın, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara.
- HAMİDULLAH, Muhammed, "Hayber", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XVII, s. 20. İstanbul.
- HASAN, Hasan İbrahim (1996), *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, Çev. Sadreddin Gümüş ve İsmail Yiğit I-XII, Kayıhan Yayınları, İstanbul.
- HATİPOĞLU, Haydar (1982), *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*, Kahraman Yayınları, İstanbul.

- HAVVA, Said (1992), *İslâm*, Çev. Mesut Tat, Tekin Kitabevi, Konya.
- HİTTİ, Philip K. (1995), *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi I-II*, Çev. Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- HİZMETLİ, Sabri (2001), *İslâm Tarihi İlk Dönemler*, Özkan Matbaacılık, Ankara.
- HODGSON, Marshall G. S. (1995), *İslâm'ın Serüveni*, Çev. Alp Eker ve dğr, I-III, İz Yayıncılık, İstanbul.
- İBN HİŞÂM, Ebu Muhammed Abdulmelik (1992), *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Thk. Mustafa es-Sakkâ ve dğr. I-IV, Beyrut.
- İBN MÂCE, Hâfız Ebî Abdillâh b. Muhammed b. Yezîd (1992), *Sünen-i İbn Mâce*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- İBN SA'D, Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî (1985), *Tabakâtü'l-Kübrâ*, Dâru'l-Beyrût, Beyrût.
- İBN ŞEBBE, Ebû Zeyd Ömer b. Abide en-Nemri (1973), *Tarihü'l-Medîneti'l-Münevvere: Ahbarü'l-Medîneti'l-Münevvere*, thk. Fehim Muhammed Şeltut, I-IV, 2. Baskı, Dâru'l-İsfahâni, Cidde.
- İBN VAHŞİYYE, Ebû Bekir Ahmed bin Ali bin Kays el Keskânî (1995), *Filâhâtu'n-Nebâtıyye*, Thk: Tefîk Fahd, I-II, Dimeşk.
- İBNİ KESİR Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbeddîn Ömer b. Kesîr b. El-Kaysî el-Kureşî el-Busravî ed-Dimeşkî eş-Şâfî (1993-1994), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Thk. Ahmed Abdülvehhab el-Füteyyih, I-XIV, Daru'l-Hadis, Kahire.
- İBNÜ'L-ESİR, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Abdülkerîm b. Abdülvâhid eş-Şeybânî (1979-1982), *el-Kâmil fi't-Târîh*, I-XIII, Daru's-Sadr, Beyrût.
- İslâm Ülkeleri Ansiklopedisi*, Ahsen Yayınları, İstanbul, 1994.
- KALAYCI, Ayhan (1996), *İslâm Öncesi Mekke Sitesinde Sosyal Yapı*, İstanbul, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- KALLEK, Cengiz (1994), *İslâm'ın İlk Devirlerinde Devlet-Piyasa İlişkisi*, İstanbul. Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

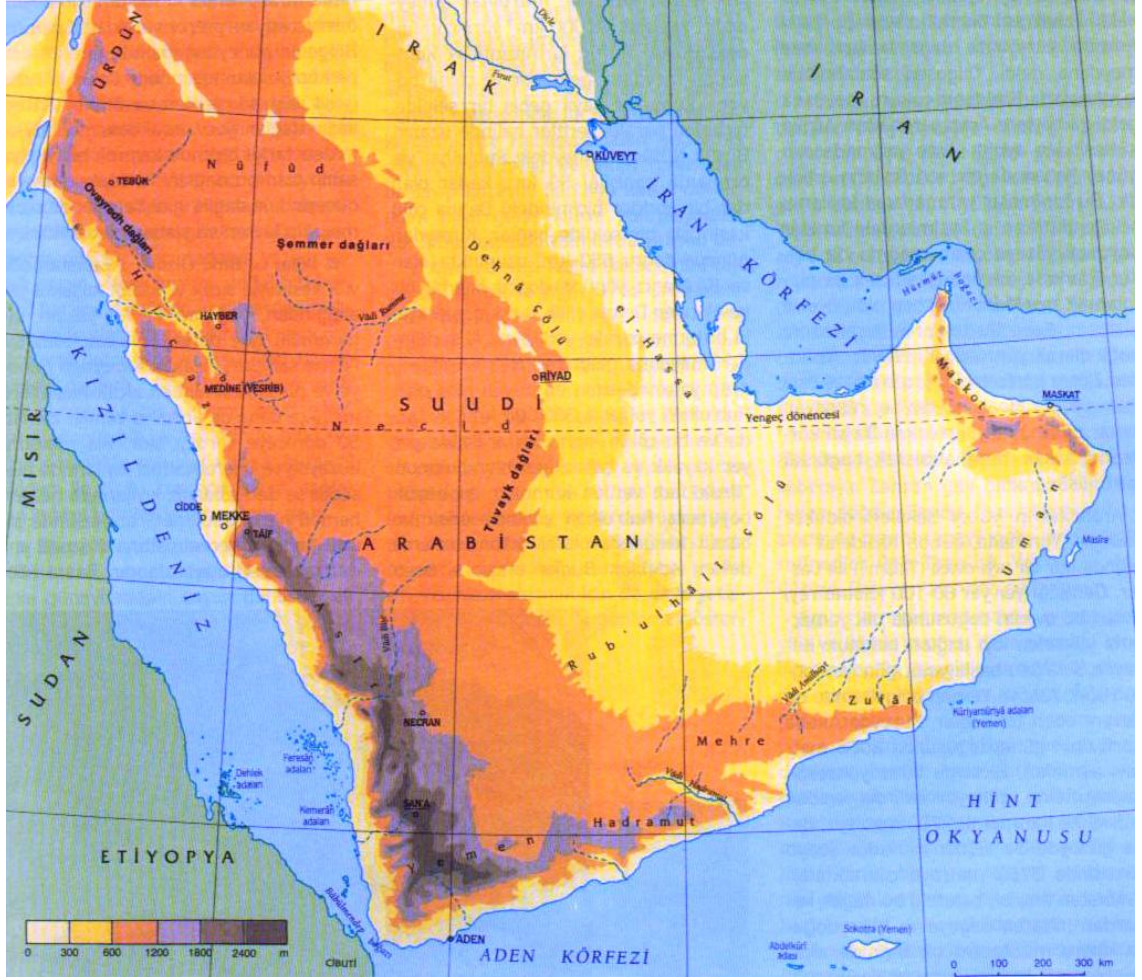
- KAYAPINAR, Hüseyin, “Muğarese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXX, s. 373.
- KAZICI, Ziya (1991), *İslâm Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul.
- KELBÎ, Hişâm b. Muhammed b. as-Sa’ib b. Bişr (2003), *Putlar Kitabı*, Çev. Beyza (Düşüngen) Bilgin, 2. Baskı, Pınar Yayınları, İstanbul.
- KÖKSAL, Mustafa Asım (1966), *İslam Tarihi Hz. Muhammed ve İslâmiyet Mekke Devri*, Öğretmenler Matbaası, Ankara.
- KÖKSAL, Mustafa Asım (1969), *İslâm Tarihi Hz. Muhammed ve İslâmiyet Medine Devri*, İrfan Yayınevi, İstanbul.
- KÖKSAL, Mustafa Asım, (1987) *İslâm Tarihi*, I- XVIII, Şamil Yayınları, İstanbul.
- KÜÇÜKAŞCI, “Medine”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVIII, s. 305.
- KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri (2003), *Cahiliyeden Emevilerin Sonuna Kadar Harameyn*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul.
- KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri (2003), *Harameyn Cahiliyeden Emevilerin Sonuna Kadar*, İsar Yayınları, İstanbul.
- KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri ve Dğr, (2006), *Hicaz Albümü Fotoğraflarla Kutsal Topraklar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- KÜÇÜKKESKİCİ, Mustafa (1999), *Hz. Peygamber Döneminde Medine’nin Sosyal Yapısı*, Konya, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- LAMMENS, “Mekke”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, c. VII , s. 630.
- LAMMENS, “Sakîf”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, c. X, s. 97.
- LAMMENS, “Tâif”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, c. XI, s. 672.
- LECKER, Michael, *İslâm Öncesi ve İslâm’ın İlk Döneminde Medine/Yesrib Pazarı Üzerine*, Çev. Mahfuz Söylemez, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. II, sayı: 4, s. 157-172.

- LEWİS, Bernard (2006), *Uygarlık Tarihinde Araplar*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, Pegasus Yayınları, İstanbul.
- LİNGS, Martin (2004), *Hz. Muhammed'in Hayatı*, Çev. Nazife Şişman, 24. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul.
- LOMBARD, Maurice (1983), *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, Çev. Nezih Uzel, 1. Baskı, Pınar Yayınları, İstanbul.
- MİSRÎ, Refik Yunus (1989), *İslâm İktisat Metodolojisi*, Çev. Hüseyin Arslan, Birleşik Yayıncılık
- el Mu'cemu'l-Vasît*, I-II, Mektebetü'l İlmiyye, Tahran.
- MÜSLİM, Ebû'l Hüseyin Müslim b. El-Haccâc el Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî (1992), *Sahihu Müslim*, I-III, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- ÖZEY, Ramazan (1997), *Dünya ve Ülkeler Coğrafyası*, Öz Eğitim Yayınları, İstanbul.
- ÖZKUYUMCU, Nadir, "Nadîr (Benî Nadîr)" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXII, s. 275.
- SELÂM, Şâfi'î Mahmud Selâm (644), *En-Neşâtu'z-Ziraa'î fi Hayber fi'l Câhiliyeti ve Hattâ Nihâyeti ahdi Ömer bin Hattâb*, Ma'ârif-i İskenderiye.
- SİDDİKÎ, S. A. (1968), *İslâm Devletinde Mali Yapı*, Çev: Rasim Özdenören, Fikir Yayınları, İstanbul.
- SOFUOĞLU, Mehmet (1987-9), *Sahîh-i Buhâri ve Tercemesi* I-XVI, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- SURUC, Salih (2003), *Kainatın Efendisi Peygamberimizin Hayatı*, Medine Devri, Nesil Yayınları, İstanbul.
- ŞAFAK, Ali (1977), *İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı İlk Devirler*, Türdav Yayınları, İstanbul.
- ŞAHİN, Vedat (2001), *Arap Yarımadası'nda Suyun Jeopolitik Önemi*, İstanbul. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ŞEŞEN, Ramazan (1998), *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İsar, İstanbul.

- TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd (1990), *Tarihü't-Taberî*, Thk. Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim, I-X, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire.
- TANYU, Hikmet, "Ağaç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. I, s. 457.
- UMERÎ, Ekrem Ziya (1988), *Medîne Toplumu*, Çev: Nureddin Yıldız, Risale Yayınları, İstanbul.
- VÂKIDÎ, Muhammed b. Ömer, *Kitâbu'l-Megâzî*, Thk. Marsden Jones, I-III, Beyrut.
- WATSON, Andrew M. (1983), *Agricultural Innovattion in the Early Islamic World: the diffusion of crops and farming techniques 700-1100*, ed. Michael Cook ve diğ, Cambridge University, Cambridge.
- WATSON, Andrew M. (1985), *el İbdâ'uz- Zirâ'î fî Bidâyeti'l Âlemi'l İslâmî m. 700-1100*, Çev: Ahmed Eskar, Halep.
- YAKÛT, Şihâbüddin Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rumî el Bağdâdî (trs), *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Dâru's-Sâdr, Beyrût.
- YENİEL, Necati ve Kayapınar, Hüseyin (1991-2003), *Sünen-i Ebû Dâvud Terceme ve Şerhi*, I-XVI, Şamil Yayınevi, İstanbul.
- YILDIZ, Hakkı Dursun ve dğr. (1994), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I-XV, Kombassan Şirketler Topluluğu, Konya.
- YİĞİT, İsmail ve Küçük Raşit (2006), *Hz. Muhammed (sav) Siyer-i Nebi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul.

EKLER

Ek-1 Haritalar, Krokiler ve Uydu Resimleri

Arap Yarımadası Fizikî Coğrafyası ("Arabistan", DİA, III, 249)

Arap Yarımadası Fiziki Haritası (saudi_arabia lib.utexas.edu)

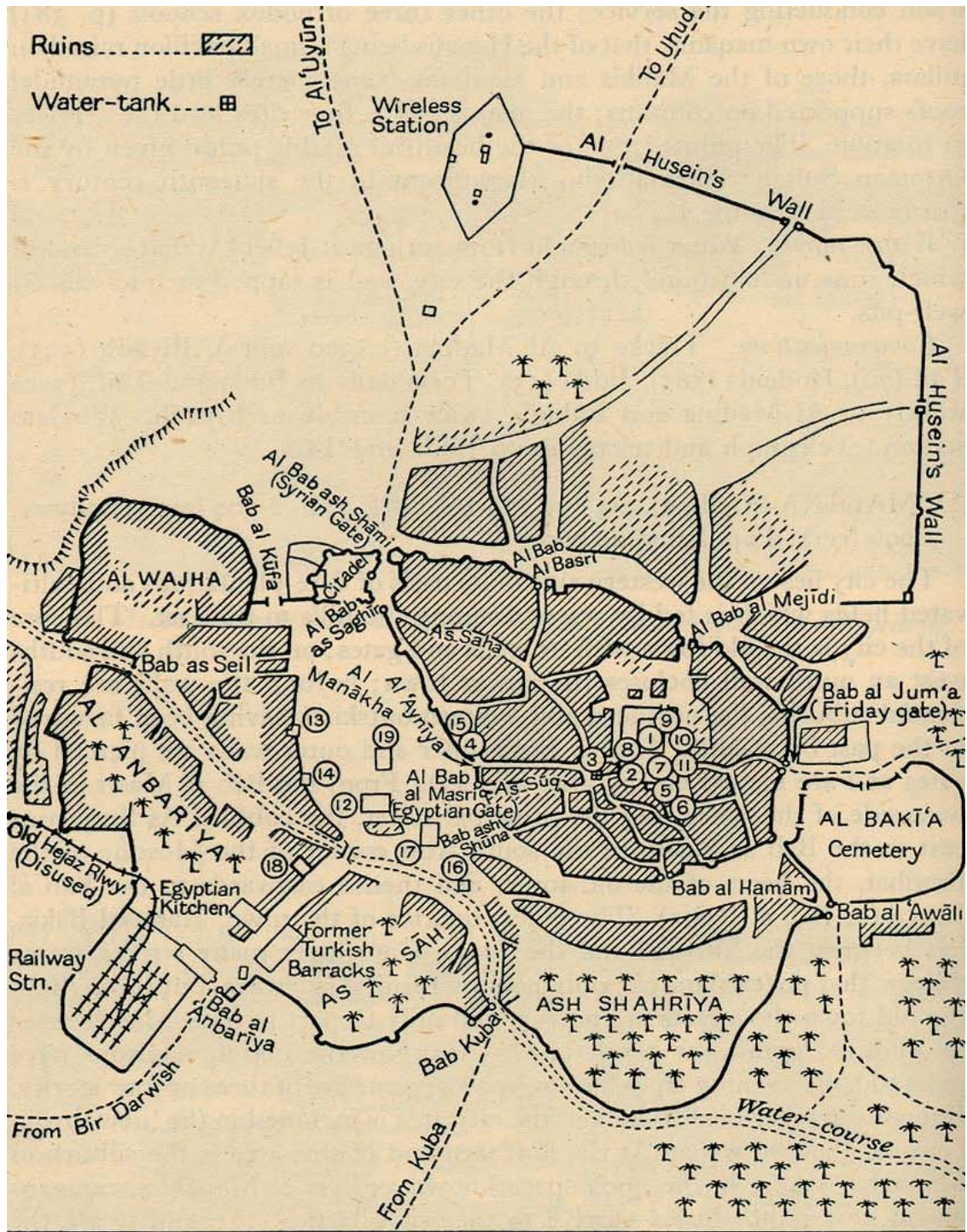

FIG. 43. *The Plan of Al Madina*

1. Al Haram	8. Bab ar Rahma	14. Masjid Abu Bekr
2. Bab as Salām	9. Bab al Mejīdi	15. Masjid Mālik ibn Anas
3. Al Balāt	10. Bab an Nisā	16. Masjid 'Omar
4. Zuqāq Mālik ibn Anas	11. Bab Jibril	17. Police Headquarters
5. 'Omar's garden	12. Masjid al Ghanama	18. House of the Governor
6. Library of 'Arif Hikmat	13. Masjid 'Ali	19. Municipal Office
7. The Prophet's Hujra		

Hayber Hurmalıkları ve Etrafı Duvarlarla Örülmü Haitlerin Günümüzdeki Durumu (Bk. Google Earth, Khayber)

Ek-2 Fotoğraflar

Mekke ve Medine Civarlarına Ait fotoğraflar (Hicaz2000.com)

Arafat Meydanı (Bk. Küçükaşçı, Hicaz Albümü s. 62.)

Mekke Yakınlarında Bulunan Mugammes Vadisi (Küçükaşçı, Hicaz Albümü s. 74.)

Nahle Vadisi: Tarih boyunca Mekke'nin, meyve ve sebze ihtiyacını karşılayan en önemli yer olan Nahle (hurma ağacı) vadisi, Mekke- Taif yolu üzerindedir.

(Küçükaşçı, Hicaz Albümü s. 93.)

Benî Kurayza Toprakları (Küçükaşçı, Hicaz Albümü s. 150.)

Benî Nâdir toprakları (Küçükaşçı, Hicaz Albümü s. 151).

Uhud Dağı Yakınında Bulunan Hurmalıklar (Hicaz2000.com)

Hayber Harabeleri ve Yapılarda Kullanılan Hurma Kütükleri

Hayber Harabeleri ve Hurmalıkları (Küçükaşçı, Hicaz Albümü s. 157.

Medine Hurmaları (Hicaz2000.com)

Bedir kuyusu (Küçükkaşçı, Hicaz Albümü s. 155.)

Arafat-Müzdelife Arasındaki Su Yolu (Küçükkaşçı, Hicaz Albümü s. 63.)

ÖZGEÇMİŞ

25 Mayıs 1983 tarihinde Sakarya'nın Kaynarca ilçesinde doğdu. İlk ve orta öğrenimi aynı ilçede tamamladı. Kaynarca İmam-Hatip Lisesi'nden mezun olduğu 2001 yılında Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesine kaydını yaptırdı. 2003 yılında Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne yatay geçiş yaptı ve 2005 yılında bu fakülteden mezun oldu. Aynı yıl, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalında yüksek lisansa başladı.